

ELITCSERE ÉS KÉSEI ELITREPRODUKCIÓ. KORMÁNYZATI SZEREPLŐK, 1990–2010

Ványi Éva

(doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Doktori Iskola)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány a rendszerváltozás után formálódó kormányzati elit pártállami folytonosságának vizsgálatával foglalkozik. Azt elemzi, hogy az 1990 és 2010 között hivatalban levő kormányok milyen arányban, milyen pozíciókba neveztek ki olyan kormányzati tisztségviselőket, akik az előző, államszocialista rendszerben meghatározó némenklatúrapozíciókat töltötték be. A fő kérdés, hogy az új elit formálódásában milyen szerepet játszottak a pártállami elit szereplői, a fő döntéshozók, vagy a másodvonal kapott-e lehetőséget a demokratikus politikai rendszeren belüli új szerepek betöltésére. A kutatás nem csak a szűkebb értelemben vett kormánytagokra, a miniszterelnökre és a miniszterekre terjed ki, hanem meghatározó politikai és döntéshozatali befolyásuk folytán a politikai és közigazgatási államtitkárokra is. Vizsgálja, hogy van-e különbség a politikai és szakmai vezetők pozícióba kerülése között abban a tekintetben, mennyire meghatározó a korábbi némenklatúra a különböző természetű pozíciókba való kinevezés tekintetében.

Kulcsszavak: kormány ■ elit ■ pártállam ■ némenklatúra
■ elitrekrutáció ■ elitcirkuláció

A rendszerváltozás nyomán kialakuló modern magyar politikai rendszer máig a politikai közbeszédbe visszatérő rendezetlen adóssága az új politikai elit pártállami szerepvállalásának tisztázása: ki, milyen időszakban, mennyi ideig, milyen pozíciót töltött be a némenklatúrában, és az államszocialista rendszer egykori reprezentánsai milyen mértékben tudtak az új elit, szűkebb értelemben a politikai elit részeként a rendszerváltás után is meghatározó döntéshozatali pozíciókat elfoglalni.

Az eltelt huszonkét évben időről időre felmerült a társadalmi és politikai igény a pártállam prominenseinek a rendszer működtetésében és fenntartásában játszott súlyának és szerepének tisztázására. Az 1991-ben elfogadott, majd 1992-ben alkotmányellenesnek nyilvánított Zétényi–Takács-féle igazságtételi törvényjavaslat óta egészen napjainkig napirenden van ez a téma. A jelenlegi parlamenti ciklusban különösen sokat foglalkozott a politika ezzel a

témakörrel: a pártállami időszak bűneinek elévülhetetlensége bekerült az Alaptörvény nemzeti hitvallásába, és az Alaptörvény 2013 márciusában elfogadott negyedik módosítása deklarálja a kommunista rendszer bűneit, illetve abban a Magyar Szocialista Munkáspárt és annak jogutód szervezete a Magyar Szocialista Párt felelősségét is (T/9929 törvényjavaslat: Magyarország Alaptörvényének negyedik módosítása).¹ Szintén alkotmányos szintre került a Nemzeti Emlékezet Bizottsága felállításának kötelezettsége; ez a testület hivatott a kommunista diktatúrával kapcsolatos emlékezet megőrzésére és a diktatórikus rendszer működésének, a hatalmat birtokló szervezetek, személyek szerepének, tevékenységének feltárására. A rendelkezés végrehajtására vonatkozó jogszabály azonban még nem készült el.

Az Alaptörvény és az átmeneti rendelkezések parlamenti vitája kapcsán különböző témák mentén ismét elindult egy politikai, közéleti diskurzus a pártállami múlt és felelősség tisztázásának céljával. Ennek a folyamatnak a kormánypártok és az ellenzéki pártok egyaránt aktív alakítói voltak: a Jobbik még a parlamenti ciklus legelején benyújtotta a pártállamban betöltött pozícióknak köszönhető nyugdíjprivilegiumok megszüntetésére vonatkozó törvényjavaslatát,² amelynek parlamenti tárgyalása még folyamatban van. Kormánypárti képviselői javaslat alapján született meg a 2011. évi CCX. törvény³ az emberiség elleni bűncselekmények büntetendőségéről és elévülésének kizárásáról, valamint a kommunista diktatúrában elkövetett egyes bűncselekmények üldözéséről, amelynek melléklete definitíve meghatározza a kommunista bűncselekmény fogalmát.⁴ A pártállami politikai múlt feldolgozása tehát a magyar közélet jelen levő problémája, de nem csak a törvényhozási munka, hanem más politikai döntéshozók szintjén is.

Közvetlenül a rendszerváltás után megkezdődtek azok a kutatások, amelyek döntően a parlamenti elitek koncentrációjára az új politikai elit összetételére, folytonosságára reflektáltak (Szelényi, 1994; Szelényi–Szelényi, 1995; Ilonszki–Kurtán, 1999; Ilonszki, 2003; Körösi, 1996, 1997; Gázsó, 1993, 1996, 1997). Kevésbé feltárt terület azonban a kormányzati pozíciókat betöltők rekrutációjának és cirkulációjának – benne a pártállam folytonosságának –, vizsgálata annak ellenére, hogy több miniszterelnök és számos miniszter is köztudottan magas posztokat töltött be a rendszerváltást megelőzően is. Jelen írás célja képet adni a rendszerváltás utáni kormányzati elit tagjainak nómenklatúramúltjáról: feltárni, hogy milyen arányban és mely kormányzati pozíciókba kerültek be a korábban különböző posztokat betöltők, és a nómenklatúra mely szintjeinek képviselői mutatnak folytonosságot a rendszerváltás utáni kormányzati elitben is.

Az alábbiakban először röviden bemutatásra kerül a nómenklatúrára épülő rendszer működése, majd megvizsgáljuk a rendszerváltás utáni kormányzati elit tagjainak nómenklatúraeredetét.

A NÓMENKLATÚRA ÉRTELMEZÉSE ÉS MŰKÖDÉSE

Bár a nómenklatúra kifejezés, valamint a politikai nómenklatúra fogalma csak viszonylag későn, az 1980-as években jelent meg és terjedt el a tudományos szóhasználatban (Huszár, 2007: 50–52; Voslensky, 1980), az kétségtelen tény, hogy az egykori Szovjetunióban és a kelet-közép-európai országokban egy, a nyugati demokratikus berendezkedéstől markánsan eltérő kinevezési rendszer működött a politikai mellett, az egyéb társadalmi szférák hivatalainak betöltésére vonatkozóan is. A rendszer prototípusa a Szovjetunióban épült ki az 1920-as években, majd a második világháború után ennek mintájára került bevezetésre a kelet-közép-európai országokban – Magyarországon 1948, a fordulat éve után –, egy új, az átalakult hatalmi viszonyokat visszatükröző elitréteg kialakításának céljával. Az új elit-kiválasztódási struktúra lényegét és működési alapját a demokratikus rendszerekben inkább jellemző választási procedúrákkal ellentétben a hatalmi jogosítványokat egyedül birtokló párt általi kinevezés jelentette. Az új rendszer vezetői pozíciójukat egy sajátos kinevezési rendszer és procedúra eredményeként nyerték el. Ez a struktúra felülírta az 1945 után éppen csak elindult demokratikus elit-kiválasztódási folyamatokat, amelynek alapját a társadalom tagjainak bizalma és a speciális teljesítményen alapuló tudás jelentették volna. Ehelyett a kommunista párt által az 1940-es évek végén bevezetett és egészen a rendszerváltásig működtetett nómenklatúrába az új elittagok egy központosított rend szerint, felülről meghatározott kinevezési jogosultságok alapján, a párt egy-egy konkrét szervezeti szintjének kinevezési joga, hatásköre alapján kerültek. A kiválasztódás alapja kevésbé a társadalmi teljesítmény, inkább a párthoz és a rendszerhez való lojalitás és a származás lett (Huszár, 2007).

A nómenklatúra sajátossága azonban nem csak önmagában az elittagok kinevezés útján való kiválasztódásában áll. Az egyes politikai és társadalmi pozíciókba kinevezés útján való bekerülés nem feltétlenül jelenti az érdemeken alapuló elitrekrutációs csatornák felülírását. A rendszer a demokratikus kiválasztódási lehetőségekhez képest a társadalom egészére vonatkozóan meg kívánta határozni az egyes pozíciókba bekerülők körét. A szisztéma újdonságát totalitása adja: a társadalom minden szegmensére kiterjedő, az állampárt által meghatározott kinevezési jogok gyakorlása. Nem csak a politika, hanem az államosított gazdaság, valamint a társadalmi élet egyéb szegmenseire, testületeire is kiterjedő kinevezési hatásköri jogok érvényesítése volt jellemző (Rigby, 1988: 524.). A pártállam keretei között ez a sajátos kinevezési mechanizmus elősegítette a felülről irányított döntéshozatal zökkenőmentességét, a döntések kritika nélküli végrehajtását a rendszer minden szintjén. Ezen kívül ez a szisztéma hatékonyan meg tudta akadályozni a rendszerellenesnek tekintett elemek meghatározó döntéshozatali pozíciókba való bekerülését (Gazsó, 1993).

A kommunista pártok széleskörű kinevezési jogosultságait a párt különböző szintű szervezeteihez kapcsolódó úgynevezett káderhatásköri listákon keresztül gyakorolták. Az első magyar listának a Magyar Dolgozók Pártja 1950-es párthatározatát tekinthetjük, míg az utolsót 1988 júliusában fogadta el a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága. Ezután azonban az időközben lezajlott politikai változások hatására 1989. május 8-i határozatában meg is szüntette káderhatásköri jogának gyakorlását az állampárt (T. Varga–Szakadát, 1992). A rendszerváltozás óta ebben a témában folytatott kutatások alapján tudjuk (T. Varga–Szakadát, 1992; Szakadát, 1992; Huszár, 2007; Kiss, 2005; Kurtán, 2004), hogy a különböző szintű pártszervezeteknek különböző szintű hatásköri jogosultságai voltak. A rendszer működési logikája arra épült, hogy minden felelős döntéshozatali pozícióra a megfelelő szintű pártszervezetnek legyen javaslattevési és/vagy véleményezési joga. A gyakorlati működés során az alacsonyabb szintű pártalapszervezeteknek csak véleményezési joguk volt, a megyei szintű, illetve központi szervezetek viszont konkrét kinevezési hatáskörrel rendelkeztek. A központi szervek jogosultsága nem csak az egyes pozíciókba történő kinevezés jogát foglalta magába, hanem kiterjedt az előléptetések, áthelyezések, felmentések, leváltások, visszahívások, alacsonyabb munkakörbe helyezések területére; a minősítések, kitüntetések adományozásának kérdésére; a hivatalos és magánjellegű külföldi utak engedélyezésére, fegyelmi eljárások kezdeményezésére is (Szakadát, 1992: 97–98.). A káderhatáskör tehát egy adott pártszervezeti szint teljes uralmi jogosultságát lefedte a hozzá tartozó kádarszintek tekintetében.

Témánk szempontjából különösen fontos a kádári nómenklatúrára jellemző zártság és konzervativizmus. Történeti elitkutatások kimutatták, hogy Kádár János és a Magyar Szocialista Munkáspárt hatalmi konszolidációja után sem ment végbe egy nagyobb volumenű elitcsere. Bár 1957-ben a korábbi évekhez képest több új, első nómenklatúrapozícióját betöltő személy került kinevezésre, ez a pozíciók összességéhez mérten mindössze arra utal, hogy csak a Rákosi-rendszerben leginkább kompromittálódott legfelső réteg cserélődött ki az új vezetés alatt. Helyüket jellemzően az alacsonyabb szintű káderek előléptetése útján töltötték fel (Huszár, 2007: 66–77.). A történeti elitkutatások az életkori, a mobilitási, és a be- és kikerülési csatornákra koncentrált vizsgálati kimutatták, hogy a kádári nómenklatúra rendszere egy meglehetősen zárt szerkezetben működött, amelyben az új belépők száma viszonylag alacsony volt, sokkal inkább a rendszeren belüli, szervezetek közötti és a hierarchián belüli mozgás jellemezte. Ez a tendencia empirikus adatokkal alátámaszthatóan igazolható az 1980-as évekre vonatkozóan is (Sztárayné Kézdy, 2005).

Az állampárt totális káderhatásköre és a rendszer működtetésének fentebb jelzett időhatárai egyaránt azt mutatják, hogy a nómenklatúra egyik meghatározó talapzata volt a pártállamnak. A nómenklatúrarendszer értelmezése viszont a kutatások alapján többértelmű lehet. Egyrészt jelentheti szűk értelemben

véve a pártszervek hatásköri jogosultságát, azaz a káderhatásköri listák összefüggő rendszerét (Szakadát, 1992: 97). Ebben az értelemben a nómenklatúra rendszere az egyes pártszervezeti szintek kinevezési jogosítványainak terjedelmét, a jogosultsági szinteket, a bevont pozíciók körét és a jogosultságok mögött rejlő legitimációs szintet jelenti: a pártszervek, valamint személyek uralmát a társadalomban működő különféle állami és nem állami szervezetek fölött (T. Varga–Szakadát, 1992).

Más megközelítésben „...a nómenklatúra politikailag rekrutálódott rend, amely politikai és társadalmi uralmat gyakorol a rendszerben...” (Körösényi, 1997: 67.), azaz a káderhatásköri listákon meghatározott pozíciókba kinevezettek által alkotott szociológiai értelemben vett társadalmi képződmény, sajátos működési logikával, belső kohézióval, hierarchiával, kiváltságokkal. Körösényi András értelmezésében a nómenklatúra mint társadalmi rend olyan meghatározó képződménye volt a pártállamnak, hogy annak mentén alakult ki a rendszerváltás után az egyik meghatározó politikai törésvonal is az új alapokra épülő politikai rendszerben (Körösényi, 1996 és 1997).

ELMÉLETI KERETEK

A hazai politikatudomány a rendszerváltás idején és az azt követő években intenzíven foglalkozott az elitváltás, az elitrekrutáció és -cirkuláció témája kapcsán a pártállami elit tagjainak a demokratikus átmenetben betöltött szerepével, helyzetével, valamint lehetőségeivel az új politikai berendezkedés keretei között. A kutatások a politikai elitet illetően döntően az országgyűlési képviselőkre koncentráltak. A demokratikus keretek között megválasztott parlament képviselői összetételének vizsgálatán alapul Körösényi András már idézett tanulmánya is a nómenklatúra törésvonal-relevanciájáról. Ezen kívül a régi elit tagjainak utókövetésével, valamint az új elit karrierútjának vizsgálata alapján több elemzés is született az elitváltás és az elitfolytonosság témakörében. Szelényi Iván (Szelényi, 1994; Szelényi–Szelényi 1995) több poszt-kommunista kelet-kelet-közép-európai országban lezajlott, az *elitek cirkulációjára és reprodukciójára* vonatkozó kutatásai arra a kérdésre keresték a választ, hogy mi történik a rendszerváltás folyamatában a régi elit tagjaival, illetve milyen lesz, lett az új elit. Egy elitcirkulációs folyamat során kikerül-e a régi elit nagyobb része a hatalomból, vagy egy elitreprodukciós folyamatban át tudja menteni befolyásolási potenciálját az új rendszerbe? A látszat szerint több országban a régi nómenklatúra tagjai közül sokan nagyobb zökkenők nélkül mentették át befolyásoló képességüket az új, demokratikus rendszerbe. Bár politikai mozgásterük csökkent, egykori politikai tőkésüket gazdasági tőkére és pozícióra váltva, befolyásukat megőrizték. A Szelényi Iván és munkatársai által 1993–94-ben hat kelet-kelet-közép-európai új demokráciában végzett fel-

mérés⁵ alapján Magyarországon az 1990-es évek elején egy „diszfunkcionálisan gyors elitcsere” ment végbe (Szelényi, 1994: 43.), amely szerint az új politikai elit tagjai a demokratikus rendszert megpróbálták tiszta lappal indítani, és a fontosnak tekintett pozíciókba olyanokat kinevezni, akiknek meghatározó pártállami múltjuk nem volt. Sok esetben ez azonban a szakszerűség, szakértelem kárára ment, így az új közigazgatási, gazdasági, kulturális szférák nem tudtak elég hatékonyan működni. Feltételezése szerint ez a gyors elitcsere is oka volt az 1994-es választások során megindult új cirkulációs folyamatnak.

A rendszerváltás körüli években többen megfogalmaztak hasonló feltételezéseket a magyarországi társadalomtudósok közül is. Hankiss Elemér (1989) és Szalai Erzsébet (1994) is vizsgálta a régi elit pozíciószerzésének, hatalomátmentésének lehetőségét az új, demokratikus rendszerbe. Elméleteikben a régi elit továbbélésének lehetőségét a gazdasági szféra vezető pozícióinak megszerzésében, illetve a gazdasági változásokat átlátni képes tudás, mint szimbolikus, társadalmi tőke kamatoztatásában látták.

A különböző elitcsoportokat elemző újabb kutatások azonban árnyalják az elitcsereéről, az elitcsoportok mozgásáról kezdetben feltételezett képet. A parlamenti elitet illetően statisztikai adatokkal igazolható a nagyarányú cserélődés a rendszerváltás éveiben (Ágh, 1994; Ilonszki–Kurtán 1999; Ilonszki, 2005, 2009), a gazdasági elitet illetően viszont már megoszlanak a vélemények. Azok a hipotézisek, amelyek szerint a régi politikai elit zökkenőmentesen át tudta menteni pozícióját a gazdasági szférába, nem igazolódtak maradéktalanul. Kolosi Tamás és Lengyel György egymástól független kutatásai azt igazolják, hogy önmagában a Kádár-rendszerbeli hatalmi pozíció nem predesztinált a politikai elitből való kiszorulás után egy jó gazdasági pozícióra. Meghatározóbb volt ebben a tekintetben az 1989 előtti gazdasági háttér, a vállalatvezetői tapasztalat, vagy egy sikeres vállalkozás a második gazdaságban (Kolosi, 2000). Másrészt pedig a gazdasági eliten belül már az 1980-as évek végén, még a rendszerváltás előtt megindult egy elitcirkulációs folyamat, amelynek során a gazdasági elit jelentősen kicserélődött, megfiatalodott. Közvetlenül a rendszerváltás előtt az MSZMP-tagok aránya a gazdasági elitben mintegy 75%-os volt, bár 1990-re ez a tényező fokozatosan veszített jelentőségéből (Lengyel, 2003).

A rendszerváltás utáni elitcsere-elméletek újabb megfogalmazása Kolosi Tamás és kutatótársai „osztályvezető-helyettesek forradalma”-hipotézise. Kiindulási alapja az, hogy a békés átmenetben egyik napról a másikra nem vezíthető el az előző rendszerben elfoglalt kedvező pozíció. Különböző szimbolikus – kulturális és kapcsolati – tőkék megléte, illetve konvertálása segíti a régi elitet az új viszonyokhoz való alkalmazkodásban, így továbbra is kedvező pozícióban maradhatnak. A kedvező pozícionális tőke azonban – különösen a kezdeti időkben – hátrány is lehetett, így az előző rendszerben első vonalban levők helyét a második vonalban dolgozó, de politikailag kevésbé kompromittált pozíciókat elfoglalók vehették át 1990 után (Kolosi, 2000: 67–68.).

Látható, hogy a rendszerváltás utáni elitcirkuláció és elitreprodukciónak kérdéskörében maradtak még tisztázatlan kérdések. Közéjük tartozik a kormányzati elit tagjainak vizsgálata is. Jelen tanulmány célja az, hogy képet adjon egy meghatározó politikai döntéshozatali szegmens, a kormányzati pozíciókat betöltők nómenklatúramúltjáról, a régi prominensek bekerülési lehetőségeiről az új elitbe. Ezen belül megvizsgálom, hogy húsz év távlatából visszatekintve igazolható-e a nagyarányú elitcsere a kormányzati eliten belül is a rendszerváltás után, vagy egy kései elitreprodukciónál beszélhetünk inkább. A demokratikus úton hatalomra került kormányokba milyen arányban és milyen döntéshozatali szinteken kerültek be az egykori nómenklatúra tagjai, illetve a fő döntéshozók, vagy a másodvonal kapott-e lehetőséget a demokratikus politikai rendszeren belüli új szerepek betöltésére.

AZ ADATELEMZÉS MÓDSZERE

A rendszerváltás utáni kormányzati szereplők nómenklatúramúltjának vizsgálatához a T. Varga György és Szakadát István által publikált egykori MSZMP-s hatásköri listákra támaszkodtam (T. Varga–Szakadát, 1992). A káderhatásköri lista azon döntéshozatali szintek és pozíciók felsorolása, amelyekre az állampártnak kizárólagos kinevezési jogosultságot biztosított a rendszer. Egy-egy, többnyire vezetői pozíciót betöltő személyre meghatározott szintű pártszervezet tehetett javaslatot, illetve adott beleegyezést a kinevezéshez. A publikált központi bizottsági és politikai bizottsági hatásköri listák az országos és központi párt- és állami vezetői szintekre vonatkozó kinevezési, illetve állásfoglalási jogot tartalmazzák.

A kormányzati elit vizsgálatához alapként a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága által 1988 júliusában elfogadott legutolsó hatásköri listát⁶ használtam (T. Varga–Szakadát, 1992: 91–94.). Ez a lista azonban csak a legfelsőbb pártvezetés, a központi bizottság és a politikai bizottság kinevezési, állásfoglalási jogait tartalmazza, a középszintű listák nincsenek publikálva. A kutatás szempontjából csak a felső vezetés káderhatáskörének ismerete azonban nem volt elegendő, az elemzésből nem maradhattak ki az alacsonyabb káderhatáskörbe tartozó nómenklatúrapozíciók sem. Az MSZMP KB és PB hatásköri listáján túl ezért az egyes pozíciók elemzéséhez összeállításra került egy bővített lista,⁷ amelynek alapja a Harcsa István által közölt állami vezetők és vezetői munkakörök jegyzéke, az 1987. évi besorolás alapján (Harcsa, 1993). A lista tartalmazza az államigazgatás vezetőit a miniszterektől az osztályvezetőkig, a tanácsi vezetőket, a különböző szintű elnököket és VB titkárokat, a vállalati és pénzügyi vezetőket, a szövetkezeti vezetőket, a szakszervezeti vezetőket, kulturális vezetőket, az igazságszolgáltatás vezető pozícióit. Ez a lista került kiegészítésre a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) és a Kom-

munista Ifjúsági Szövetség (KISZ) vezető funkcióival, benne a Politikai Bizottság (PB) és a Központi Bizottság (KB) tagjaival, a különböző szintű pártszervezetek titkáraival, és az erőszakszervezetek csúcspozícióival. A konkrét kutatás során az egyes foglalkozások ezen lista alapján kerültek kódolásra. Mivel a lista meglehetősen sok vezető pozíciót tartalmaz, ezért célszerűnek látszott összefoglaló csoportokat alkotni, nagyobb egységekbe fogva össze az egyes posztokat. Ennek alapján az alábbi kategóriákat különítettem el:

- Csúcsvezetők: a legfőbb állami vezetők → MSZMP-, KISZ-, egyéb tömegszervezeti funkcionáriusok (SZOT), miniszterek, miniszterhelyettesek, államtitkárok, tanácsi vezetők, országgyűlési képviselők,
- Miniszteriális vezetők: az államigazgatás vezető pozíciói → főosztályvezetők, főosztályvezető-helyettesek, osztályvezetők, külképviseleti vezetők; országos hatáskörű szervek vezetői,
- Tudomány, kultúra, sajtó vezetői: felsőoktatási vezetők, kutatóintézeti vezetők, múzeumok, színházak, könyvtárak vezetői, meghatározott sajtótermékek vezetői,⁸
- Gazdasági vezetők: vállalati, pénzügyi, termelőszövetkezeti, állami gazdasági és egyéb szövetkezeti vezetők,
- Egészségügyi vezetők: főigazgató és igazgató főorvosok és helyetteseik.

A kormányzati elittagok nomenklatúramúltjára vonatkozó adatok egy SPSS-adatbázisban (*Kiegészítő Miniszteri Adatbázis*)⁹ kerültek összegzésre. Az elkészült adatbázis a 2010 májusában lezáródó kilenc kormányzati periódus meghatározott elittagjainak – *miniszterelnökök, miniszterek, politikai és közigazgatási államtitkárok* –, adatait tartalmazza, publikus, nyomtatásban megjelent, illetve az interneten fellelhető életrajzaik alapján.

A magyar alkotmányos szabályok alapján a kormánytag fogalma egyértelműen a miniszterelnökre és a miniszterekre terjed ki, de a kutatás során a kormányzati elit fogalmát kitágítottam a kormányzati döntéshozatalban jelentős szerepet betöltő politikai¹⁰ és közigazgatási államtitkárokra is. A nemzetközi kormányzati elitkutatások tapasztalatai alapján a miniszterek és a kormánytagjai kifejezések nem feltétlenül fedik le egymást, az utóbbi fogalom szélesebb értelemben magába foglalja miniszterek alatti vezetők szintjeit is (Blondel, 1985: 8.) – lényegében azt a csapatot, akinek segítségével a mindennapi munkáját a tárcavezető végzi –, valamint az államtitkárokat is (Dogán, 1989: 4.). Ebben a munkában a kormányzati elit tagjaiként a miniszterelnökökre, miniszterekre, politikai és közigazgatási államtitkárokra vonatkozó adatok kerülnek elemzésre.

A kutatás során használt kormány fogalom is némileg eltér a magyar alkotmányos szabályozás által megszabott keretektől, amely szerint a kormány a miniszterek kinevezésével alakul meg, és megbízatása az új választások következtében, vagy a miniszterelnök megbízatásának megszűnésével együtt

szűnik meg. A kormányzatra vonatkozó kutatásokban nemzetközileg elfogadott sztemderdek alapján politikatudományi értelemben új kormányról beszélünk új választások után felálló kormány esetében, ha megváltozik a miniszterelnök személye, vagy ha megváltozik a kormány pártösszetétele (Müller–Strom, 2000: 12.). A miniszteriális elit adatait tartalmazó adatbázisba ennek megfelelően kerültek a rendszerváltás utáni időszakra vonatkozóan a kilenc kormány tagjainak adatai felvételre.¹¹ A kutatás egyelőre nem terjed ki a második Orbán-kormány tagjaira, mivel az adatok lezárt ciklusra vonatkozóan jobban összehasonlíthatók.

Az alábbi táblázat (1. táblázat) bemutatja, hogy az egyes kormányokban összesen hány fő töltött be pozíciót, azzal a korrekcióval, hogy mivel több esetben a szereplők a kormányzati posztok között mozogtak, ugyanazon kormányzati perióduson belül valaki egymás után betölthetett több miniszteri vagy államtitkári posztot, mozoghatott az államtitkári szintek között is, ezért ezek a számok nem abszolút számok.¹²

1. táblázat. A kormányzati elit összetétele 1990. május – 2010. május

	Miniszterelnök	Miniszter (fő)	Politikai államtitkár (fő)	Közigazgatási államtitkár (fő)	Összesen (fő)
Antall-kormány	1	29	29	27	86
Boross-kormány	1	17	17	14	49
Horn-kormány	1	25	20	20	66
I. Orbán-kormány	1	28	37	31	97
Medgyessy-kormány	1	24	31	24	80
I. Gyurcsány-kormány	1	21	29	22	73
II. Gyurcsány-kormány	1	18	30*	a pozíció 2006 és 2010 között megszűnt	49
III. Gyurcsány-kormány	1	16	24*		41
Bajnai-kormány	1	17	22*		40

Forrás: Kiegészítő Miniszteri Adatbázis

* 2006-tól államtitkárok törvényi megnevezéssel

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI KORMÁNYZATI ELIT
NÓMENKLATÚRAMÚLTJÁNAK ELEMZÉSE

A kormányzati elit tagjai nómenklatúra-beli múltjának feltárásához a legcélszerűbb és legegyszerűbb megoldás az elittagok 1989-ben, illetve a rendszerváltás előtt betöltött szakmai pozíciójának elemzése, az általuk hivatalosan publikált életrajzi adataik alapján. Az első kormányzati ciklus tisztségviselői esetében a nómenklatúrapozíciók két irányból lettek meghatározva: egyrészt a közvetlenül a kormányzati elitbe kerülés előtti pozícióból, valamint az 1989 előtti szakmai pálya során bármikor betöltött nómenklatúrapozícióból. A későbbi kormányok esetében a kinevezés előtti pozíció irrelevánsná vált, hiszen többnyire ezekbe a pozíciókba az elittagok már 1990 után kerültek. A nómenklatúra-beli múlt feltárásához az 1989-ben betöltött, a káderhatásköri listán és a már említett vezetői listán szereplő pozíciók mellett a vizsgálatot kiterjesztettem az alacsonyabb szintű MSZMP/KISZ-pozíciókra (politikai munkatársak, referensek stb.) is.

A második táblázat kormányokra bontva mutatja be a rendszerváltás utáni kormányzati elit tagjainak korábbi nómenklatúrapozícióit. A vizsgált húsz évben összesen 231 olyan személy töltött be kormányzati posztot, aki korábban a pártállamban is vezető, nómenklatúrapozícióban volt, bár ez a szám a jelzett személyi átfedések miatt arányt jelez, de nem értelmezhető abszolút számként.

Az egyes kormányokat összehasonlítva jól látszik, hogy a jobboldali kormányokba jellemzően kisebb arányban kerültek be olyan tisztségviselők, akik a pártállam idején vezető döntéshozatali pozíciókat töltöttek be. A legkisebb mértékben az első Orbán-kormányban voltak (18,55%), és a legmagasabb az arányuk a Horn-kormány idején volt (69,69%). A táblázat jelzi azt a tendenciát is, hogy a rendszerváltástól távolodva a kormányzati elittagok között csökken a nómenklatúratagok aránya. Ennek hátterében nyilvánvalóan generációs okok is meghúzódnak: 2002 után a szocialista kormányokba is több olyan tag került be, akik életkoruk alapján már nem is lehettek tagjai a nómenklatúrának. A csökkenő tendenciának másik releváns oka azonban az, hogy 2006 után, a közigazgatási államtitkári pozíció megszűnése miatt kiestek a vizsgálatból a minisztériumi hivatalnokok, akik a minisztériumi vezetők kategóriába sorolt egykori vezetők döntő hányadát teszik ki.

2. táblázat. A kormányzati elit nómenklatúrapozíciót betöltött tagjai 1990 május – 2010 május*

	Antall-kormány (N=86)		Boross-kormány (N=49)		Horn-kormány (N=66)		I. Orbán-kormány (N=97)		Medgyessy-kormány (N=80)		I. Gyurcsány-kormány (N=73)		II. Gyurcsány-kormány (N=49)		III. Gyurcsány-kormány (N=41)		Bajnai-kormány (N=40)	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
csúcvezetők	6	6,9	1	2,04	25	37,9	5	5,1	23	28,8	18	24,7	9	18,4	13	31,7	8	20
(MSZMP-vezető)					3				8		8		3		4		3	
(KISZ-vezető)					1				4		4		3		4		2	
(Hazafias Népfront)							2											
(miniszterelnök- helyettes)					1													
(miniszter)					2				2									
(miniszterhelyettes)	4		1		7		2		1		1		1		1			
(államtitkár)	2				4				2		2							
(tanácsi vezetők)					5		1		4		1		2		4		3	
(országgyűlési képviselő)					1													
(szakszervezeti vezető)					1				2		2							
minisztériumi vezetők	13	15,1	5	10,2	16	24,2	8	8,2	16	20	9	12,3	3	6,1	2	4,9	2	5
gazdasági vezetők	10	11,6	5	10,2	5	7,6	3	3,1	4	5	5	6,9			1	2,4		
tudomány, kultúra, sajtó vezetői	6	6,9	4	8,2	2	3,03	1	1	2	2,5	1	1,4					1	2,5
egészségügyi vezetők							1	1										
Összesen (231 fő)	35	40,6	15	30,6	46	69,69	18	18,55	45	56,25	33	45,2	12	24,49	16	39	11	27,5

Forrás: Kiegészítő Kormányzati Adatbázis

* A táblázatban a miniszterelnök és a miniszterek egy adatsorban szerepelnek

Az Antall- és a Boross-kormány időszaka (1990–1994)

A Szelényi Iván vezette hivatkozott kutatás közvetlenül a rendszerváltás utáni években a kelet-közép-európai országokban nagyarányú elitcsere-t jelzett a politikai elitben. Az Antall- és a Boross-kormány adatai első ránézésre azonban nem támasztják ezt alá a kormányzati elit szegmensében: az Antall-kormányba a vizsgált pozíciók 40%-ába kerültek be egykori elittagok, és a Boross-kormányban is egyharmadnyi az arányuk. Ez azonban csak látszólag mond ellent annak az antalli elvnek, amely alapján az első rendszerváltató kormánynak nem lehetett olyan tagja, aki a pártállamban meghatározó politikai funkciót töltött be. Az adatok jól jelzik, hogy az Antall- és a Boross-kormányban nyert kinevezést a legkevesebb egykori csúcsvezető, és ők sem politikai pozíciókba kerültek: mindannyian közigazgatási államtitkárok voltak, akik döntően a Németh-kormányban töltötték be vezető kormányzati tisztségeket.¹³ Politikai posztokra, miniszteri és politikai államtitkári pozíciókba inkább egykori gazdasági és kulturális vezetők kerültek, bár életrajzi adataik alapján kevésbé ez, inkább hosszabb szakmai pályájuk és a rendszerváltás idején betöltött politikai szerepvállalásuk határozta meg kinevezésüket. A kutatás során felhasznált vezetői lista alapján maga Antall József is némenklatúrapozícióból került a kormány élére, mint a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyv- és Levéltár főigazgatója. Utóda Boross Péter pedig mint a Dél-Pesti Vendéglátó Vállalat igazgatója ment nyugdíjba 1989 februárjában. Nyilvánvalóan ez a két pozíció nem a központi káderlistán szereplő poszt volt, de a rendszer működési logikája alapján a közintézmények és az állami vállalatok vezetőinek kinevezése az 1970-es években, amikor a két későbbi miniszterelnök vezető pozícióját elfoglalta, mindenképpen párthatáskörbe tartozott.

A kormányzati elit tagjai közé legnagyobb számban 1990–94 között kerültek be egykori minisztériumi némenklatúrapozíciót betöltők, és ez szintén Antall József elképzeléseinek megfelelően alakult így. A közigazgatás speciális tudást igényel, a közigazgatási államtitkári pozíciókban szükséges a speciális szaktudás a minisztériumi hivatalok működtetéséhez. Ezekre a posztokra Antall József tudatosan nevezett ki korábbi, megfelelő szakmai gyakorlattal és reputációval rendelkező, technokrata típusú hivatalnokokat.

Ezek az adatok a minisztériális elitre vetítve árnyalják a Szelényi-féle nagyarányú elitcsere tézist: amennyiben csak a politikai pozíciókat vizsgáljuk, az első két kormányzati ciklusban is adatolható a nagyarányú elitcsere: az Antall-kormány 30 minisztere közül, a miniszterek közé számolva a kormányfőt is,¹⁴ 9 fő (30%) töltött be egykori némenklatúrapozíciót, de ők kivétel nélkül a gazdaság, a kultúra és az alsóbb szintű – főosztályvezetői, osztályvezetői, minisztériumi vezetők közül kerültek ki. A politikai államtitkárok tekintetében még kisebb az egykori némenklatúratagok aránya, mindössze 5 fő (17%), és közülük sem volt senki csúcsvezető. A Boross-kormány idején a miniszteri pozíciót betöltők között az arány csökkent (5 fő, 27%), új tag ebbe a kormányba

ez egykori elitből nem került be. A csökkenő arányt természetesen az is magyarázza, hogy a Boross-kormány egy fő kivételével (Kónya Imre belügyminiszter) változatlan összetételben folytatta munkáját Antall József halála után, így erre a kormányzati periódusra a megelőző három év fluktuációja már nem nyomta rá a bélyegét. Az érintett politikai államtitkárok közül pedig az Antall-kormányból már csak egy fő maradt hivatalban. Politikai pozícióba ebben a kormányban sem került pártállami csúcsvezető.

Az adatok alapján tehát a nómenklatúramúlt tekintetében a politikai és szakmai pozíciók eltértek egymástól ebben az időszakban. A szigorú értelemben vett antalli elveknek megfelelően közvetlenül a rendszerváltás után egykori pártfunkcionárius nem foglalhatott el magas szintű politikai kormányzati döntéshozatali pozíciót. A nómenklatúramúlttal rendelkező kormányzati tisztségviselők jellemzően az állampárton és a központi káderhatásköri listákon kívüli szférából rekrutálódtak.

A Horn-kormány időszaka (1994–1998)

Az 1994-ben hivatalba lépő Horn-kormány időszaka a Magyar Szocialista Párt kormányzati pozícióba kerülésével inkább az elitreprodukciónak irányába mutat. Közel 70%-os arányban kerültek be a kormányba olyanok, akiknek egy-egy korábbi karrierállomása rövidebb-hosszabb ideig a pártállami nómenklatúrához köthető, köztük több MSZMP-vezető. A táblázat Horn-kormányra vonatkozó adatai azt is egyértelműen megmutatják, hogy egykori csúcsvezetők is nagyobb arányban tértek vissza meghatározó döntéshozatali pozíciókba: a miniszterek több mint fele (14 fő, 54%), a politikai államtitkárok egynegyede (5 fő, 25%) egykori csúcsvezető volt. A Horn-kormány 1994-es kampányának egyik szlogenje éppen a szakértő kormány üzenetét hordozta, azt a szakértelemet, amellyel vezető politikusai az Antall-és a Boross-kormány amatőr politikusaihoz képest a pártállamban betöltött pozícióik kapcsán rendelkeztek. Horn Gyula miniszterelnök a rendszerváltás előtt több vezető pozíciót is betöltött: tagja volt az MSZMP KB-nak, a Németh-kormány külügyminisztereként kormányzati tapasztalata is volt.

A Horn-kormányban a legnagyobb számban a miniszterek és a közigazgatási államtitkárok, többnyire egykori minisztériumi hivatalnokok adták a nómenklatúratagok nagyobbik hányadát. A miniszterek között 19, a politikai államtitkárok között 9, a közigazgatási államtitkárok között 18 fő töltött be pártállami vezető pozíciót. A nagyszámú egykori elittagot egy kivétellel a Magyar Szocialista Párt delegálta a kormányba. A Szabad Demokraták Szövetsége által delegált közlekedési miniszter, Lotz Károly az Anyagmozgatási és Csomagolási Intézet gazdasági igazgatóhelyetteseként töltött be az 1980-as évek közepétől vezető, kevéssé befolyásos nómenklatúrapozíciót.

A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy ebbe a kormányba került be a legtöbb egykori nómenklatúratag, köztük vezető MSZMP-tisztségviselők és

egykori miniszterek. Ezzel együtt azonban az is látható, hogy döntően ebben a kormányban sem az állampárt vezetői tértek vissza nagy számban a politikai döntéshozatalba. A csúcsvezetők között is, és az alsóbb szintű vezetők között is nagy arányban találhatunk egykori minisztériumi vezetőket. A közigazgatási államtitkárok között ebben a kormányban is nagy számban találunk korábbi minisztériumi középvezetőket.

Az első Orbán-kormány időszaka (1998–2002)

A rendszerváltás óta az első Orbán-kormányba kerültek be a legkisebb arányban, de nem a legkisebb számban pártállami elittagok. Ennek egyrészt generációs okai vannak, a kormánytagok, leginkább a politikai államtitkárok, de a miniszterek egy része is abból a generációból származik, amely a rendszerváltás idején kezdte szakmai pályafutását, többen szinte csak professzionális politikai pályát futottak be, így értelemszerűen esetükben nem jöhetett szóba vezető pozíció betöltése a pártállam idején. Az idősebb generáció tagjai közül került ki az az öt fő (4 miniszter és egy közigazgatási államtitkár¹⁵), akik a rendszerváltás előtt csúcsvetetői pozíciókat töltöttek be. Egykori MSZMP-funkcionárius a kormánypártok elveivel összhangban nem került kormányzati posztra.

A többi kormányhoz hasonlóan, ebben a kormányban is az egykori nomenklaturatagok döntő hányadát a miniszteriális vezetők teszik ki. A volt elittagok fele (9 fő) a közigazgatási államtitkárok közül került ki.

A NÓMENKLATÚRAPOZÍCIÓK ALAKULÁSA A 2002 UTÁNI KORMÁNYOKBAN (2002–2010)

Mivel a Medgyessy-, Gyurcsány- és Bajnai-kormányokban nagyarányú a személyi átfedés,¹⁶ a külön, kormányonkénti elemzés torzítana, ezért ezek a kormányok együtt kerülnek vizsgálatra. A 2002 után regnáló kormányokban a korábbi nomenklaturatagok száma, összehasonlítva a Horn-kormány adataival, csökkenő tendenciát mutat, bár a Medgyessy-kormányban még a tisztségviselők több, mint a fele töltött be vezető pártállami pozíciót; a legkisebb számban és arányban a Bajnai-kormányba kerültek be egykori elittagok.

A 2002 és 2010 közötti időszakban szolgáló három miniszterelnökből kettő, Medgyessy Péter és Gyurcsány Ferenc az MSZMP legmagasabb szintű káderhatásköri listáján szereplő pozíciót töltöttek be: Medgyessy Péter az MSZMP KB tagja, valamint a Németh-kormány pénzügyminisztere volt a rendszerváltás előtt,¹⁷ Gyurcsány Ferenc pedig a KISZ KB titkáráként bár rövid ideig, de a Kádár-rendszer egyik meghatározó ifjúsági vezető pozícióját töltötte be.¹⁸

A táblázatból kiolvasható, hogy az MSZP vezette kormányok tisztségviselőik egy részét abból a körből rekrutálják, amely egykor az MSZMP-ben és a KISZ-ben kezdte pályafutását. A koalíciós partner SZDSZ ebben az időszakban is csak egyetlen minisztert delegált a Medgyessy-kormányba: Csillag István a Pénzügyminisztérium osztályvezetőjeként töltött be káderhatásköri listán szereplő pozíciót az 1980-as évek közepén.

Generációs okok is indokolják, hogy 2002 után megnő az egykori KISZ-vezetők aránya, bár a táblázat számai inkább csak tendenciát jeleznek, hiszen az elittagok besorolásakor azok legutoljára betöltött nómenklatúrapozíciója került rögzítésre, miközben voltak többen is olyanok, akik akár mindkét szervezetben tevékenykedtek a pályájuk során. Figyelemreméltó azonban az az adatsor, amely szerint a 2002 után hivatalba lépett kormányok nagyobb arányban merítették az MSZMP felső vezetői köréből. A Horn-kormány négy tagjához képest a Medgyessy- és az első Gyurcsány-kormányban 12-12 tag, 2006 és 2009 között 6-8 tag, és még a Bajnai-kormányban is öt olyan tag került, illetve maradt a kormányban, aki a rendszerváltás előtt legfelsőbb szintű pártfunkciót töltött be. Ez a tendencia jelzi, hogy 1994-ben a hatalomra került MSZP, bár potenciális és tényleges rekrutációs csatornaként tekintett az egykori pártállami funkcionáriusokra, de vélhetően a sajátos történelmi és legitimációs helyzetéből adódóan kevésbé annak legfelső pártvezetési szintjeit nevezte ki az új döntéshozatali pozíciókba. Ezt a kört Medgyessy Péter vonta be inkább a kormányzásba, kabinetjébe több egykori MSZMP-s vezetői pozíciót betöltő¹⁹ is meghívást kapott.

A szocialista párti politikusok életrajzaiban nagy számban szerepel az egykori MSZMP- és KISZ-tagság és a betöltött funkciók. Ha ezeket az adatokat is összevetjük, az látszik, hogy míg a Horn-kormányban 19 MSZMP-tag miniszter közül hárman KISZ-tagok is voltak, addig Medgyessy Péter kormányában 11 MSZMP-tag és 4 KISZ-tag volt a miniszterek között, Gyurcsány Ferenc első kormányának miniszterei között 11 MSZMP-tagság mellett 5 KISZ-tagsággal rendelkező volt. Az arány Gyurcsány Ferenc második kormányában kiegyenlítődik 5-5 MSZMP- és KISZ-taggal, a harmadik kormányzati periódusától pedig csökken a KISZ-tagok aránya. Kiegészítésként mindenképpen meg kell erősíteni, hogy ebben a vonatkozásban az önéletrajzok a tapasztalatok alapján nem feltétlenül megbízható források, a belőlük kinyerhető adatok inkább egy tendenciát jeleznek, amely teljes képnek semmiképpen sem nevezhető, nem utolsó sorban azért mert a jobboldali kormányzati tisztségviselők kapcsán ezt az adatot csak nagyon kevés esetben lehet megtalálni.²⁰

Összességében a 2002 után hivatalba lépett kormányok esetében az is látványos, hogy nem csak a politikai jellegű pártállami elitpozíciók száma, hanem a miniszteriális pozíciókból bekerült kormányzati elittagok száma is csökkenő tendenciát mutat. Ez is összefüggésben van az idővel, ahogyan távolodunk a rendszerváltástól a hivatalnokok egy része, többek között a sajátos átpolitizá-

lódás eredményeként, kikerült a rendszerből, másrészt pedig a hivatali szegmensbe is bekerültek a fiatalabb generáció tagjai, releváns pártállami múlt nélkül.

KONKLÚZIÓ

Áttekintve az 1990 és 2010 közötti időszakot a kormányzati tisztségviselők pártállami folytonossága tekintetében, a feltárt adatok is jelzik, a nómenklatúramúlthoz való viszonyulás dilemmáját. Láthatjuk, hogy a pártállammal szembeni alternatívaként az 1980-as évek végén a politikába bekapcsolódott csoportok, későbbi kormánypártok egyfajta kettős viszonyrendszert alakítottak ki a pártállami funkcionáriusokkal kapcsolatban. Az 1980-as évek végén a legmarkánsabban MSZMP-ellenes állásfoglalást hirdető SZDSZ és FIDESZ sem tudta teljes egészében kikerülni a problémát. Politikai, szakpolitikai érvek és érdekek, valamint a rendszerváltás után újra formálódó kapcsolati hálók mentén mindkét párt kormányzati szerepvállalása idején kerültek olyan személyek kormányzati posztokra, akik a rendszerváltás előtt nómenklatúrapozíciót tölthettek be. Kétségtelen tény, hogy számszerűleg ehhez a két párthoz kötődik a legkevesebb ilyen jellegű kinevezés, ráadásul nem is az egykori csúcvezetők köréből, mégis a rendszerváltás idején megfogalmazott radikális elutasításhoz képest a gyakorlati működésben az egy-egy személy kinevezéséhez fűződő egyéb érdekek, valamint a távolodás a pártállami időktől felülírták az elveket. A rendszerváltás idején az MDF és Antall József által megfogalmazott tételek a pártállami tisztségviselőket illetően némileg árnyaltabbak voltak: teljes elutasítás a leginkább érintett egykori MSZMP-funkcionáriusokat illetően, és szakmai, gyakorlati szempontok érvényesítése az egyéb nómenklatúrapozíciók kapcsán a nem politikai jellegű pozíciókban.

Egy sajátos viszonyt, nyilvánvalóan más okokból, mint az egykori ellenzéki pártoknál, az MSZP esetében is felfedezhetünk az egykori elithez való viszonyulásban. Egyrészt az egykori pártállami tisztségviselők a korábban kialakult kapcsolati hálók okán természetes merítési körként adódtak az MSZP számára. Másrészt azonban a Horn-kormány adatai mutatják, hogy 1994-ben a sajátos történelmi helyzetben, a rendszerváltás utáni második kormány vezető pártjaként az MSZP nem az egykor fajsúlyos pártállami politikusokat hívta vissza, hanem inkább a második vonalat, döntően az 1980-as években kormányzati munkában tapasztalatot szerzett személyeket.

Más lett a helyzet azonban Medgyessy Péter kormányra kerülésével: 2002-re az MSZP stabilizálta a helyét az új politikai és pártrendszerben, valamint a társadalmi diskurzusokban is megváltozott volumennel jelentek már meg a pártállamhoz való viszonyulás kérdései. Tulajdonképpen ezt jelzi az is, hogy Medgyessy Péter miniszterelnöki karrierjének a D-209-es ügy nem vetett véget. Az egyéb politikai érdekek a kormánypártok esetében felül tudták írni Med-

gyessy Péter előző rendszerben betöltött szerepének jelentőségét a demokratikus politikai berendezkedés keretei között. Medgyessy Péter életkoránál, és az MSZP pártrendszerbe való stabil beágyazottságánál fogva erőteljesebben támaszkodott az egykori magas rangú MSZMP-funkcionáriusokra. A kinevezések kapcsán már kevésbé játszott szerepet az 1990 előtti pozíció, a közvélemény sem kérte ezt számon a kormányfőn.

A következő, Gyurcsány Ferenc és Bajnai Gordon vezette kormányok, ahogy korábban láthattuk, sok személyi átfedéssel működtek. Ez egyrészt magyarázza is az adatok hasonlóságát mind a Medgyessy- és az első Gyurcsány-kormány, mind az azt követő kormányok tekintetében. Az ezekre a kabinetekre jellemző nomenklatúráarányok megmutatják, hogy az MSZP továbbra is épített az egykor a pártállamban szocializálódott politikusaira, de az idő előrehaladtával egyre inkább csökkenő mértékben. Ebben nyilvánvalóan nem kis szerepet játszott az időbeli távolság a pártállami időktől, és ezzel az egykor aktív politikusok egy részének a politikából való kimaradása, valamint párhuzamosan az MSZP politikusok, köztük a miniszterelnökök generációváltása.

A miniszterelnökök életkora az összes kormány esetében hatást gyakorolt a kormányzati pozícióba kinevezettek összetételére, a nomenklatúramúlt tekintetében is. Ahogy az elemző részben is volt már róla szó, az első Orbán-kormány esetében a kinevezettek életkora eleve sok esetben kizárta a pártállamban betöltött funkciót, ahogyan 2002 után sok esetben igaz ez az MSZP vezette kormányokra is.

Az előbbieken bemutatott adatok és tendenciák összességében a rendszerváltás óta formálódó kormányzati elit tekintetében vegyes képet mutatnak. A parlamenti elitben közvetlenül a rendszerváltás után tapasztalható nagyarányú elitcsere a miniszteriális elitnek csak a politikai szegmensében ment végbe az 1990-es évek elején. A tágabb értelemben vett, a kutatás tárgyát képező kormányzati elitet nem lehet leegyszerűsítve, csupán az elitcsere vagy az elitreprodukciónál fogalmával jellemezni. Ennek oka egyrészt a jobb- és baloldali kormányok eltérő kinevezési gyakorlata és merítési háttere, valamint a politikai és a szakmai vezetői posztok eltérő rekrutációs bázisa. Az egyes kormányzati periódusokra vonatkozóan az adatok jól szemléltetik a pártállami nomenklatúrához való viszonyt: ennek alapján az elmúlt húsz év tekintetében a politikai pozíciókat tekintve az látszik, hogy a jobboldali kormányok kevésbé, a baloldali kormányok nagyobb arányban neveztek ki kormányzati tisztségviselőket az egykori nomenklatúratagok közül. A szakmai vezetők szintjén viszont minden kormányban nagyobb arányú ugyan a pártállami folytonosság, de ezeknél a kinevezéseknél a nomenklatúrapozíció a kinevezések tekintetében nem az elsődleges szempont.

Visszaulva a rendszerváltás után megszületett elitcirkulációs és elitrekrutációs elméletekre, ezek a vizsgálat alapján a kormányzat politikai vezetői szintjén értelmezhetők, a szakmai vezetői szinteken kevésbé. A politikai po-

ziciók esetében az adatok alapján a rendszerváltás után a jobboldali kormányokra inkább az elitcirkulációs, a baloldali kormányokra egy kései elitreprodukciós folyamat volt jellemző a vizsgált időszakban.

JEGYZETEK

- ¹ „A demokratikus átmenet során a Magyar Szocialista Munkáspárt jogutódjaként jogi elismerést nyert politikai szervezetek a törvénytelenül felhalmozott vagyon örököséként is osztoznak elődjeik felelősségében.” Magyarország Alaptörvényének negyedik módosítása, 3. cikk. <http://www.parlament.hu/irom39/09929/09929.pdf> A kézirat végleges lezárásának időpontjában (2013. március 22.) a törvény még a köztársasági elnök aláírására vár.
- ² T/893 törvényjavaslat A szovjet megszállást követő szocialista rendszerek által biztosított politikai nyugdíj-privilegiumok megszüntetéséről és a szocializmus áldozatainak társadalombiztosítási kompenzációjáról. <http://www.parlament.hu/irom39/00893/00893.pdf>
- ³ <http://net.jogtar.hu/jr/gen/getdoc2.cgi?dbnum=1&docid=A1100210.TV>
- ⁴ Megemlíthető még, habár a pártállami múlt feldolgozását más aspektusból, az ügynökmúlt feltárása felől közelítette meg a Lehet Más a Politika 2012-ben benyújtott törvényjavaslata. (T/7232 törvényjavaslat Az állambiztonsági múlt átláthatóvá tételéről. <http://www.parlament.hu/irom39/07232/07232.pdf>)
- ⁵ Oroszország, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Bulgária
- ⁶ A Központi Bizottság és a Politikai Bizottság káderhatásköri listája. (Elfogadta a Központi Bizottság 1988. július 13–14-én) Az MSZMP KB káderhatásköri jogosultságát 1989. május 8-ai határozatában szüntette meg.
- ⁷ A lista rendelkezésemre bocsátásáért köszönetet mondok ezúton is Kurtán Sándornak.
- ⁸ Habár a kulturális vezetők, kulturális elit fogalmába általános értelemben a sajtó vezető képviselői nem tartoznak bele, jelen esetben mégis egy kategóriában szerepelnek, mivel a központi káderhatásköri listákon ezek a területek egy csoportba sorolódnak (Sajtó, tudományos, kulturális terület). (T. Varga–Szakadát, 1992)
- ⁹ A Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet Elitkutató Központja keretén belül folytatott kutatások során a kormányzati ellittagokra vonatkozóan két adatbázis is készült. A nomenklátúraadatokat az úgynevezett Kiegészítő Miniszteri Adatbázis tartalmazza, amely a szerző saját adatfelvételén alapul.
- ¹⁰ Benne a 2006–2010 között az államtitkári pozíciót betöltőkkel.
- ¹¹ Antall József 1993-ban bekövetkezett halála után került a miniszterelnöki pozícióba Boross Péter; a 2002–2006 közötti parlamenti ciklusban pedig politikai okok vezettek a miniszterelnökváltáshoz, Medgyessy Péter 2004 nyarán bekövetkezett lemondásához és Gyurcsány Ferenc miniszterelnökké való kinevezéséhez, ami magával hozta a kormány átalakítását is. A 2006–2010 közötti parlamenti ciklusban három kormányzat regnált: Gyurcsány Ferenc két kormányt, egy többségit és egy kisebbségit vezetett, miniszterelnöki pozíciójáról való lemondása után Bajnai Gordon töltötte be 2009. április 14-től 2010 májusáig a kormányfői posztot.
- ¹² 1990 és 2010 között a Bajnai-kormányval bezárólag kilenc kormányban összesen 333 személy

- töltött be vezető kormányzati – miniszterelnöki, miniszteri, politikai államtitkári és 2006-ig közigazgatási államtitkári – pozíciót (Ványi, 2012).
- ¹³ Miniszterhelyettesek: Auth Henrik, Bogdán Tibor, Manhercz Károly, Martonyi János; államtitkárok: Kiss Elemér, Somogyi Ferenc
- ¹⁴ Az elemzés további részében az arányok megállapításakor a miniszterelnököket és a minisztereket együtt számoljuk.
- ¹⁵ Járai Zsigmond, Martonyi János, Mikola István és Stumpf István miniszterek, Kovácsné dr. Molnár Ilona közigazgatási államtitkár.
- ¹⁶ 2002 és 2010 között öt kormányban a 424 kormányzati vezető pozíciót (miniszterelnök, miniszterek, politikai államtitkárok, közigazgatási államtitkárok) összesen 135 fő töltötte be, közülük 78 fő (57%) egynél többször kapott kinevezést valamelyik kormány vezető pozíciójába. (Forrás: saját számítások.)
- ¹⁷ Medgyessy Péter sajtóhírek és később saját elmondása alapján is D-209-es kóddal a Kádár-rendszerben kémelhárító ügynöki feladatokat is ellátott. A tény napvilágra kerülése, majd elismerése megerősíti ugyan Medgyessy Péter pártállami beágyazottságát, de jelen írás témájához érdemben plusz információt nem ad, így ennek a szálnak a feldolgozását nem tekintem feladatomnak.
- ¹⁸ Az MSZMP KB 1988-as káderhatásköri listája alapján a Minisztertanács és tagjai az MSZMP KB hatáskörébe tartoztak, a KISZ KB titkára a Politikai Bizottságéba (ld. T. Varga–Szakadát, 1992: 92–93.).
- ¹⁹ A miniszterelnökön kívül az MSZMP KB tagja volt Kovács László; Csehák Judit az MSZMP PB tagja volt, Jánosi György az MSZMP Tolna megyei első titkára volt.
- ²⁰ A kutatásnak még a legelején kiderült, hogy az egykori MSZMP- és KISZ-tagságokra vonatkozó információk a nyilvánosan publikált életrajzokból csak nagy hiányokkal tárhatók fel, a vizsgált húsz év kormányzati szereplőire vonatkozóan. Ha az életrajzokban ez az adat feltüntetésre került, az adatbázisban rögzítésre került. A fenti adatok ennek alapján jeleznek egy tendenciát.

IRODALOM

- Ágh Attila (1994): A kelet-közép-európai országok politikai rendszerei: azonosságok és különbségek. *Info-Társadalomtudomány*, No. 29., 21–29.
- Blondel, Jean (1985): *Government Ministers in the contemporary world*. London, Sage.
- Dogan, Mattei (1989): Introduction: Selecting cabinet ministers. In: Dogan, Mattei (ed.): *Pathways to Power: Selecting Rulers in Pluralist Democracies*. Boulder, San Francisco, London, Westview Press. 1–18.
- Gazsó Ferenc (1993): Elitváltás Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 5., 16–26.
- Gazsó Ferenc (1996): Volt egyszer egy állampárt. *Társadalmi Szemle*, 11., 3–13.
- Gazsó Ferenc (1997): Nomenklatúra és törésvonalak. *Társadalmi Szemle*, 6., 54–63.
- Hankiss Elemér (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Harcza István (1993): A közelmúlt hatalmi elitjének főbb csoportjai. *Statistikai Szemle*, 2., 101–117.

- Huszár Tibor (2007): *Az elittől a nómenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1989)*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Ilonszki Gabriella (szerk.) (2005): *Képviselők Magyarországon I*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó,
- Ilonszki Gabriella (szerk.) (2011): *Szakértők és pártemberek. Kormányzati elit Magyarországon 1848–2010*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ilonszki Gabriella (2003): Számít-e az elit folytonossága? *Politikatudományi Szemle*, 4., 109–124.
- Ilonszki Gabriella (2009): *Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és a 20. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ilonszki Gabriella–Kurtán Sándor (1999): A magyar parlamenti elitek: demokratizálás és elitválás. *Politikatudományi Szemle*, 4., 49–80.
- Kiss László (szerk.) (2005): *Nómenklatúra Magyarországon (1957–1989)*. Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest, Osiris.
- Körösényi András (1996): Nómenklatúra és vallás. Törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég, Új Folyam*, 1., 67–94.
- Körösényi András (1997): Nómenklatúra és törésvonal. *Társadalmi Szemle*, 2., 63–75.
- Kurtán Sándor (2004): Elitkontinuitás a magyar parlamentben 1990 után. Kézirat.
- Lengyel György (2003): A magyar gazdasági elit cirkulációja a kilencvenes években: lassulás és bezáródás. *Politikatudományi Szemle*, 4., 125–141.
- Müller, Wolfgang C.–Strom, Kaare (2000): Coalition Governance in Western Europe. In: Müller, Wolfgang C.–Strom, Kaare (Eds): *Coalition Governments in Western Europe*. Oxford, Oxford University Press, 1–32.
- Rigby, T. H (1988): Staffing USSR incorporated: The Origins of the Nomenklatura System. *Soviet Studies*, Vol. XL, no. 4., October, 523–537.
- Szakadát István (1992): Káderfo(r)gó. A hatásköri listák elemzése. *Társadalmi Szemle*, 8-9. 97–120.
- Szalai Erzsébet (1994): *Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Budapest–Szombathely.
- Szelényi Iván (1994): Az elit cirkulációja vagy újratermelődése Közép-Kelet-Európában? *Info Társadalomtudomány*, 29., 31–41.
- Szelényi Iván–Szelényi Szonja (1995): Circulation or Reproduction of the Elites during the Post-Communist Transformation of Eastern Europe. *Theory and Society*. Vol. 24., No 5., 615–638.
- Sztárayné Kézdy Éva (2005): Az 1963 és 1989 közötti káderkinevezések elemzése. In: Kiss, László (szerk.): *Nómenklatúra Magyarországon (1957–1989)*. Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar, 151–198.
- Ványi Éva (2012): *A magyar kormányzati elit karrierút vizsgálata 1990 és 2010 között*. Doktori értekezés tervezet. Kézirat.
- Voslensky, Michael S. (1980): *Nomenklatura. Die herrschende Klasse der Sowjetunion*. Verlag Fritz Molden. Wien–München–Zürich–Innsbruck.

IDENTITÁS, POLITIKAI DISKURZUSELMÉLETEK ÉS A KRITIKA LEHETŐSÉGE

A demokratikus politikai identitás néhány elméleti kérdése

Horváth Szilvia

(PhD-hallgató, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Doktori Iskola)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány a politikai identitás kérdéseivel foglalkozik politikai diskurzuselméleti keretek között. Alapvető célja, hogy rámutasson a demokratikus politikai identitás normatív megalapozásának lehetőségére, illetve annak elméleti és filozófiai kulcspontjaira. Mindehhez a hermeneutikai háttérű magyar politikai diskurzus kutatás és a posztstrukturalista diskurzuselméletek elméleti feltevéseit és fogalmi keretét használja fel. A politikai identitáskonstruálás kritikai–normatív értelmezésének alapját az a kiindulópont nyújtja, hogy bár a politikai identitások mindig megkülönböztető határvonásokon alapulnak, a demokratikus politikában szükséges különbséget tenni azok intenzitása és jellege között.

Kulcsszavak: politikai diskurzuselméletek ■ politikai identitás ■ demokrácia

A POLITIKAI DISKURZUSELMÉLETEK ÉS AZ IDENTITÁS KÉRDÉSE

A politikai diskurzuselméletek és kutatások különösen nagy hangsúlyt helyeznek a politikai gyakorlatban kialakuló identitásokra. Kidolgozott elméleti háttérrel és filozófiai bázissal rendelkeznek ehhez, sőt, a posztstrukturalista diskurzuselemzők számára az identitás az egyik politikaelméleti és módszertani kulcskategória (lásd pl. Mottier, 2004; Torfing, 1999). A magyar politikai diskurzus kutatás eredményei szintén megerősítik azt, hogy a politikai cselekvők identitásformálódása a diszkurzív politikai praxis egyik legjelentősebb és leginkább figyelemre méltó jelensége.¹ A diskurzuselméletek tehát olyan *fogalmi kerettel*, illetve filozófiai–elméleti alappal rendelkeznek, amely különösen alkalmas a politikai identitások elemzésére és értékelésére is.

Az identitás jellegzetesen diszkurzív téma, és politikafelfogás-függő is. Ebben az elméleti–módszertani keretben a politika alapvetően konfliktusos: a politikai cselekvők együtt formálódnak a politikai kozmosszal, így a részei, de

az alakítói is annak. Ám a politikai cselekvők nem azonosak a pártokkal, a politikusokkal vagy a nemzettel. A politikai identitás kérdése felöleli őket, de az éppen formálódó tiltakozó mozgalmakat, a gender, az etnikai, a regionális identitásokat, vagy éppen az európai identitást is. Ezek ma már „kitöltik a politikai tér nagy részét,” ami egyben átalakítja „a politika határainak hagyományos értelmezését is” (Mottier, 2004: 155.).

Az identitások konstruáltak és közösségi, nyelvi produktumok, ám létrejöttük mindig valamilyen „másikhoz”, az idegenhez, a riválishez, az ellenséghez, vagy, egy posztstrukturalista *terminus technicus*szal élve, konstitutív külsőhöz képesti.² Más szavakkal szólva, az identitás elsődlegesen határprobléma.³ Az identitáskonstrukciók nem csak arra adnak valamilyen választ, hogy „kik vagyunk mi”, hanem szükségszerűen arra is, hogy „kik (azok a bizonyos) ők”. Mivel az identitásteremtés mindig megkülönböztetés is, ezért nem csak arra lehet rákérdezni, hogy milyen „beszédaktusok” hozzák létre az identitást, hanem arra is, hogy a szereplők milyen intenzitású határvonással konstruálják meg magukat. Ez pedig a politikai diskurzus elemzésén túl a kritikai értelmezés lehetőségét is nyújtja.⁴ A politikai cselekvők „másikának” konstrukciói ugyanis alapulhatnak olyan antagonisztikus ellentéteken, amelyek kapcsán jogosan lehet feltenni a kérdést, hogy értelmezhetőek-e még a demokratikus politika normái között. Az antagonisztikus ellentétek egyik következménye nem pusztán a demokrácia, hanem az egész politikai közösség megsemmisülése, a politizálás közös terének totális széttöredezése. Az antagonisztikus megkülönböztetésen alapuló identitáskonstrukciók, mivel radikális kizáráson alapulnak, ezért a kérdés erőterébe vonják a demokratikus identitás lehetőségét. E normatív kérdés az emberek (szubjektumok) számára rendelkezésre álló, belakható és módosítható identifikációs lehetőségeket érinti, és a válaszoknak olyan kritériumoknak kell megfelelniük, mint a politizálás terének fennmaradása egy mérsékelt vagy kiegyensúlyozott rivalizáció eredményeként, illetve az identitások létezése által megnyilvánuló pluralitás, amely egyben nyitottságot jelent a változásra, valamint a peremvidéken lévők befogadására is.⁵

A politikai diskurzus kutatások figyelmének fókuszába kerülő identitások tehát két, egymást átfedő lencsén át szemlélhetőek. Az egyik lencsén keresztül azt vizsgáljuk, hogy milyen aktusok által jönnek létre az identitások, vagyis az a diszkurzív praxis kerül a figyelem középpontjába, amely a politikai cselekvőket maguk és mások számára kirajzolja. A másik lencsén keresztül viszont az egész jelenség normatív aspektusai tárulnak az elemző szemé elé, ami az identitásteremtő gyakorlatokat beágyazza egy demokrácia- vagy politikaelméleti kontextusba, és értelmezhetővé teszi onnan is. A demokráciaelméleti keret és a diskurzus kutatás egyáltalán nem zárják ki egymást; az „elméletet” és a „gyakorlatot” nem érdemes szembenálló kategóriákként kezelni. Írásom azonban határozottan elméleti áttekintés.

A politikai diskurzuselemző irányzatok közül kettőre hagyatkozom: a már említett magyar politikai diskurzuskutatásra, illetve a posztstrukturalista diskurzuselméletre. Mindkettő leírható konstruktivista politikatudományi módszertanként, vagy „interpretatív elméletként”,⁶ és mindegyikben fontos az identitás, a rivalizáció és a határ szerepe, de az is igaz, hogy ezekből a közös feltevésekből nem következik az, hogy mintegy automatikusan normatív politikaelméleti szempontokat érvényesítenének. Ebből a szempontból a hermeneutikai változat a „minimumprogramot” tartalmazza, a posztstrukturalista pedig az „erős programot” jelenti. Nem egymást kizáró, hanem egymást erősítő variációknak tartom ezeket. Ezért amikor a továbbiakban a politikai identitás értelmezésének és kutathatóságának egyik lehetséges elméleti keretét vázolom, úgy kezelem az általuk favorizált hagyományokat és fogalmi elemzési eszközöket, mint amelyek mind-mind képesek valamit hozzáadni az eredeti kérdéshez – egy normatív megalapozott, konstruktivista háttérű demokratikus identitás politikai diskurzuselméleti értelmezésének a kérdéséhez.⁷

A HAGYOMÁNYOS IDENTITÁSFELFOGÁS KRITIKÁJA

A politikai diskurzuselméletek konstruktivisták, vagyis a társadalmi világot – a politikait is – olyan produktumnak tartják, amely egymással interakcióban lévő emberek közös tevékenységének az eredménye. Ez a világ nem zárt, sokkaltal inkább változékony, bár rendelkezik stabil szigetekkel. Az emberek által létrehozott kulturális produktumok akármennyire „képzetesek” vagy „imagináriusok” is legyenek (ami az identitások esetében különösen példászerűen mutatkozik meg), mégis teljességgel valóságosak a cselekvők számára. Ám az emberek valóságai különbözőek: az emberek ugyanis mindig meghatározott feltételek, sajátos keretek között élnek, ezért azok a jelentésszerű konstrukciók, melyek a világban való jelenlétük eredményeként jönnek létre, időbeli és térbeli értelemben is egyedi kontextusokba ágyazottak. Vagyis ha az a kérdés, hogy például milyen gyakorlatok eredményeként jött létre egy cselekvés (lehet ez verbális vagy képi megnyilatkozás is), akkor a választ abból a kontextusból tudhatjuk meg, ahol az kialakulhatott.⁸

Mindez tehát azt a fontos meglátást emeli a fókuszba, hogy az emberi világ teremtett, a teremtés mindig meghatározott feltételek között megy végbe, a társadalmi jelentések kontextushoz kötöttek és a cselekvők számára abszolút valóságosak, a kutatók számára pedig megismerhetőek. A politikai diskurzuselmélet kutatói úgy vélik, hogy elemzéssel fel lehet tárni azokat a jelenségeket, amelyek társadalmilag konstruáltak (Jorgensen–Phillips, 2002: 5., lásd még Bevir–Rhodes, 2002). Noha az identitás értelmezésének továbbra is a nemzeti identitás a paradigmája (Norval, 2000: 226.), az identitás kétségkívül konstruált, és általánosan elfogadott, hogy a nemzet „elképzelt közösség”.

Ám az identitás fogalmát olyan gyakran használják, hogy okkal állítható, a XX. század második felének és a jelennek az egyik társadalmi – politikai kulcsfogalma. Ráadásul egy politikaelméleti problémaeltolódásra is rámutat. Ruth W. Grant írja az amerikai politikaelmületről, hogy a XX. század közepén olyan témák álltak az érdeklődés középpontjában, mint a jog és az intézmények, napjainkban azonban az érdeklődés egyértelműen eltolódott a kultúra és az identitás felé.⁹ A politikaértés tehát átalakulóban van, és ennek az egyik jele és katalizálója az identitás, miközben ez az átalakulás hol erősebb, hol gyengébb, s vannak olyan tudományos közösségek, ahol jelentkezik, vannak, ahol nem.

A diskurzuselméletek szemben állnak az identitás úgynevezett esszencialista paradigmájával, melyet – némi egyszerűsítéssel – úgy írhatnánk le, hogy az identitást már eleve adottnak tételezi, másrészt pedig feltételez valamiféle stabil, homogén és önazonos magot, ami magát az egész identitást determinálja. A diskurzuselméletek ezzel szemben megkérdőjelezzik azt, hogy az identitás zárt lenne, és egy már eleve adott lényegiség körül cirkulálna. Ezzel szemben hasznos lehet az identitás megértésének paradigmáját az *identifikáció*ban látni: egy temporálisan nyitott folyamatban, ami a cselekvők, résztvevők olyan egymást formáló konstrukcióin alapul, ami az azonosulás közös mezejét hozza létre – de nem determinálja annak a tartalmát, hanem nyitva hagyja azt, a „benne résztvevők” alkotó jelenléte számára.

Ezek a mozzanatok különlegesen fontosak egy kritikai diszkurzív értelmezés számára, ezért, miután vázoltam egy rövid elméletörténeti keretet, már olyan filozófiai, illetve politikaelméleti aspektusokkal foglalkozom, amelyek – véleményem szerint – megalapozhatják az identitások olyanfajta diskurzuselméleti kezelését, amely nem kötődik szigorúan csak a kritika „erős” programjához, hanem mindkét diskurzuskutatási irányzatban partnerre találhat – s benne mindkettő megtalálhatja a maga lehetőségeit.

Az identitás esszencialista paradigmájával szembeni kritikában a feminista és queer elméletek jártak az élen (Calhoun, 1997: 102., 111.), vagyis olyan elméleti mozgalmak, amelyek már önmagukban is kihívást jelentettek a többségi tapasztalatok számára, s végeredményben éppen azokkal szemben jöttek létre. Lényegében a marginalitás tapasztalatát emelték döntő ismeretelméleti pozícióba. A politikai diskurzuselméletek közül ebbe a csoportba sorolhatók a posztstrukturalisták, ahol Ernesto Laclau-t, Chantal Mouffe-ot, Aletta J. Norvalt érdemes megemlíteni,¹⁰ valamint az intellektuális körzethez sorolhatjuk Jacques Derridát vagy Judith Butlert is. Laclau és Mouffe egyértelműen elfogadják, elismerik és teoretizálni próbálják a „kortárs mozgalmakat”, aminek a következménye „egy [olyan] új politikai imaginárius [létrejött], mely a legtágabb értelemben vett kulturális identitáskérdéseket a politikai diskurzus előterébe mozdítja el”.¹¹ Ennek az elméleti tevékenységnek az egyik leginkább figye-

lemre méltó következménye az, hogy elmosódik a különbség a társadalmi és a politikai között, ami természetesen egy sajátos politikafelfogást is takar.

A fókusz a nagy, egységes, homogén és saját történettel bíró struktúrákról áthelyeződik az esetlegesre, vagy legalábbis a jóval bizonytalanabbra, az éppen alakulóban lévőre, a kicsire, és végül minden nagy struktúra ebből az episztémikus pozícióból válik értelmezhetővé. Butler rámutat arra, hogy az identitás általánosan használt jelentésének a részét képezi az „ön-azonos, az idő elteltével változatlan, egységes, és belsőleg koherens egység” cselekvő, akinek a cselekvéséhez és folyamatos létezéséhez szükségesnek tekintik a homogenitást (Butler, 2006: 62.). Ennek a következményei azonban politikai értelemben is súlyosak. Azonosságként felfogva az identitás „arra kényszerít bennünket, hogy (legalább bizonyos fokig) *homogénnek* fogadjuk el az olyan identitáskategóriákat, mint a gender, a szexualitás, a faj és az etnicitás”, vagyis feltételezzük, hogy az identitás stabilitásához szükség van az identitás különböző aspektusainak homogenizálására (Medina, 2003: 657.). Az identitás itt tehát kizárja a belső különbözőséget, miközben maga is a különbözőségeken alapul. Közben megerősíti azt az előfeltevést, amely szerint az identitásnak mindig van valamilyen szilárd, változatlan eleme. Más szavakkal szólva, az identitás értelmezésében ott a lehetőség, hogy kizáró legyen, és hogy elmossa a különbségeket.

Van néhány közhasználatú elképzelés, ami éppen ezt az identitásfelfogást támogatja. Ezek két szempontból is problémásak. Az egyik a megismerési értékük: egyszerűen egy sor esetben alkalmatlanok a politikai teret konstituáló identitásoknak, illetve azok viszonyrendszerének az elemzésére. A másik a politikai értékük: olyan narratívák vagy diskurzusok kialakítását teszik lehetővé, amelyek, belső logikai szerkezetük hajtóereje miatt arra tendálnak, hogy töröljék az identitáskonstrukciók esetlegességére, a határvonások intenzitására irányuló kérdezést. E felfogás kritikáját három pont körül csoportosítom. A politikai identitás általánosan elfogadott jelentéstartalma (1) az ember felvilágosodást követő fogalmára vezethető vissza, s bár történeti érvényességű, a tudományos és hétköznapi gondolkodásban megerősíti néhány további tényező: (2) a nemzetfogalom általános értelmezése, amelyet a politikai közösség paradigmátikus formájának szokás tartani, és amelyben az individuum egysége, belső koherenciája ismétlődik meg újra, (3) valamint a narratíva szerepe a valóság megértésében.

A modern szubjektum

Az identitás mögött rejlő egységes, homogén cselekvőről alkotott elképzelésnek megvan a maga sajátos története. E történet lényege az, hogy a felvilágosodás kezdetétől fokozatosan artikulálódik a jól elkülöníthető tudat, az individuális egyén, amelyet egységes, homogén lénynek gondolnak el.¹²

Az autonóm, individuális és a maga bensőjét megélt *én* elképzelésének (mint a humán identitás elsődleges értelmezési keretének) a felemelkedése azt

követően ment végbe, hogy a retorika megszűnt érvényes tudásformának lenni az európai kultúrában.¹³ A retorikához való viszony arra mutat rá, hogy mit vártak ettől az új szubjektumtól. A retorikai tudás alapja az utánzás és az ismétlés, vagy másként fogalmazva a gyakorlás. Az, ahogyan tudásra szert tettek és ahogyan tanultak, lényegét illetően nem különült el egymástól. A világ megismerésre várt, nem felfedezésre; sőt, sokkalta inkább megértésre. Ám a retorika hosszú, különös története a XVIII. század vége felé leáldozni látszott, ez pedig különleges fényt vet arra, hogy milyen fontos szerepet tulajdonítottak annak a szubjektumnak, aki *maga fedezi fel* a világot, nem pedig valamely kiüresedett séma utánzásával készen kapja. Goethe ugyanis ezt írja: „Mi azonban gyűlöljük minden más szerzőnek az utánzását. Tudjuk, sokan vannak, akik Cicerót vagy Tacitust utánozván kívánnak híresek lenni; ám valójában csak a lángelme hiányára vall, ha valaki ebbe a hibába esik” (idézi Bender-Wellbery, 2000: 301.). Az utánzás és az ismétlés az eredetiség hiányává változott, olyasmi, ami az embereket a szabadságuktól vagy a szabadságra való képességüktől fosztja meg. A tudás eredete az invenció, ami az egyén – zseniális, de legalábbis eredeti – képessége. Az egyén *képes* az eredetiségre, és képes a szabadságra is. Saját benső világgal, akarattal, eredetiséggel bíró individuum.

A nemzet

A legfontosabb jellemző, hogy a szubjektumnak határai vannak, e körülhatároltság pedig egy olyan létezőt formál ki, amelyhez immár hozzá lehet csatolni a maga saját történetét. Ami erre az individuumra igaz, az, megváltoztatva a megváltoztatandókat, jórészt érvényes a közösségekre is. Mivel a politikai világ megismerésének döntő perspektívája nem az individuum, hanem a közösség, ez a tényező különösen fontos.

A fogalomtörténeti kutatások egy sor olyan politikai-társadalmi kulcsfogalmat megvizsgáltak, amelyek identifikációs kategóriákként is funkcionálnak egy adott közösségben. Reinhart Koselleck az aszimmetrikus politikai fogalmak struktúráváltozásainak elemzése során ezeket nem önmagukban állóan, hanem ellentéteikhez képest írta le, ami már felidézi az identitásteremtés háttérproblémáit. A politikai kulcsfogalmak jó része kifejezetten csoportidentitást fejez ki a politikai univerzalitás szintjén: hellén (civilizált), polgár, ember, nemzet, párt, hogy pár fontosra utaljak, s ezeknek mind megvan a maga története. E történetek az emberek számára rendelkezésre álló identifikációs struktúrák dinamikáját tárják fel, és elemi összefüggésben vannak a politikai gyakorlattal. Ezek közül néhány, mint a polgár vagy az ember, olyan identitáskategóriák, amelyeket univerzális alanyoknak is nevezhetnénk, és ezeknek a megfogalmazása nem csak egy adott közösség egyéneinek, hanem a politikai közösség egészének az önmeghatározásában is kulcsponthoz tartozik.¹⁴

E fogalmak sajátossága az, hogy „konkrét általánosságok”, azaz hogy bárki alkalmazhatja őket, mert kellően absztraktak hozzá.¹⁵ Ahhoz, hogy „ezek csak őt [a cselekvőt] jelentsék és csak rá vonatkozzanak”, szükséges az egyediesítés – például *A nemzet*, *A párt* formájában (Koselleck, 2003: 243.), valamint szembeállítások és határvonások sorozata, de legalább annyira a lehetséges kapcsolódási pontok megragadása is.¹⁶ Ezek a megkülönböztetések azonban a csoportok határait is jelzik, miközben a cselekvők számára lehetővé teszik a valamiben való, vagy valami által való egyet nem értést.

A csoportok lehatároltságát másképpen is meg lehet közelíteni. Benedict Anderson egy helyütt a nemzet és a történeti idő kapcsolatát elemzi, és a nemzetet olyan tudati formának tekinti, ami egységes keretet képes adni az idő tagoltságának és a hozzá kapcsolódó térbeli szétszóródottságnak (lásd Anderson, 2006: 33–43.). Az események nemcsak zajlanak, hanem van egy keretük, a nemzet. A nemzet koncepciója lehetővé teszi azt, hogy az egyén átélhesse a közösségiség valamely sajátos formáját, de ezzel egyúttal a nemzet mint sajátos, jól artikulált entitás is megfogalmazódik, és ezzel egyben létrehozza önmaga folyamatosságának a feltételét. Úgy tűnik, a nemzet, az egyetemes politikai fogalom és tapasztalati keret megismétli mindazt, amit az identitásról tudtunk.

A nemzetek a politikai tagozódás természetes egységeinek minősülnek, és saját történelemmel bírnak. Olyan keretet hoznak létre, amin belül a változás elgondolható, és e keretek biztosítják az identitás egységét az idő változásai folyamán is. Ez a szerkezet, vagyis az a probléma, hogy „mely belső vonása alapozza meg saját időn keresztüli folyamatosságát és önazonosságát” (Butler, 2006: 63.), egyaránt érvényes az individuumra – az idézett szöveg a személyes identitás kapcsán használta – és a személyformára elgondolt közösségre.

Egy diskurzuselemző, Klaus Sondermann írja azt a nemzeti himnuszok elemzése kapcsán, hogy a nemzet, amelyet elsődlegesen térbeli metaforák alapján fogunk fel, különböző metamorfózisokon megy keresztül, amelyek hatására *létezővé*, szubjektummá válik. Élhet vagy meghalhat, más „élő terek” kommunikációs partnerévé válhat, de ezeknek a területeknek a „tartalma” (élők és holtak) *nem* a konkrét emberek interakciójaként értelmeződik: „[...] ahogyan arra Carl Schmitt rámutat, a nemzetet ‘politikai egységként’ fogják fel, amely végeredményben a szubjektum természetével rendelkezik” (Sondermann, 1997: 132–133.).

Összegezve, a szubjektum lehatároltsága és önazonossága mentén értelmezett nemzet különösen alkalmas arra, hogy erős elhatárolásokkal operáló megkülönböztetésekben gondolkodjunk a politikai identitásokról. Ennek azonban mind a nemzeti, mind az egyéb politikai csoportidentitásokra nézve is megvannak a korlátjai. Még a nemzeti identitások konstrukciója is jóval bonyolultabb, inkább a megkülönböztetések és a közös projektek dinamikus összjátéka jellemzi (Norval, 2000). Az eredeti modell nem alkalmas olyan iden-

titások elemzésére, mint az éppen formálódó politikai mozgalmak, például lokális tiltakozó csoportok akciói, mert egyszerűen nem vehetjük adottnak valamely végső identitás (csoport) létét, hiszen inkább közös cselekvésben összekapcsolódó projektekről, vagy adott problémák és fogalmak körül artikulálódó külön-külön sajátosságukat is megőrző identitások dinamikus együttműködéséről van szó (lásd pl. Griggs–Howarth 2000).

A narratíva

A narratíva kettős arcú, mert egyrészt olyan logikai struktúra, amely előfeltételezi valamely lehatárolt cselekvő létezését, másrészt azonban kellően dinamikus és nyitott ahhoz, hogy az identitásértelmezés esszencialista variációjának az alternatívája legyen.

A nemzeti narratíva határait mutat rá Charles Tilly (2002). A narratívák nagy meggyőző erővel rendelkeznek, és mind a tudományos megismerésben, mind pedig a hétköznapi valóság konstrukciójában alapvető szerepük van. A társadalomtudományos gondolkodás azonban elkövethet néhány alapvető hibát akkor, amikor nagy, például nemzeti narratívákban kíván gondolkodni a politikai valóságról. A narratíva ugyan hatékony a valóságteremtésben, de meghatározott jellegzetességei vannak, amelyek viszont megismerési határokat jelentenek. E jellemzők a következők: (1) a szereplők száma korlátos, (2) az események meghatározott térben és időben zajlanak, (3) a cselekedetek mindentől függetlenek és csak a cselekvőhöz kapcsolódnak, (4) a kívülről adódó véletlenek kivételével az összes cselekvés egy cselekvő korábbi cselekvéseinek az eredménye.

Ami azonban megismerési oldalról korlát, és arra szólít fel, hogy bánjunk óvatosan az olyan narratívák használatával, amelyek egy már eleve létező cselekvő körül csoportosulnak, az másik oldalról lehetőséget jelent. Hiszen ha a társadalmi-politikai valóságban nélkülözhetetlen a narratíva, akkor a politikai diskurzuselemzésben határozottan használható, mint a kutatás tárgya. Tilly azt mondja, hogy az identitásokat konstituáló, fenntartó és megerősítő határvonások mindig léteznek történetek formájában is (Tilly, 2002: 61.). Amit erről tudhatunk, megismételve a fentebbieket: hogy vannak kitüntetett cselekvői, akik csupán korlátos számban fordulhatnak elő. E cselekvők csak korlátozott mértékű egymás közti kapcsolattal rendelkeznek. Mindannak az oka, ami történik, valamely korábbi cselekvés, kivéve az ebbe a zárt rendszerbe nem illő „véletlen” lehetőségét.

A narratíva tehát képes arra, hogy megerősítse az individuális, jól artikulált cselekvőket, beleértve ebbe az „elsődleges” cselekvő egységet (a „mi”-t), és létrehozza a társadalmi-politikai identitások számára elementáris erejű „mi / ők” megkülönböztetés diszkurzív hálóját. Ám úgy néz ki, hogy a narratíva csak azt hozza létre, hogy legyen valamely egység, de nem követeli meg a változatlanyságot vagy egy szubsztantív mag létét. A Ricoeur-féle narratív identi-

tás elmélete éppen a narratív forma e karakterén alapul. Vagyis a narratíva alkalmas lehet arra, hogy áthidalja az azonosság és a másság jelentette problémát, így tehát az egyik elméleti kiút azokból az identitásfelfogásokból, amelyek egy eleve adott és zárt lényegiséget feltételeznek az identitás magjában, és amelyek, amennyiben tisztán az egyes emberre vetítjük, akkor az embert valójában dologként közelíti meg, nem emberként (lásd Tengelyi, 1998: 16–22.).

AZ ESSZENCIÁLIS IDENTITÁS HATÁRAI

Míg a dolgokat meg lehet határozni állandó tulajdonságaik alapján, addig az emberekkel más a helyzet. A politikai ellenségteremtő diskurzusok elemzése azonban pontosan azt mutatja, hogy ebben a nem is olyan ritka gyakorlatban éppen a másik (az ellenfél) eldologiasítása zajlik. Az ellenségkonstrukciókban a másik egyszerűen csak egy dolog. A politikai valóságteremtő diskurzusokban valóban vannak olyan identitások, amelyeket minden különösebb megszorítás nélkül esszenciálisnak nevezhetünk, mert a dolgokhoz hasonlóan valamilyen lényegi azonosság körül szerveződnek. Ezért megalapozható egy olyan kritikai látószög, amely összekapcsolható a demokrácia elméleti kérdésével. Ez a fajta érvelés egyértelműen megtalálható Chantal Mouffe-nál, ugyanakkor a következőkben olyan érveket hozok majd, amelyek nem csak egyetlen tudományos vagy elméleti iskolához kötődnek. Inkább az érvek olyan *locus*-ként mutatom be ezeket, mint ahonnan további érvek meríthetők. Ezek az érvek azt járják körül, hogy miért nem érvényes az említett esszenciális identitásfelfogás, jelentkezzék bár elméleti, vagy filozófiai síkon, az elemzés vagy a diskurzus szintjén. Az érvénytelenséget felmutatva azonban annak a *locus*ai is lehetnek, ahonnan a demokratikus identitásfelfogás meríthet érveket, és kialakíthat egy (vagy több) önálló politikaelméletet.

Filozófiai ellenérvek

Olyan elméleti vagy filozófiai variációkra fogok utalni, amelyek identitás alatt nem változatlanságot, és nem is magát teljességgel bezáró, másokat pedig ellenségesen kizáró variációt értenek. A változatlanság problematizálható több oldalról is; így például a dialógus, a retorikai helyzet, a narratív identitás, a jel posztstrukturalista azonossága felől. Ezek az apró mozzanatok mind lehetséges érvek, amelyek már valóban felbukkantak a politika vagy az általában vett identitás értelmezése során.

A hermeneutikai dialógus, amelyet a másikkal folytatunk, arra készítet bennünket, hogy megértsünk vagy elfogadjunk valamit belőle. Ha mást nem is, de azt valahogyan el tudjuk fogadni, hogy határokkal bír az, ahogyan a világot képesek vagyunk megérteni. De ezen túl képesek lehetünk arra is, hogy a másíknak, a dialógus másíkanak a létét elfogadjuk, majd pedig jelenlétének

jelentőségét is, mindenekelőtt abban, ahogyan a világot és magunkat megértjük.

A másik megértése lehet tudományos, de politikai program is. Charles Taylor Gadamer-ről szóló tanulmányát például ezzel a mondattal kezdi: „Az eljövendő évszázad nagy kihívása, mind a politika-, mind a társadalomtudomány számára, a másik megértése.” (Taylor, 2002: 126.). Érdeemes hangsúlyozni azt, hogy a másikkal folytatott dialógus időbeli, és így tartalmazza azt a lehetőséget, hogy tanuljunk, vagyis a másik, még ha kezdetben ismeretlen is a számunkra, a hozzá való odafordulással végül érthetővé válhat. Ez arra a mozzanatra mutat rá, hogy „én” nem maradok, nem maradhatok ugyanaz, miközben dialógusba keveredem a másikkal. Ez pedig egyáltalán nem valamiféle mellékkövetkezmény, hanem lényegi mozzanat, amelyben teremtő potenciál húzódik meg. Legyen a hermeneutikai dialógus párbeszéd vagy vita, de a következmény az, hogy az identitás változik. A másikkal való találkozás párbeszéd önmagammal is.

A retorika, lényege szerint, olyan szituáció, ahol jelen van a másik, még hozzá a közönség formájában: rétor és közönsége szoros logikai kapcsolatban van egymással, bár maguk a pozíciók élesen elkülönülnek. A közönséget azonban meg kell győzni, ezért a rétor rá van utalva, mindenekelőtt annak előzetes tudására, hiszen a rétor sikere nagyban függ attól, mit tud arról, hogy mások mit tudnak. Ebből pedig az következik, hogy nyitottnak kell lennie a másira.¹⁷ Ráadásul a retorika nem a bizonyosságokról szól, hiszen nem is szólhat azokról: a politikai cselekvés jövőbeni irányait és lehetőségeit veszi számba. A retorika bizonytalansági területen lavíroz, arra épít, amit a többi ember tud, és olyasmit akar elfogadtatni, ami nincs eleve beleírva a dolgokba. A retorikai érvelés „kérdéssé teszi az addigi feltételezéseket, ami aztán arra kényszeríti a beszélgetés résztvevőjét, hogy valamiképpen problematikusnak tekintse azokat a dolgokat, amelyeket korábban teljesen természetesnek vett. Rést nyit a beszéd alanya és aközött, ami korábban öntudatlan előfeltevésként össze volt forrva vele, de most tudatos mérlegelés tárgyává válik” – írja Hauser.¹⁸ A retorika a másik ismeretét, de az önismeretet is megköveteli.¹⁹ A retorika mindig valaki(k)hez szól, előfeltevésekre épít, azonban kihívást is jelent azokra nézve, mert a perspektívák, a különböző valóságfelfogások különböznek egymástól. A beszélő identitása a személyes integritáson és azon is alapul, amit mond, de amit mond, az azon az elváráson alapul, hogy ő a közönség legjobb és leghitelesebb beszélője, az a személy, aki képes nyelvi formát adni közönsége vágyainak és céljainak. De a közönség ritkán homogén, a retorikai, politikai beszédhelyzet pedig mindig vitahelyzet. Az álláspontok, vélemények, más emberek viszonyában formálódik ki a beszélő identitása, de a mondandó háttérét képező közös identitás is. A retorikai-nyilvános helyzetek és érvelések azt a lehetőséget nyújtják, hogy a közösségi identitásokat mozgásukban lehessen megismerni.

A narratív identitás elmélete az azonosság és a változás problémáját próbálja meg feloldani. Abból indul ki – itt Ricoeur-ről van szó –, hogy az ember *nem dolog*, nem értelmezhető tehát dologias tulajdonítások alapján (lásd Tengelyi, 1998.). Ricoeur azonban nem zárja ki a dologi (*idem*) aspektust; ez lényegében az a feltétel, amely mellett az ember önmagát azonosként képes megérteni (Ricoeur, 1992). Az a tapasztalati tény, hogy személyként idővel változunk, nincs szükségszerű ellentmondásban azzal, hogy önmagunkat azonosként éljük meg. Ricoeur szerint a dilemma feloldására a narratíva, az elbeszélt élettörténet képes. A narratíva által teremtett azonosság nem dologiaszubsztantív, és ez az identitásformálódásnak időbeli és ember közötti jellegét biztosítja.

A jel posztstrukturalista identitása az ismétlődésen és az elmozduláson, a de- és rekontextualizálódás logikáján alapul. Ugyanaz a jel megismételhető, de más-más kontextusban más-más jelentést nyer. Ha így áll a helyzet, akkor mi adja meg ez esetben a jel identitását? És mi teszi egyáltalán lehetővé azt, hogy a jel megismételhető egy másik kontextusban? Az egyértelmű, hogy ez az identitás nem valamilyen egyszerű azonosságon alapszik; a különböző kontextusokban „ugyanaz” mindig valamilyen mértékben „mást” jelent. Bármennyire is változik, mégis van valami, ami ismételhető, vagyis valami, ami vonzza a tekintetet és időről időre vágyat ébreszt az ismétlésre. Aletta J. Norval Derrida-értelmezésében az identitás, változékonyság és stabilitás problémamezejét a következőképp vázolja fel: a kérdés az, hogy „az identitás miként jellemezhető stabilitásként, azaz valami hogyan marad ugyanaz különböző események közepette és ellenére. A döntő itt az *ismételhetőség* eszméje, amely vonatkozik mind a megismételésre, mind az eltérésre. Segítségével érthetővé tehetjük az identitást anélkül, hogy feltételeznénk egy olyan belső lényegét, amely az identitást mint olyat megalapozná. Derrida szerint az ismételhetőség feltételez valamilyen minimális maradékot, ami nem redukálható valamilyen szinguláris lényegiségre, inkább olyan megismételhető valami ez, ami lehetővé teszi a stabilitás megtörténését. Ám ez az elem mindig homályos, jelentése soha sem teljesen komplett, és megengedi a változást, amikor átkerül egy új kontextusba.”²⁰ Az ismétlés/ismételhetőség nem önmaga dologi lényege körül kering (hiszen éppenséggel ez az, amit nem találni), hanem azt mutatja fel, mit jelent az, hogy „más”. Ezért akkor, amikor az identitás megismerése a kérdés, akkor ez nem valamiféle önazonos, stabil és zárt lényegkeresést jelent, hanem például a kontextusok, cselekvések, jelentések, újírások egymásra rakódásainak a feltárását.

Mi következik mindebből? Először is, a másik megjelenése a horizonton olyan kihívás, amelyre minden érintett szereplőnek válaszolnia kell. A másikat el lehet utasítani, de meg is lehet érteni, miközben a megértés nem egyenlő annak a pozíciónak az elfogadásával, amelyet megért; a megértés – ahogyan az európai kultúrában először Hérodotosznál – nem más, mint a másik *létének*

elfogadása, és annak a belátása, hogy az emberi világ szükségszerűen plurális. Másodsor, a politikai helyzetek háttérben meghúzódó pozíciók (álláspontok), vélemények sokrétősége minden egylényegűség felé kihívást intéz, és arra kényszeríti azt, aki részt vesz az interakciókban, hogy ismerje a másik résztvevő álláspontját, vagy, hogy használja is azt a tudást, ami a másiké. A másik megértése tehát nemhogy nem szükségszerűen elfogadás és önfeladás, hanem inkább a vita szükséges feltétele. A résztvevők nem formális konzultációk és logikailag maximálisan levezetett definíciók által határozzák meg azt, hogy miről vitatkoznak, hanem egymás ismeretének segítségével. Harmadszor, egy olyan történetnek a megformálása, amely időben különálló s egymástól különböző mozzanatokot kapcsol össze, hogy egyetlen fogalomban, megnevezésben sűrítse össze, biztosítja egy olyan csomópont fennmaradását, amely körül a közösségi identitás kikristályosodhat és újraterepíthető. Ennek az identitásnak az egységét nem egy eleve beleírt lényeg biztosítja, hanem az a történet, ami az egymástól különálló mozzanatokat belépteti az időbe, és időbeliként nyitva hagyja a módosulás lehetőségét is. Negyedszer, ha létezik valami, ami folyamatosan képes magát megmutatni az időben, ám mindig változó arcát mutatja, akkor a kérdés már nem a lényeg, hiszen a lényeg lényegtelen. A „lényeg” felszíni, mert a változás maga, ami az időben mutatkozik meg úgy, hogy ez maga az identitás: változás és azonosság időbeli elegye.

Diskurzuselméleti ellenérvék

Vannak olyan (szociális és/vagy politikai) identitások, amik kirekesztőek, például az „idegenek” felé militánsak, befelé, saját csoportjuk tagjai felé pedig extrém konformitást követelnek meg. Ezek az esszenciális és zárt identitások azonban ugyanúgy történeti és kontextuális létezők, mint bármilyen más politikai szereplő, azaz meghatározott helyzeteknek az eredményei. Nagyon jellemző, hogy ezek erőteljesen konfrontatív helyzetek. Elfogadott nézetnek számít, hogy a politikára a lehetséges konfliktustípusok közül a legerősebbek jellemzők. Ezen a ponton fel lehet vetni azt, hogy az esszenciális identitások olyan erős határvonásokkal élnek, amelyek tulajdonképpen ellehetetlenítik a közösségi együttélést. És ehhez nem kell különösebben rendpárti látószöggel rendelkezni.

Csakhogy abból, hogy a politikai életben valóságosan is vannak ilyen szélső helyzetek, nem következik az, hogy minden identitás veszélyes. Erre az érve épít Chantal Mouffe, aki az identitásformálódást eleve politikainak, a politikait pedig konfrontatív karakterűnek tekinti: „A kollektív identitások területén mindig számot kell vetnünk egy olyan 'mi'-nek a megteremtésével, amely csak egy 'ők'-höz képesti demarkációs vonal meghúzásával létezhet. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy egy ilyen megkülönböztetés szükségszerűen barát/ellenség viszony, másként szólva antagonisztikus. Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy bizonyos körülmények között mindig ott van a lehető-

ség, hogy ez a mi/ők megkülönböztetés antagonisztikussá *váljon*, azaz hogy átforduljon barát/ellenség viszonyba. Ez történik akkor, amikor az 'ők'-et olyanoknak fogják fel, mint akik megkérdőjelezzik a 'mi'-identitást, és veszélyeztetik annak létét." (Mouffe, 2005: 15.).

Mouffe számára ebből a megkülönböztetésből a demokratikus identifikáció problémája következik. Az identitás szélsőséges vagy ellenséges formájának paradigmává emelését meghagyja azoknak, akik a társadalmi, politikai identitások létezésében már eleve olyan tényezőt látnak, ami az egységet fenyegeti. Ez polémia Carl Schmitttel is; ahogyan Kari Palonen fogalmaz: Mouffe elismeri „a demokrácia pluralisztikus karakterét”, azonban „Schmittet arra használja, és nézeteteit azért finomítja tovább, hogy az így nyert eszközzel szembeállhasson például a rawlsi, habermasi vagy akár a marxista gondolkodásban jelenlévő és a politikai szerepét redukáló tendenciákkal.” (Palonen, 2007: 75.).

A politika konfliktusos felfogása, az identitásteremtődés politikai karaktere, a társadalom végső megalapozhatatlansága (vagy a társadalom politikai alapjai) egy dinamikus identitáskonceptióra mutatnak rá. Az a belátás viszont, hogy az identitás mindig feltételez kizárást, amelyet Mouffe és Laclau a „konstitutív külső” segítségével fogalmaz meg, és az, hogy demokratikus politikára igény és szükség van, újfajta kérdést vet fel. Mouffe például továbbviszi a barát/ellenség szembeállítását, és felcseréli az érezhetően semlegesebb mi/ők megkülönböztetéssel. Ez a megkülönböztetés relatíve nyitva hagyja annak a kérdésnek, hogy az „ők” például ellenség vagy ellenfél-e. Mouffe politikaelméleti választása szerint ellenfél, a politika pedig *agón*, versengés. Olyasmi, aminek nem az egyetértés megteremtése a célja, de nem is a másik megsemmisítése.

Ebbe a kontextusba állítva Szabó Márton elmélete azt az implicit tézist tartalmazza, hogy a politikai szereplők differenciáltak, méghozzá jóval inkább, mint ahogyan az előbb vázolt diskurzuselméletben felbukkan (lásd Szabó, 2006). Ezt módszertanilag az teszi lehetővé, ha a diskurzus öntagoló folyamataira hagyatkozunk. Szabó Márton a politika diszkurzív szereplőit egyszerűen dinamikus formálódónak látja,²¹ amely mindig valamely „mi”-nek a látószögéhez kötődik, másrészt pedig a lehetőségek és a konkrétan létező variációk egész skáláját rajzolja meg. Ha pusztán a politika legfontosabb diszkurzív pozícióit nézzük, akkor is jóval több szereplő van, mint az ellenség, a barát vagy a semleges (mint a schmitti elméletben), és több annál is, mint amit a „mi/ők” – típusú megkülönböztetés sugall. A politika szereplői ráadásul folyamatosan „vándorolnak” az egyes pozíciók között, és természetesen lehetséges az is, hogy „valaki” egyszerre szövetséges és félelmetes ellenfél, attól függően, hogy a többi politikai szereplő miképpen viszonyul hozzá, és hogyan rajzolja ki magát a többiekhez való viszonyának tükrében (a „többiek” kategóriájába tartozik maga az állampolgár, vagy éppen a semleges hétköznapi ember is). E szofisztikus leírás pontosan arra mutat rá, hogy a politikai diskurzusban ki-

rajzolódo politikai mező minden része kapcsolatban van egymással, és a különböző diszkurzív pozíciók mindannyian egyenértékűek a politikai mező egészének viszonyában, mert ők rajzolják ki magát a politikai teret.²²

Mindkét megközelítés differenciálni igyekszik a politika szereplőit, ám láthatóan más-más célból. Mouffe célja, hogy a demokráciát, a politikait és az identitás értékességét összeegyeztesse – közben egy sor kortárs politikaelméleti irányzattal polemizál. Szabó inkább a politikai élet gazdagságára próbál rámutatni, és a politikai diskurzusoknak arra a képességére, hogy csoportokat, szerepeket és identitásokat hoznak létre. Megfogalmazása szerint „a közösség és az idegen állandó diszkurzív egymásra vonatkozásáról [van szó], amely a szereplők tekintetében a politika mibenlétét mutatja fel”.²³

Összegezve: mind a filozófiai, mind a diskurzuselméleti megközelítések, mind pedig az „identitás” értelmező keretébe foglalható társadalmi gyakorlatok egy komplex, összetett s egyúttal differenciált valóság képét láttatják. Nehezen tartható az a premissza, ami arról szól, hogy az identitás teljesség, azonosság és zártság. De az is, hogy olyan *végső* elemként lehessen az érvelésben működtetni, amelyre már nem kérdeznek rá.

A NYITOTT VAGY AGONISZTIKUS IDENTITÁSOK FELÉ

Az egylényegű, homogén, egységes, zárt identitás nem az egyetlen identitásforma. A következő kérdés már arra irányul, amelyet Chantal Mouffe hozzávetőlegesen így fogalmazott meg: miféle identitás a megfelelő egy magát demokratikusnak valló politikai közösség számára, vagyis milyen típusú megkülönböztetések és határvonások mellett marad egy demokrácia még demokrácia.

A politikai viszonyok tipikus, konstitutív formája a konfliktus. Az a gondolat azonban már az ókori politikai filozófiában is feltűnik, hogy nem minden ellenfél egyforma. Akikkel ellenségként küzdünk, azok a lehetséges és valóságos politikai integráció határain túl kell, hogy legyenek, azokat azonban, akik hasonlóak hozzánk, nem szabad ellenségnek tekinteni. Másként szólva, az ellenség a valóságos és lehetséges integráció határain kívül helyezkedik el. A politikai közösségen belüli életet illetően az ellenfelek, ha nem is barátok, de mindenesetre nem ellenségek.²⁴ A politikai közösség határa tehát megérthető az ellenség és az ellenfél közötti megkülönböztetésként is.

Egy modern értelmezés szerint, azt a diskurzust, amely ellenfelek és nem ellenségek között zajlik, az jellemzi, hogy a vita az eljárások és az alkalmazott taktika körül folyik, míg az ellenségdiskurzus esetében a másik természete a kérdés (Edelman, 1998: 89–91.). Chantal Mouffe, amikor a *demokratikus* politikait értelmezi, a barát/ellenség megkülönböztetés helyett a mi/ők megkü-

lönbötzetést vezeti be, és ezzel törli az előző értelmező keret antagonisztikus karakterét. Nem a megkülönböztetés fő jellemzője, hanem lehetősége lesz az ellenségteremtés, sőt, talán valójában az sem: sokkalta inkább a demokratikus politikai közösség határa. De nem annyira a klasszikus értelemben, hanem úgy, mint a demokratikus és nem demokratikus közösségek közti különbség.

Mouffe szerint az ellenség a szélső esetet jelenti, az ellenfél pedig a politikai másik legitim formáját. A kettő, vagyis az ellenfél- és az ellenségdiskurzus felfogható rendszert konstituáló határként tehát, azaz egyik a demokratikus, másik a nem demokratikus rendszerek jellemző politikai konfliktusformája. Mindegyik elmélet arra utal, hogy a határvonás természete fontos, és egy komplex politikai gyakorlat eredménye, valamint hogy a határ oldalain álló (id)entitások természetére hatással van a határ minősége.

Ezen a ponton visszakanyarodtam a politikaelmélet vagy a politikai diskurzuselmélet normatív útjaira. A határ nem szükségszerűen kizáró, az identitások nem dologiasak. A mi/ők megkülönböztetés nem váltható fel a barát/ellenség megkülönböztetéssel, ugyanakkor a politikából nem lehet eltüntetni sem a különbséget, sem az identitás jelentette érzelmi erőt, sem azt, hogy minden identitás valamihez, valamikhez képest formálódik. A kérdés azonban marad: hogyan lehetséges, ha lehetséges egyáltalán, olyan demokratikus identitás, és olyan politika, amely egyszerre demokratikus és ismeri el az identitások létét, végeredményben pedig a politikai közösség tényleges, különbségeken alapuló pluralitását.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd Szabó Márton: *Politikai idegen* (2006) című könyvét, amely, bár nem ezzel a fogalmi kerettel dolgozik, de maradéktalanul olvasható így is.
- ² Módszertani keretben lásd az összegzést és a további szakirodalmat: Howarth–Stavrakakis, 2000; politikaelméleti keretben (agonisztikus demokrácia): Mouffe, 2005.
- ³ Ezt állítja Aletta J. Norval is a posztstrukturalista diskurzuselméletről (2000: 219. skk.). A másik példa az a soha meg nem valósult, ám rendkívül inspiráló kutatási projekt-terv, amely az MTA Politikatudományi Intézetének Politikai Diskurzusokutató Központjában készült 2007–2008 környékén, és kifejezetten a „határproblémára” fókuszált.
- ⁴ Noha a kritikai látószög alkalmazása vitatható, egy dolog biztosan szól mellette. Egy európai felmérés alapján a kelet-közép-európai politikatudományi kutatások elsősorban abban különböznek nyugati társaiktól, hogy az előbbiekből hiányzanak a (normatív szempontú) kritikai elemzések (ennek okairól, lásd Eisfeld–Pal, 2010).
- ⁵ Az antagonizmus és az agonizmus megkülönböztetése megtalálható: Mouffe, 2005; a demokratikus identitás lehetőségével küzd (derridai alapokon): Norval, 2004.
- ⁶ A Marsh és Stoker által szerkesztett politikatudományi tankönyv jelenlegi kánonja szerint, lásd Bevir–Rhodes, 2002.

- ⁷ Ezen a ponton köszönettel tartozom írásom egyik névtelen opponensének, aki azt hangsúlyozta, hogy a közös konstruktivista alapból nem szükségszerűen következik normatív háttérű kutatás, miközben az egyes diskurzuselméleti iskolák, minden hasonlóság ellenére is, eltérő nyelvezetet használnak kutatási problémáik és episztemológiai háttérük megfogalmazásához.
- ⁸ E rövid összegzéshez lásd még Jorgensen–Phillips, 2002.
- ⁹ Ez az elmozdulás pedig nyilvánvalóan nem független annak a világnak a megváltozásától (a „változó realitásoktól” és az „emberi tapasztalatoktól”), amelyben a politikaelmélet maga is működött (Grant, 2002: 586.).
- ¹⁰ Az elmélet áttekintéséhez lásd Torfing, 1999 és 2004; Howarth–Stavarakakis, 2000.
- ¹¹ Benhabib, 2002: viii., kiegészítés tőlem, *HSz*.
- ¹² Lásd pl. Calhoun, 1997; Nagl-Docekal, 2006: 45–49).
- ¹³ A retorikai tudáshoz lásd Bender–Wellbery, 2000.
- ¹⁴ A polgárfogalomra egy történeti elemzés: Tilmans, 2011; a polgárfogalom és a szocialista dolgozó elemzésére, Szabó, 2006: 149–184.
- ¹⁵ Lásd az értelmezéshez Szabó, 1998: 63.
- ¹⁶ A határvonás logikája mellett az összekapcsolódás logikájához lásd még Norval, 2000.
- ¹⁷ Ezekhez lásd pl. Szabó, 1998: 133–134.; Arisztotelész, *Rétorika*; Horváth, 2012.
- ¹⁸ Johnstone elméletéről, Hauser, 2000: 478.
- ¹⁹ Vö. még Perelmanról: Szabó, 1998: 157.
- ²⁰ Norval, 2000: 234. oldal 26. jegyzet; Szabó Márton fordítása.
- ²¹ Lásd például a szövetségteremtés logikáját, Szabó, 2006: 207–210.
- ²² A diszkurzív pozíciók tehát *iszonómok*, ami egy elég erős, bár itt implicit demokráciaelméleti álláspont.
- ²³ Szabó, 2006: 21., kiegészítés tőlem, *HSz*.
- ²⁴ Lásd például Platón: *Menexenosz*, 242c–d, illetve Cicero: *A kötelességekről*, I.12., 19., 25.

IRODALOM

- Anderson, Benedict (2006): *Elképzeltek közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L’Harmattan–Atelier.
- Arisztotelész (1982): *Rétorika* (Fordította: Adamik Tamás). Budapest, Gondolat.
- Bakk Miklós (2008): *Politikai közösség és identitás*. Kolozsvár, Komp-Press.
- Bender, John–Wellbery, David E. (2000): Retorikusság: A retorika modern kori visszatérése (Fordította: Boda Zsolt). In: Szabó Márton, Kiss Balázs, Boda Zsolt (szerk.): *Szöveggyűjtemények a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó–Universitas, 289–320.
- Benhabib, Seyla (2002): *The Claims of Culture: Equality and diversity in the global era*. Princeton–Oxford, Princeton University Press.
- Bevir, Mark–Rhodes, R. A. W. (2002): Interpretive theory. In: David Marsh–Gerry Stoker (szerk.): *Theory and Methods in Political Science*. Basingstoke–New York, Palgrave MacMillan, 131–152.

- Butler, Judith (2006): *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása* (Fordította: Berán Eszter, Vándor Judit). Budapest, Balassi Kiadó.
- Calhoun, Craig (1997): Társadalomelmélet és identitáspolitikák (Fordította: Nagy László). In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, Osiris–Láthatatlan Kollégium, 99–113.
- Cicero (1987): A kötelességekről (Fordította: Havas László). In: *Cicero válogatott művei*. Szerkesztette Havas László. Budapest, Európa Könyvkiadó, 289–345.
- Derrida, Jacques (1988): *Limited Inc*. Northwestern University Press.
- Edelman, Murray (1998): Politikai ellenségek konstruálása (Fordította: Erdei Pálma). In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, Józsoveg, 88–123.
- Eisfeld, Rainer–Pal, Leslie A. (2010): Political science in Central-East Europe and the impact of politics: Factors of diversity, forces of convergence. *European Political Science*, Vol. 9., 223–243.
- Grant, Ruth W. (2002): Political theory, political science, and politics. *Political Theory*, Vol. 30., No. 4., 577–595.
- Griggs, Steven–Howarth, David (2000): New environmental movements and direct action protest: the campaign against Manchester Airport’s second runway. In: David Howarth–Aletta J. Norval–Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, hegemonies and social change*. Manchester–New York, Manchester University Press, 52–69.
- Hauser, Gerard A. (2000): Civil társadalom és nyilvánosság (Fordította: Szabó Márton). In: Szabó Márton, Kiss Balázs, Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó–Universitas, 478–499.
- Horváth Szilvia (2012): A retorika szerepe a politikai közösségek integrációjában: Az ókori athéni példa. In: Antal Attila (szerk.): *Politikatudományi tanulmányok. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskoláinak III. konferenciája*. Budapest, ELTE ÁJK, 63–75.
- Howarth, David–Stavrakakis, Yannis (2000): Introducing discourse theory and political analysis. In: David Howarth–Aletta J. Norval–Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse Theory and Political Analysis: Identities, hegemonies and social change*. Manchester and New York, Manchester University Press, 1–23.
- Jorgensen, Marianne–Phillips, Louis J. (2002): *Discourse Analysis as Theory and Method*. London–Thousand Oaks–New Delhi, Sage Publications.
- Koselleck, Reinhart (2003): Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája (Fordította: Szabó Márton). In: Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, 241–298.
- Medina, José (2003): Identity trouble: Disidentification and the problem of difference. *Philosophy & Social Criticism*, Vol. 29., No. 6., 655–680.
- Mottier, Véronique (2004): Diskurzuselemzés és az identitás/különbözőség politikája (Fordította: Szegedi Gábor). *Politikatudományi Szemle*, 2004/4. szám, 155–158.
- Mouffe, Chantal (2005): *On the Political*. London–New York, Routledge.
- Nagl-Docekal, Herta (2006): *Feminista filozófia. Eredmények, problémák, perspektívák* (Fordította: Hell Judit). Budapest, Áron Kiadó.
- Norval, A. J. (2000): Trajectories of future research in discourse theory. In: David Howarth–Aletta

- J. Norval–Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, hegemonies and social change*. Manchester–New York, Manchester University Press, 219–236.
- Norval, Aletta J. (2004): Hegemony after deconstruction: The consequences of undecidability. *Journal of Political Ideologies*, Vol. 9., No. 2., 139–157.
- Palonen, Kari (2007): Politics or the political? An historical perspective on a contemporary non-debate. *European Political Science*, No. 6., 69–78.
- Platón (2005): Menexenosz (Fordította: Kövendi Dénes). In: Platón: *Ión. Menexenosz*. Budapest, Atlantisz, 49–75.
- Ricoeur, Paul (1992): *Oneself as Another* (Fordította: Kathleen Blamey). Chicago–London, University of Chicago Press.
- Sondermann, Klaus (1997): Reading politically: national anthems as textual icons. In: Terrell Carver–Matti Hyvärinen (szerk.): *Interpreting the Political: New methodologies*. London–New York, Routledge, 128–142.
- Szabó Márton (1998): *Politikai tudásméletek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó–Universitas.
- Szabó Márton (2006): *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti elemzése*. Budapest, L'Harmattan.
- Taylor, Charles (2002): Gadamer on the human sciences. In: Robert J. Dostal (szerk.): *The Cambridge Companion to Gadamer*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 126–142.
- Tengelyi László (1998): *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest, Atlantisz.
- Tilmans, Karin (2011): A holland „polgár”-fogalom története a kora középkortól a XXI. század elejéig (Fordította: Horváth Szilvia). *Századvég*, 61. szám, 73–95.
- Tilly, Charles (2002): *Stories, Identities, and Social Change*. New York–Oxford, Rowman & Littlefield Publishers Inc.
- Torfin, Jacob (1999): *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe, and Zizek*. Oxford, Blackwell Publishers.
- Torfin, Jacob (2004): Diskurzuselemzés és a Laclau–Mouffe-féle posztstrukturalizmus (Fordította: Szegedi Gábor). *Politikatudományi Szemle*, 4. szám, pp. 149–153.

A KORMÁNYZÁS ANGOL MINTÁJA*

Pócza Kálmán

(egyetemi adjunktus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar)

ÖSSZEFOGLALÓ

Az alábbi tanulmányban magyar politikai gondolkodók írásait vizsgálva annak járunk utána, hogy az angol parlamentáris kormányzatról milyen kép élt a XX. század elejének Magyarországon, és azt miként instrumentalizálták a vitázó felek sajátos érdekeik és nézeteik alátámasztása során. A tanulmány főbb megállapításai szerint: 1. az angol parlamentnek egy ugyancsak idealizált képe lebegett a tanulmányban vizsgált vitázó felek szeme előtt. 2. Ezen idealizált kép kialakulásának oka elsősorban annak figyelmen kívül hagyása volt, hogy a parlamentarizmus nem egy jogintézmény, hanem mindössze íratlan (és ezért gyakran egymásnak is ellentmondó) szokásokon alapuló gyakorlat. 3. Mivel a szokások elsődleges tulajdonsága az, hogy megsértésük közvetlenül nem szankcionálható, így a szokásoktól való eltérés könnyen válsághelyzetekhez vezethet. 4. Ilyen válsághelyzetekben a politikai szereplők hatalmi potenciálja és sajátos szerepfelfogása dönti el a válság kimenetelét. Az elemzésnek köszönhetően igazolva látjuk azon általános érvényű megállapítást, miszerint az intézmények helyett a politikai elit viselkedésmintája és szerepfelfogása játssza a döntő szerepet a politika formálásában.

Kulcsszavak: összehasonlító politikatudomány ■ alkotmányos válságok ■ parlamentarizmus ■ királyi előjogok

Mozgalmas időszak volt a XIX–XX. század fordulóját követő másfél évtized nemcsak a magyar, hanem az angol belpolitikában is. Mindkét ország komoly alkotmányos válságokat élt meg, olyan válságokat, amelyek nagyban meghatározták az ország politikai berendezkedésének további fejlődését, de az adott politikai rendszer későbbi megítélését is nagyban befolyásolták. A századelőn mindkét országban fellángoltak a viták a parlamentáris kormányzat mibenlétéről: míg az Egyesült Királyságban látszólag a két ház közötti kompetencia-konfliktus okozta az alkotmányos válsághelyzetet, addig Magyarországon az uralkodói prerogatívák gyakorlati alkalmazása, ennek révén pedig a parlamentarizmus egyik alapelveinek megsértése miatt robbant ki komoly politikai és tudományos vita az ország (íratlan) alkotmányának megfelelő értelmezéséről.

* A cikk megjelenése az Európai Unió támogatásával, a TÁMOP 4.2.1. B-11/2/KMR-2011-0002 sz. *A tudományos kutatások kibontakoztatása a PPKE-n* című projekt keretében valósult meg.

Jelen írás keretei között természetesen nem kívánom az alkotmányos válságok átfogó elemzését adni, pláne nem a válságok kapcsán kialakult viták mindegyikét elemezni, hiszen ez a tanulmány mindössze egy nemrégiben megkezdett kutatás első eredményeit kívánja összefoglalni.¹ Vizsgálódásom kiindulópontját az az ifj. Andrassy Gyula és Tisza István között 1912-ben kialakult polémia adja, amelynek középpontjában az angol és a magyar parlamentáris rendszer összehasonlítása állt. A párhuzamok és különbségek felemlegetése természetesen belpolitikai jelentőséggel bírt, és igen széles spektrumon mozgott. Jómagam azonban nem a belpolitikai mozgatórugókat kívánom felfedni, noha tudatában vagyok annak, hogy egy politikusok által folytatott vita az aktuális belpolitikai kérdésektől csak nehezen választható el. Célom nem is az, hogy egy aktuálpolitikai érdekektől megtisztított és ezáltal légüres térbe helyezett vitát elemezzek pusztán teoretikus szemszögből, ugyanakkor jelen tanulmány keretei nem engedik meg, hogy a vitát körülvevő politikai helyzetet részletesebben elemezve fedjem fel azt, hogy ki milyen belpolitikai érdekektől vezérelve instrumentalizálta az angol parlament ideális képét. Meg kell jegyezni továbbá, hogy ezen írásban még csak nem is arra vagyok kíváncsi, hogy a parlamentarizmus szigetországi és magyar gyakorlata között milyen lényegi különbségek vagy hasonlóságok voltak megfigyelhetőek általánosságban véve. Jelen keretek között a vitának csak egyetlen – bár igencsak lényeges – aspektusára koncentrálok: arra keresem a választ, hogy a brit uralkodóról Magyarországon kialakult kép vajon hűen tükrözte-e az uralkodó tényleges hatalmát és a brit politikai életben betöltött valódi szerepét. Másként fogalmazva: vajon a mintakövetés során egy idealizált vagy egy valóságos példát szegeztek-e szembe a magyar valósággal a vitázó felek? Talán nem meglepő módon jelen írás egyik alapvető állítása az, hogy egy erőteljesen idealizált parlamentarizmusképpel dolgoztak a vita szereplői.

Az alábbiakban látni fogjuk, hogy az idealizált kép kialakulásának elsődleges oka az volt, hogy mind Tisza, mind pedig Andrassy a parlamentáris kormányzatra mint jogintézményre tekintett, holott annak brit formája egyáltalán nem jogintézményként, „mindössze” szokásokon alapuló gyakorlatként funkcionált. A Tisza és Andrassy közötti vita feloldása ezért egy másik századfordulós vitához vezet minket, amelynek szintén ifj. Andrassy Gyula volt az egyik főszereplője: Concha Győző (és Kautz Gyula) ugyanis még az 1905–06-os alkotmányos válság során utalt Andrassy azon téves nézetére, miszerint Magyarországon az 1848. évi III. törvénycikk jogi értelemben is bevezette volna a parlamentarizmus intézményét. Concha felhívja a figyelmet arra, hogy a parlamentarizmus sehol (még őshazájában, Angliában) sem öltött jogintézményi jelleget, mindössze szokásokon alapuló gyakorlatként működött. A szokásoknak viszont egyik legfőbb jellemzőjük az, hogy – a tételes jog megsértésével ellentétben – a tőlük való eltérés közvetlenül nem szankcionálható. Az alkotmányos szokások figyelmen kívül hagyása vagy tudatos megsértése viszont

könnyen olyan válsághelyzeteket teremthet, amelyekben az addig elismert szokások determinatív funkciója semmissé válik.

Az alkotmányos válságokra való alábbi fókuszálás indokoltnak tűnhet, ha elfogadjuk Carl Schmitt elméletét arra vonatkozóan, hogy a végső szuverenitás valójában csakis kivételes helyzetekben mutatkozik meg. Jelen írás céljától vezérelve úgy is parafrázálhatnánk Schmittet, hogy valódi szuverén az a szereplő, aki a kivételes állapotban dönt (Schmitt, 1992). Könnyen lehet persze, hogy több szuverén szereplője is van az alkotmányos válsághelyzeteknek: a brit és a magyar példa legalábbis erről tanúskodik. Alkotmányos válsághelyzetekben nem jogi normák vagy szokások, hanem a politikai szereplők stratégiái, aktuális politikai ereje és kompromisszumkésztsége játssza a legfontosabb szerepet: a(z alkotmányos) válság éppen azért válság, mert nincsenek előzetesen rögzített szabályok annak feloldására. Ilyenkor a konfliktusok a politikai közösség szabályainak fundamentumai körül bontakoznak ki, azaz nem lehet egy magasabb, írott-tételes törvényre hivatkozni, amely feloldaná a konfliktust. Mivel mindkét példánkban hiányzik a kartális alkotmány, így aztán megfelelő intézményi biztosíték híján teljesen tisztázatlan, hogy mi történik akkor, ha az alkotmányos, ámde íratlan szokásjogok egymásnak feszülnek.² Más megfogalmazásában: az íratlan szokásjog ugyan normális élethelyzetekben érvényesül, csak hogy a szokások éppen akkor nem érnek semmit, amikor legnagyobb szükség lenne rájuk: azaz válsághelyzetekben. Írott szabályok híján ilyen pillanatokban a politikai szereplők aktuális politikai ereje és szerepfelfogása határozza meg azt, hogy mi lesz a válság kimenetele (Bogdanor, 1997: 178.). Sokak szemében ugyan éppen emiatt ezek a konfliktushelyzetek retrográd jellegűek, ám az angol alkotmányos élet egyik legjobb ismerője azt állítja, hogy az angol alkotmány éppen ezen radikális konfliktusok során fejlődött tovább. Bogdanor szerint az angol alkotmány fejlődésében azok a pillanatok játszották a döntő szerepet, amelyekben egy politikai aktor így vagy úgy megsértette a bevett konvenciókat. Úgy is mondhatnánk: az angol alkotmány az íratlan szokások radikális megtörése és be nem tartása révén fejlődött tovább.³ A válsághelyzetek alapvetően pozitívan járultak hozzá az angol alkotmány fejlődéséhez, és ezzel bizony nem nagyon számoltak a vita magyar szereplői sem. Ebből a szempontból is érdemes lenne egyszer alaposabb vizsgálatnak alávetni például az 1905–1906-os magyar alkotmányos válságot.⁴

Ha viszont a szokások felrúgása olyan válsághelyzetekhez vezet, amelyben a viselkedésmintákat meghatározó, addig elfogadott szokásokat immár nem tekintik mérvadónak, akkor ezekben a helyzetekben sokkal hangsúlyosabb szerep jut a politikai szereplők szerepfelfogásának, mint az intézményi faktoroknak. Elemzésünk kapcsán kiderül, hogy a századfordulós magyar és brit alkotmányos válsághelyzetek ezt a teóriát támasztják alá. Közismert, hogy az uralkodói jogkörök a századforduló magyar politikai életének és az 1905-ös alkotmányos válságnak is az egyik legfontosabb kérdése volt. Bár első pilla-

natra úgy tűnik, mintha az 1909–1911-es angol alkotmányos válság inkább a parlament két háza közötti csatározásról szólt volna, valójában a válság folyamán regnáló két uralkodónak, az alkotmányos válság tetőpontján (1910 májusában) elhunyt VII. Edwardnak és az őt követő V. Györgynek igen fontos szerep jutott a válság megoldásában. Az ő hozzáállásuk, uralkodói szerepfelfogásuk, prerogatíváik alkalmazása, vagy éppen nem alkalmazása nagyban befolyásolta a válság kimenetelét. A korabeli és a mai közfelfogással ellentétben ugyanis a formálisan még meglévő uralkodói jogkörök, és az uralkodói befolyás alkalmazása még a század elején is lehetővé tette volna az angol alkotmányos válság másfajta kimenetelét. Ahogy látni fogjuk, nem a politikai intézményeken vagy az angol politikai életben igen fontos szerepet betöltő, és békeidőben az uralkodó cselekvési szabadságát is nagyban meghatározó szokásjogon, hanem a két uralkodó mentalitásán és prediszpozícióján múlott, hogy végül a liberális kormányfő, Lord Asquith elképzeléseinek megfelelően alakult át az angol politikai rendszer 1911-ben. Márpedig úgy tűnik, hogy ebben a tekintetben Magyarországon is hasonló volt a helyzet: az uralkodói jogkörök pontos, jog szerinti körülhatárolásának (egyébként Európa többi országaira is jellemző) hiánya, azaz az intézményesültség alacsony foka azt eredményezte, hogy az aktuális politikai erőviszonyok, az előzmények és az uralkodói szerepfelfogás sokkal fontosabb szerepet játszottak az alkotmányos válságok megoldásában, mint az alkotmányos jogforrások vagy akár csak a szokásjog.⁵ A tanulmányom negyedik állítása tehát az, hogy válsághelyzetekben a politikai szereplők szerepfelfogása befolyásolja leginkább a válság kimenetelét. Úgy is mondhatnánk: ilyenkor az institucionális (jogi és szokásjogi) faktorok helyett a perszonális faktorok játszották a döntő szerepet.

A PARLAMENTÁRIS KORMÁNY ANGOL ÉS MAGYAR MODELLJE:
TISZA ISTVÁN ÉS IFJ. ANDRÁSSY GYULA VITÁJA

Közismert, hogy az angol és a magyar parlamentáris kormányzat közötti párhuzam emlegetése kapcsán már a századfordulón is sokan berzenkedtek, de talán a két legfontosabb szereplő e tekintetben a korszak legkiemelkedőbb politikatudósa, Concha Győző, illetve a századfordulóra apja árnyékából kilépő ifj. Andrássy Gyula (Concha, 1880: 33. és Concha, 1905: 428., 432.). Andrássy egyik legátfogóbb elemzése az angol és a magyar parlamentarizmus párhuzamai (vagy még inkább eltérései) kapcsán érdekes módon egy napilapban jelent meg, ám a többkolumnás elemzés, amely *A parlamenti erőszak és angol mintája* címet viselte, akár egy folyóirat hasábjain is elért volna (Andrássy, 1912.). Az írás címe arra utal, ahogy 1912. június 4-én Tisza István házelnökként az ellenzéki obstrukciót erőszakkal letörve elfogadtatta a parlamenttel a véderőjavaslatot (Pölöskei, 2001: 165.). Andrássy ezen események kapcsán kezdett

hosszas fejtegetésekbe az angol és magyar parlamentáris gyakorlat közötti különbségekről. Tisza az általa alapított Magyar Figyelő hasábjain próbálta cáfolni Andrassy azon tételét, hogy az angol és a magyar parlament működés-módja közötti különbség miatt nem érdemes az angol mintára hivatkozva igazolni a magyar politikai élet bizonyos fejleményeit. Ahogy jeleztem korábban, a vita igen sok kérdést érintett, minket azonban itt elsősorban az érdekel, hogy az angol (és ezáltal természetesen közvetve a magyar) uralkodó jogkörei és funkciója tekintetében mennyiben tért el a két politikus véleménye. Közismert módon az uralkodói jogkörök, azon belül is leginkább a miniszterelnök kinevezésének joga volt az a kérdés, amely a magyar belpolitikai életben is igen komoly relevanciával bírt.

A véleménykülönbséget talán két idézettel lehet a legjobban megvilágítani. Andrassy a következőket írja a polémiát nyitó cikkében: „Angliában a parlamenti többség akarata a legfőbb állami akarat. A király és a felsőház egyaránt hozzá kénytelenek alkalmazkodni. Ott a végrehajtó hatalom befolyása a parlamenti többség kialakulására minimális és a végrehajtó hatalom áll a képviselőház döntő befolyása alatt. Ott teljesen elképzelhetetlen volna, hogy valamely kormány a nemzet óriási többsége támadásainak kitéve, párt nélkül két évig hatalmon maradjon csak azért, mert a király úgy akarja, anélkül, hogy a nemzethez apellálni akart volna. [...] Az sem történnék meg ott, hogy egy létező nagy többség mellőzésével, amelynek meggyengülését semmi alkotmányos jel sem mutatta, a király olyan egyént nevez ki miniszterévé, akinek nincsen pártja a parlamentben, hogy ez tényleg vállalkozzék is erre a szerepre, s hogy ő többséget is szerezzen. Angliában a minisztérium tulajdonképpen a háznak egy bizottsága. Tagjai formailag a király által neveztetnek ki ugyan, tényleg azonban a párt által választatnak. Nemcsak abban van a király keze megkötve, hogy melyik pártra, hanem abban is, hogy kire kell a hatalmat bízni. [...] A királynak rendes körülmények között, amikor a többségre jutott pártnak már megvan a vezére, a miniszterelnök személye tekintetében semmi választása nincsen.” (Andrassy, 1912: 1.) A parlamenti többség mindig a nemzet többségének akaratát fejezi ki, mivel az uralkodó sem a választásokat, sem pedig a megválasztott képviselőket nem tudja már érdemben befolyásolni. Andrassy szerint a század elejére a modern parlamentarizmus már megszilárdult, a parlamenti többség uralta a végrehajtó hatalmat és „végleg elmúltak azok az idők, amelyekben a király, a kormány és egyes lordok befolyása a választásokon döntő befolyással bírt.” (Andrassy, 1912: 4.) Az angol házszabály módosítására (elsősorban a kisebbségben maradt ellenzék obstrukciójának letörésére vonatkozóan) pedig már csak akkor került sor, amikor a parlamenti többség az uralkodó befolyásától mentes választásokat követően az uralkodótól függetlenül tudott politizálni a parlamentben. Ilyen esetben már Andrassy is indokoltnak tartotta az obstrukció letörését, amely közismerten a századelő magyar politikájának működését is nagyban meghatározta. Csakhogy Andrassy

szerint az obstrukció letörésének előfeltétele az, hogy angol mintára az uralkodó ne legyen képes befolyásolni sem a választásokat, sem pedig a parlamenti többséget. Az Andrássy által megrajzolt kép ideálisnak, valójában kissé túlzottan ideálisnak tűnik, főleg mivel azt a magyar állapotokkal élesen kontrasztba kívánja állítani: azt írja, hogy a magyar választási rendszer és gyakorlat már eleve megakadályozza, hogy a nemzet szabad akarata érvényre juthasson, az ellenzéknek szinte semmi esélye, hogy parlamenti többséget szerezzen. Azokban az esetekben pedig, amikor ez mégiscsak sikerült, az uralkodó vagy egyáltalán nem vette figyelembe a választási eredményeket a miniszterelnök kinevezésénél, vagy pedig az ellenzéki koalíció számára is előírta, hogy kit hajlandó miniszterelnöknek kinevezni. Ezen túlmenően a koalíciónak a programja jelentős pontjait is fel kellett adnia, s csak ekkor volt hajlandó kinevezni Wekerlét. Andrássy szerint a parlamenti többséget ilyen értelemben az uralkodó alakítja ki magának a választások befolyásolásával, vagy ha erre nem képes, legalább olyan miniszterelnököt tud ráerőltetni a parlamenti többségre, akiben ő maga jobban bíz, mint a parlament többsége. A parlamentarizmus ideális működésmódjával szemben tehát ott áll a magyar gyakorlat, amely beteg. Betegségének elsődleges forrása az uralkodói prerogátiva, azon belül is leginkább a miniszterelnök kinevezésének joga. Ahogy Andrássy írja: ezen különbségek miatt „Angliát tehát nem utánozhatjuk.”

Tisza István válaszában ezen következtetést próbálja megcáfolni, illetve példákkal alátámasztani azt, hogy a brit uralkodó jogkörei a századfordulón még mindig élő jogkörök voltak. Ennek alátámasztásaként írja, hogy az 1867 és 1912 között eltelt 45 évben az angol uralkodónak két alkalommal is komoly beleszólása volt abba, hogy ki is legyen az angol miniszterelnök: „[K]evéssé felel meg a valóságnak az is, hogy az uralkodó kinevezési joga üres formalitás, amely a képviselőház választott vezérének formyszerű megbízásában kimerül. [...] Magában a most tárgyalt időszakban mint láttuk, két ízben volt irányadó a királyné választása, amely a Rosebery-féle esetben határozottan a képviselőházi többség vágyai ellen érvényesült, s az új kormány irányára is érezhető befolyást gyakorolt. Ha ezt a tényt figyelembe vesszük s azt a másik tényt nem feledjük el, hogy az utolsó 18 év alatt két ízben nem sikerült a király által megbízott magyar politikusnak kormányt alakítania (1894-ben Khuen Hédervárinak, 1903 júniusában e sorok írójának), akkor talán nem is fogunk *ebből a szempontból* valami nagy különbséget találni Anglia és hazánk parlamentarizmusa között.” (Tisza, 1912: 255.) Egy 1911-ben megjelent cikkében, szintén a magyar parlamentarizmus körül kialakult vitához hozzászólva pedig azt fejtegeti, hogy a parlamentarizmus lényege „az állandó harmóniában, a király és a parlament közötti folytonos megegyezés szükségében rejlik s ebben a tekintetben nincs különbség egyetlen ország parlamentarizmusa között sem. [...] [V]alódi parlamentarizmusról csak ott beszélhetünk, ahol e megegyezés a nemzeti akarat tekintetbe vételén és megfelelő érvényesülésén alapszik s

nem akként jön létre, hogy a királyi akarat dominál az egész vonalon. De amint nem parlamentarizmus volna ez a túlzás, [...] úgy másfelől nem tartozik a parlamentarizmus lényegéhez az a követelmény sem, hogy a királyi akarat mindig nullifikálja magát. Az eltérő nézetek megegyezésénél egyiknek vagy másiknak kell engednie, vagy mind a kettőnek. Hogy ezek közül az eshetőségek közül mikor, melyik következik be, hogy mennyi áldozatot kell egyik vagy másik félnek hoznia, hatalmi kérdés, amelyet az illető helyen és időben létező tényleges erőviszonyok fognak esetről esetre eldönteni. [...] Magából az angol történelemből is azt a tanulságot meríthetjük tehát, hogy a korona élő hatalom marad a parlamentáris országokban is, s hogy valóban alkotmányos érzelmű férfiaknak éppen a helyesen felfogott parlamentarizmus elvei alapján keresniök kell a királyi akarral való megegyezést. [...] Ez a megegyezés [persze] nem járhat a nemzeti akarat letörésével.” (Tisza, 1911a: 106.)

Az angol uralkodói jogkörök és szerepfelfogás megítélésben tehát ugyan-csak komoly a különbség Andrassy és Tisza között. Míg Tisza úgy látja, hogy a brit uralkodó prerogatívái (leginkább a miniszterelnökök kinevezésének jogköre) élő hatalommal ruházzák fel az uralkodót, ráadásul a parlamenti többség nem „nullifikálja” az uralkodó akaratát, addig Andrassy úgy látja, hogy a brit uralkodó jogkörei és szerepe pusztá formalitássá degradálódtak. Andrassy szerint a Lordok Házának 1911-es reformját követően a politikai döntéshozatal egyedüli centruma egyértelműen a brit alsóház lett. A királynak és a felsőháznak meg kell hajolnia az alsóházi többség akarata előtt. A király nem nevezhet ki mást miniszterelnöknek, csakis a választásokon győztes párt vezérének. Tisza másként látja a kérdést: azt állítja, hogy a királynak van mérlegelési joga a miniszterelnök kinevezésekor, sőt azt is mondja, hogy az angol parlamenti többségnek és a miniszterelnöknek általában is úgy kell kormányoznia, hogy a nemzeti akarat és a királyi akarat közötti harmóniát is biztosítsa.

Természetesen mindketten úgy tekintenek az angol mintára, mint amely a parlamentarizmusnak (ha nem is ideális, de még mindig) a legjobb megvalósulási módja, amely sok tekintetben követésre méltó. Andrassy szerint viszont a századfordulón már olyan nagy a különbség a kettő között, hogy a brit rendszer bizonyos elemeinek átvétele (pl. a többségi elv egyértelmű dominanciája) akár még káros is lehet, hiszen a brit rendszer más elemei (politikai váltógazdaság, kétpártrendszer, uralkodói jogok formálissá válása stb.) nem jellemzik a magyar politikát.

PARLAMENTÁRIS KORMÁNY ÉS AZ URALKODÓI JOGKÖRÖK ATRÓPIÁJA

Mint láttuk tehát, a vita egyik központi eleme az volt, hogy a brit uralkodó vajon tényleges hatalommal bír-e, avagy a jogkörök formális jogi kontinuitása mellett a gyakorlati hatalom atrópiájáról kell-e beszélni. Míg Tisza nem ismer-

te el, hogy elhaltak volna az uralkodó jogai, addig Andrassy azt állította, hogy az uralkodói előjogok pusztá formalitássá degradálódtak, a parlamentáris rendszer lényege pedig jogi értelemben is az, hogy a miniszterelnök mindig a parlamenti többség bizalmától függ.

Az uralkodói jogkörök kiüresedésének, elsorvadásának elmélete szerint, ha egy jogkört hosszabb időn keresztül nem gyakorolnak, akkor az lassan gyakorolhatatlanná válik. A hosszú időn keresztül nem gyakorolt jogkör újbóli használatát illegitim eljárásnak fogják tekinteni, mivel lassan kialakul az az íratlan szokásjog, hogy bár formálisan megvan egy politikai szereplő joga, ám a gyakorlatban nem él(het) vele (Vermeule, 2012: 1.). Mivel a szokásjog tulajdonképpen precedensekkel dolgozik, így hiába egy írott szabály, a precedens (vagy éppen annak hiánya) könnyen felülírhatja a tételes jogot is: sokak szerint pontosan ez történt a brit uralkodó prerogatíváival. Mások arra utalnak, hogy Ferenc József uralkodói jogkörei a brit példával ellentétben azért nem tűnhettek alkotmány- és szokásjogellenesnek, mivel kisebb-nagyobb mértékben mindig is gyakorolta őket (Concha, 1905: 441.). A jogkör-elhalás elmélete szerint két feltétel szükséges ahhoz, hogy egy jogkör formális megléte ellenére elhaljon: egyrésztől a jogkör birtoklója nem használja azt (valamilyen okból kifolyólag nem tudja vagy nem akarja használni; esetleg van másik jogköre vagy hatalmi potenciálja, amivel eredményesebben elérheti ugyanazt a célt), másrésztől a többi politikai szereplő tudatosan vagy csak kellő körültekintés hiányában elfelejtkezik arról, hogy a jogkör használata régen (vagy nem is olyan régen) még élő volt. Ilyen szempontból a jogkörök különböző gyorsasággal halhatnak el.⁶ Az Egyesült Királyságban az uralkodói jogkörök elhalásának oka Vermeule szerint az volt, hogy a belpolitikai eseményekre való ráhatás eredményesebb és kevesebb politikai költséggel járt egy másik, informális hatalmi potenciál alkalmazása révén: a XIX. század közepén azért nem alkalmazta a brit uralkodó a vétőjogot, mert a parlamenti többség akaratát szinte mindig sikerült összhangba hozni az uralkodói akarral a választások, illetve a képviselők informális befolyásolása révén. Szavazatvásárlás és politikai patronázs, állás- és karrierlehetőségek felajánlása révén a képviselők megvehetőek voltak: az uralkodói akarat így nem a vétőjog vagy a miniszterelnöki kinevezés, hanem az informális befolyásolás révén nyert teret. Csakhogy a vétőjog és a miniszterelnök-választási jogkör „nem gyakorlása” miatt a XIX. század végére illegitimnek tűnt minden olyan próbálkozás, amikor az uralkodók ismét alkalmazni akarták ezt a két jogkört (Vermeule, 2012: 12.). Ráadásul 1867 után a választójog kiterjesztése következtében egyrészt a király jóval nehezebben tudta befolyásolni a széles választói tömegeket, másrésztől a választók eredményesebb megnyerése miatt a pártok szervezettsége is megnőtt, ez pedig a parlamenti frakciófegyelem kialakulását is magával hozta. Magyarán 1867 után sem a választások során, sem pedig a fegyelmezett frakciókat tömörítő parlamentben nem volt akkora befolyásolási lehetősége a brit uralkodónak,

mint a választójogi reformot megelőzően. Amikor tehát a befolyásolás lehetősége minimálisra csökkent, vissza kellett volna nyúlni a formálisan még létező, de már régóta nem használt vétó vagy kinevezési jogkörhöz. Békeidőkben azonban ezen jogkörök használatát az akadályozta meg, hogy a politikai szereplők úgy tekintettek rájuk, mintha azokat soha nem is használták volna az uralkodók (Vermeule, 2012: 13.).

A PARLAMENTARIZMUS, MINT JOGINTÉZMÉNY:
CONCHA GYŐZŐ ÉS DEÁK ALBERT VITÁJA

A XIX. század végére az Egyesült Királyságban tehát élesen szétvált az írott jog és a joggyakorlat egymástól: az uralkodó kinevezési joga sokak szerint pusztán formalitássá vált, a politikai gyakorlat felülírta azt. Ha viszont a politikai gyakorlat (az íratlan szokások) és a tételes jogszabályok között komoly diszkrépancia van, akkor joggal állítható, hogy a Tisza és Andrassy által is tárgyalt kérdés (összefér-e a parlamentarizmus alapelveivel az, hogy az uralkodók ténylegesen is alkalmazzák saját prerogatíváikat?) nem válaszolható meg egyértelműen: az íratlan konvenciók, a szokásjog vizsgálata ugyanis sohasem adhat teljesen egyértelmű választ az uralkodói jogkörök pontos kiterjedtségére.

A korabeli tudósok körében ezért is merült fel az a kérdés, hogy vajon a parlamentarizmus jogi intézmény-e, amely egyértelműen és jogszabályokban rögzítve korlátozza az uralkodó jogkörét (köztük a miniszterelnöki kinevezés jogát), avagy pusztán szokásjogon alapuló gyakorlat, amely nem segíti elő az egzakt és kategorikus elvek egyértelmű megvalósulását. Jogi intézménynek csak akkor nevezhetjük a parlamentáris kormányzatot, ha egy alapidokumentum rögzíti (pl. a bizalmatlansági indítvány/bizalmi szavazás formájában) a többségi elvet. Azaz akkor beszélhetünk jogi értelemben parlamentarizmusról, ha jogi szankciója van annak, ha a kormány nem bírja a többség bizalmát (Szente, 2010: 353ff, ill. Pesti, 2002: 23ff.). Az uralkodó prerogatívájának kérdése így vezet át a parlamentarizmus jogi vagy szokásjogi jellegének tárgyalására. Az alábbiakban több dualizmuskori szerző álláspontját és brit kutatók megállapításait is felhasználva amellet érvelünk, hogy a parlamentarizmus a XIX. század végén sem az Egyesült Királyságban, sem pedig Magyarországon nem tekinthető jogi intézménynek, mivel az „csak” szokásjogon alapult.⁷ Ráadásul a szokásjog nem ritkán igazolhatott ellentmondó gyakorlatokat, így válsághelyzetben egyáltalán nem adhatott valódi iránymutatást.⁸

Ha alaposabban megvizsgáljuk a Andrassy és Tisza között lezajlott vitát, akkor azt látjuk, hogy mindkét politikus jogi intézményként, vagyis olyan szabályok vagy kritériumok halmazaként anticipálta a brit parlamentarizmust, amelyek betartása vagy éppen megsértése egyértelműen eldönti, hogy a brit parlamenthez hasonló, vagy attól éppen teljesen különböző intézménnyel van-e

dolgunk a magyar parlament esetében. A fő problémát azonban éppen az okozza, hogy mindkét politikus jogi jelleggel ruházta fel a brit parlamentarizmust, miközben az valójában csak bizonyos alkotmányos szokásokon alapult. Hogy mindketten így tesznek az annál is érdekesebb, mivel alig pár évvel korábban – éppen az alkotmányos válság kezdetén – komoly vita alakult ki a magyar parlamentarizmus jogi jellegét illetően. Anélkül, hogy a vita részleteibe belemennénk utalunk arra, hogy a vita itt is az uralkodó kinevezési jogköre körül robbant ki. Mindez nem is meglepő, hiszen Ferenc József egyik legvitatottabb intézkedése annak a Fejérváry Gézának a miniszterelnöki kinevezése volt 1905-ben, aki nemcsak a parlamenti többség, de még csak a parlamenti kisebbség támogatását sem bírta. Nem véletlen tehát, hogy a vita tárgya a parlamentarizmus alapelvét adó többségi és felelősségi elv, valamint az uralkodó kinevezési jogköre közötti viszony volt.⁹

Ifj. Andrásy politikai életben betöltött szerepét és súlyát is jól jellemzi, hogy ez a vita ugyancsak az ő egyik publicisztikája kapcsán robbant ki. A Budapesti Hírlap hasábjain megjelent cikkének lényeges megállapítása szerint az 1848. III. törvénycikk „egy ismert politikai és jogi fogalmat iktatott törvénykönyvünkbe; illetőleg behozta az Angliában kifejlődött parlamentáris kormányzatot” (Andrásy, 1905: 1.). Az angol parlamentre való hivatkozás kapcsán két szempontból kritizálta Andrásy ezen alaptézisét Concha Győző: egyrészt azt állította, hogy a hivatkozott törvénycikk jogi értelmében egyáltalán nem vezette be a parlamentnek felelős kormányzat intézményét, másrészt azt is tagadta, hogy maga a mintaként szolgáló brit parlamentarizmus valaha is jogi jellegű lett volna. Jogilag pedig elsősorban a szankcionálható szabályokat érti Concha: „Jogintézmény alatt ugyanis az emberek akaratának oly megkötését értik, a melynél fogva az intézmény által védett cél elleni cselekvés vagy egyenes büntető megtorlást von maga után, vagy legalábbis jogi hatály nélküli lesz.” (Concha, 1905: 403.) Nem tagadva annak lehetőségét, hogy a hivatkozott törvénycikk lehetővé teszi a törvényeket megsértő miniszterek büntetőjogi felelősségre vonását, Concha arra koncentrált, hogy vajon a politikai felelősség intézményének közjogi formába öntését egyrésztől elvégezte-e a hivatkozott 1848-as törvény, másrésztől pedig arra, hogy a mintaként felhozott Angliában rögzítették-e jogszabályban a kormányzat parlament előtti felelősségét. Concha meglátása szerint még ha az 1848-as törvények megalkotói törekedtek is volna jogi jelleggel kölcsönözi a parlamentarizmusnak, művükben mindez akkor sem tükröződik: egyrésztől vannak olyan törvénycikkek, amelyek élesen ellentmondanak a parlamenti többségnek felelős kormány elképzelésének, másrésztől pedig közjogi értelemben (bizalmi szavazás vagy bizalmatlansági indítvány révén) egyáltalán nem rögzítették a kormányzat parlamenti felelősségét (Concha, 1905: 421.). De Concha szerint ez sem véletlen, mivel „parlamentari kormányt, mint jogintézményt létesíteni egyáltalán jogi lehetetlenség minden olyan államban, amelynek parlamentjén és minisztériumán

kívül királya vagy (köztársasági) fejedelme van, a kiket a nemzet parlament-felosztatási, ministerkinevezési, szentesítési vagy legalább vétó joggal fölruházni szükségesnek lát” (Concha, 1905: 424.). Magyarán Concha szerint nem lehet egyszerre jogszabályban rögzíteni azt, hogy a kormány a parlamenti többség bizalmától függ, ám egyben az uralkodó által elbocsátható, helyére pedig új miniszter nevezhető ki.¹⁰ „Ez a jogi képtelenség az oka, hogy az angolok a parlamenti kormányrendszerüket nem jogi tételekre, hanem ethikus, a politikai illendőséget megállapító szabályokra, megegyezésekre (conventions), kötelességekre fektetik.” (Concha, 1905: 425.) Concha Sir William Ansonra illetve Edward Freemanra, a századforduló két alkotmányjogászára hivatkozva állítja, hogy az angol alkotmány valójában ezen íratlan szokásjogokban rejlik, s nem az írott, jogilag rögzített formában: „Ha az angol ember a közélet valamelyik fiának viselkedéséről, mint alkotmányosról vagy alkotmánysértőről beszél, egészen mást ért alatta, mint amit a törvényes vagy törvénysértő magaviselet alatt ért.” (Concha, 1905: 427.) És végül: „Ha a koronának bármely hivatalnok a parlament fölhatalmazása nélkül szedetne be adót, vagy a parlament beleegyezése nélkül hajtana végre egy hadügyi törvényt, jogsértő bűncselekményben válna vétkessé. De ha csak a hivatalában marad meg továbbra, a melybe a korona ültette, és melyből a korona nem mozdította el, ha a parlament mindkét házában akármilyen szótöbbséggel kifejezett bizalmatlansági határozata ellenére marad is meg hivatalában, épen nem szegi meg az írott jogot.” (Concha, 1905: 427.) Concha ezért állítja, hogy a parlamentáris kormányrendszerben a minisztériumok nem jogi, hanem erkölcsi értelemben függenek a parlamenti többségtől: azaz a jog eszközeivel nem szankcionálható módon függenek csak a parlamenttől.¹¹

Conchával ellentétben Deák Albert arra utal, hogy a vonatkozó kérdés azon áll vagy bukik, hogy mit tekintünk jognak: szerinte a szokásjogok is a politikai közösség jogrendszerének részét képezik, mivel a „[j]og (tárgyi értelemben) az államot alkotó nemzetnek, mint etikai személyiségnek akarata, a mennyiben tartalma (szükségképpen megvalósítandó) szabály, mely rendet teremt és tart fenn. Mihelyt a jog lényegét a nemzeti akaratban, célját pedig a rend teremtésében és fenntartásában ismerjük fel, egészen nyugodtan sorozhatjuk az erre vonatkozó megállapított, a nemzeti köztudat által befogadott, és állandóan tiszteletben tartott, nem írott szabályokat is, jogiaknak, mindenesetre közjogiaknak. A kikényszeríthetőség maga itt s különösen az utóbbi vonatkozásban, nem feltétlenül kritérium, mert igen jól tudjuk, hogy vannak ki nem kényszeríthető közjogi kötelességek is” (Deák, 1906: 11.). Deák szerint tehát a politikai közösség akaratmegnyilvánulása – öltön az tételes jogi vagy éppen szokásjogi formát – mindenféleképpen a jogrendszer részét képezi.¹² Amellett, hogy Deák a kikényszeríthetőséget, mint a jog elsődleges kritériumát ignorálja, még egy további szempontot figyelmen kívül hagy: mégpedig azt, hogy a szokásjog sokkal inkább lehetőséget ad egymásnak is ellentmondó értelme-

zésekre, mint az írott-tételes jogi szabályok. Márpedig alább látni fogjuk, hogy az angol szokásjog egyik legfőbb jellemzője éppen ezen kétértelműség.¹³

A PARLAMENTARIZMUS, MINT SZOKÁSJOGI INTÉZMÉNY

Amennyiben elfogadjuk, hogy a parlamentarizmus XIX. századi brit modellje nem jogi jellegű volt, hanem csak szokásokon és szokásjogon alapult, akkor azt kell megvizsgálni, hogy melyek a legfőbb jellemzői a szokásjognak. A brit modell megértése ugyanis az íratlan szokások mibenlétének és jellegének megértése nélkül nem lehetséges. Ráadásul úgy tűnik, hogy a magyar szakirodalom jelentős része is hajlamos eltekinteni (vagy legalábbis nem helyén kezelni) az angol szokásjog sajátos jellegét, éppen emiatt a magyar parlamentarizmus megítélése kapcsán igen gyakran elhamarkodott ítéleteket hoz. Az angol szokásjog jellegének vizsgálata ezért tűnik elengedhetetlennek.

Az érvelés korábban is említett kiindulópontja az, hogy a szokásjog az írott jogforrással szemben jóval kevésbé egyértelmű iránymutatást ad a jogalkalmazók és a politikai szereplők számára. Kétségtávolú igaz, hogy az írott jogszabályok értelmezése során is könnyen egymásnak ellentmondó álláspontok alakulhatnak ki, ám a szokásjog terén ennek lehetősége lényegesen nagyobb: egymásnak ellentmondó példák megtalálása sokkal könnyebbnek tűnik, mint egy viszonylag egyszerű szöveg radikálisan eltérő értelmezése (Marshall, 1984: 212.). A szokásjog ezen homályos jellegére utal a XIX. század nagy autoritása, Albert Dicey¹⁴ mellett Geoffrey Marshall is, amikor azt írja, hogy a szokásjog gyakran nagyon általánosan megfogalmazott, kevésbé specifikus és részletes, ami igencsak sokféle értelmezésre ad lehetőséget. Marshall pontosan ilyen homályos és egymásnak ellentmondó gyakorlatokat is igazolni képes szokásnak tekinti még az 1980-as években is az uralkodónak azt a jogát, hogy elbocsássa kormányát.¹⁵ Sőt megjegyzi, hogy éppen ezen homályosság az oka annak, hogy nem is nagyon akarják írásba foglalni ezeket a szokásjogokat. Az alkotmányos konvenciók másik legfontosabb jellemzője Marshall szerint az, hogy a politikai szereplők csak azért engedelmessé válnak nekik, csak azért igazítják cselekedeteiket a szokásokhoz, mert elismerik érvényességüket, azaz hisznek bennük. Ez alapvető különbségnek tűnik a tételes jog és a szokásjog között: míg egy szokás csak addig létezik, amíg hisznek létezésében, addig az írott törvény léte eleve garantált, így nem kötődik percipiálójuk hitéhez (Munro, 2005: 71.). Mihelyt az egyik politikai szereplő nem ismer el egy korábban élő és érvényesnek tartott szokást, a szokás elveszti létjogosultságát. Értelemszerűen a szokások áthágásának jogi következményei nem lesznek, csakis politikai következményei lehetnek.¹⁶ Harmadrészt legalább ekkora homály fedti a szokások keletkezésének legitimitását (Marshall, 1984: 10.). Marshall szerint az uralkodói prerogátiva (köztük a miniszterelnök kiválasztásának és kineve-

zésének joga) eminensen ilyen szokásjog volt a maga minden hátrányával (Marshall, 1984: 19.). Ahhoz, hogy az íratlan szokások ezen jellemzőit jobban megértsük, illetve a brit parlamentáris kormány működésével is tisztába jöjjünk, érdemes megvizsgálnunk két olyan konkrét esetet is, amikor a parlamentarizmus lassan kialakulni vélt szokásai ismételten megkérdőjeleződtek.

MEGKÉRDŐJELEZETT SZOKÁSOK: KÉT ANGOL PÉLDA

Vernon Bogdanor szerint a brit uralkodó korábban elismert legfontosabb prerogatívái (a miniszterelnök kinevezése, a parlament feloszlatása, a vétójog stb.) a XIX. század végére ugyan valóban kezdenek egyre inkább pusztá formálitássá válni, ám ezt a jogkörelhalást két olyan tendencia is ellensúlyozza, amelyekről meg szoktak feledkezni: egyrészt a formális jogkörökről áthelyeződik a hangsúly a politika menetének informális befolyásolására, amely egyszerre kiemeli az uralkodót a pártcsatározások mocsarából, és egyben lehetővé teszi a zárt ajtók mögötti nyomásgyakorlást, a politika formálásának nyilvánosságtól elzárt módját. A dolog természetéből, azaz titkosságából adódóan ez utóbbiról kevesebbet tudni, az azonban Bogdanor szerint jól látható, hogy az uralkodó szerepe nem pusztán formális – még békeidőkben sem (Bogdanor, 1997: 27.).

A másik tendencia azt mutatja, hogy sajátos prerogatíváit az uralkodó ugyan békeidőkben legtöbbször csak formális értelemben használja, azaz saját akaratát nem a miniszterelnöki kinevezés vagy a parlament feloszlatása révén próbálja meg érvényesíteni, ám ezen (és a további) prerogatívák válsághelyzetekben újból élő jogkörökké vál(hat)nak. A válság lehet egy alkotmányos válság, mint az 1910–11-es konfliktus, lehet egy gazdasági válság, mint az 1931-es, de a politikai rendszer enyhe válságáról beszélhetünk egy olyan parlament esetében is, ahol a választásokat követően egyik parlamenti párt sem szerezte meg az abszolút többséget. Az előzőekben előadottak értelmében nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Marshall szerint a szokásjogok éppen az ilyen válsághelyzetekben mondják fel a szolgálatot: a válsághelyzet éppen arról szól, hogy a normális időkben elfogadott szokások megkérdőjeleződnek. Ilyen szempontból a válsághelyzetek roppant fontosnak tűnnek az angol alkotmányfejlődésben.

Tágabb értelemben vett korszakunkban több olyan krízissituációt is megélt az angol állam, amikor az uralkodói prerogatívák egyike vagy másika nagy jelentőségre tett szert: az 1909–1911-es alkotmányos válság során a lordok kinevezésének joga, az 1914-es ír Home Rule Act elfogadása során az uralkodói vétójog érvényesítése komoly alternatívaként merült fel, 1931-ben pedig V. György kifejezetten élt is miniszterelnök-kinevezési jogával: a gazdasági válság közepén egy olyan miniszterelnököt kért fel kormányalakításra, akinek

nemhogy parlamenti többsége nem volt, de még saját pártja is kihátrált mögüle.¹⁷ Ezek a példák Bogdanor szerint jól mutatják, hogy az uralkodó szerepe válsághelyekben, illetve az abszolút többséget nélkülöző „függő parlamentek” (hung parliament) esetén jelentősen megnő, valamint ezek azok a pillanatok, amikor a formális uralkodói jogkörök ismét élővé válhatnak. Braizer is úgy fogalmaz, hogy bár normális esetben az uralkodó kinevezési jogköre pusztán formalitássá vált a XX. század második felére, ám számos eset mutatja, hogy a külső szemlélők által súlytalannak ítélt formális jogkör kényes szituációkban nagyon is élővé és fontossá válik, azaz ismételten aktivizálható (Braizer, 1999: 29). A kérdés így az: vajon milyen gyakran szembesültek az uralkodók súlyos vagy kevésbé súlyos válsághelyzetekkel? Az alkotmányos vagy gazdasági válságok ugyan viszonylag ritkák voltak, ám a „függő parlament” egyáltalán nem számított ritkaságnak a XIX. század végén.

A századforduló idején többször is előfordult, hogy egyik pártnak sem sikerült megszereznie a parlamenti mandátumok abszolút többségét. Az uralkodónak ilyenkor általában mérlegelési lehetősége adódott, hogy kit is kérjen fel miniszterelnöknek.¹⁸ A második választási reformtörvény elfogadásától (1867) az első világháború kitöréséig megtartott 11 választáson 5 alkalommal nem volt sem a Konzervatív Pártnak sem pedig a Liberális Pártnak abszolút többsége a parlamentben (Craig, 1987: 10ff.). Ha ehhez még hozzávesszük azokat a Tisza István által is említett eseteket (1885-ben Lord Salisbury kinevezését, 1894-ben pedig Lord Rosebery kinevezését), amikor az uralkodó saját hatáskörben, előzetes konzultációkat mellőzve maga választotta ki miniszterelnökét, mégpedig oly módon, hogy egyikőjük sem élvezte az aktuális parlamenti többség bizalmát (Bogdanor, 1997: 32.), akkor jól érzékelhetővé válik, hogy milyen komplex folyamatok játszódtak le a XIX. század végi brit politikai életben. Sommás ítéletekre így semmiféleképpen sem vállalkoznánk e tekintetben. Mivel azonban a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé az összes eset alapos vizsgálatát így nem a „függő parlamentek” okozta kisebb válságokat, hanem a jelen vizsgálódás szempontjából két leginkább releváns és nagyon is súlyos válságszituációt elemezzük: az egyik Ramsay MacDonald miniszterelnöki kinevezése, a másik pedig az 1910–11-es alkotmányos válság volt.

MacDonald kinevezését ugyan nem egy alkotmányos, hanem egy gazdasági válsághelyzet előzte meg, ám az eset arra világított rá, hogy különleges helyzetekben az uralkodó akár a parlamenti pártok ellenében is képes akaratát keresztülvinni és olyan miniszterelnököt kinevezni, aki egyik parlamenti párt támogatását sem bírja. Bár már akkor és a későbbiek folyamán is sokan vitatták V. György kinevezési jogát és intézkedésének jogosságát, 1931 nyarán az uralkodó azt a Ramsay MacDonaldot kérte fel egy nemzeti egységkormány megalakítására, akit saját frakciója, a munkáspárti frakció sem támogatott (Braizer, 1999: 21.). Mindezek ellenére létrejött a nemzeti egységkormány, nem utolsósorban V. György befolyásának és kifejezett akaratának köszönhetően

(Bogdanor, 1997: 104.; Moodie, 1957). Miután MacDonald 1929-ben megalakult kisebbségi kormánya nem volt képes hatékonyan kezelni a gazdasági válság okozta problémákat, ráadásul a munkanélküli segély összegének csökkentése miatt 1931 augusztusában még a kisebbségből kormányzó Munkáspárt is kettészakadt, MacDonald augusztus 24-én lemondott. Csakhogy az uralkodó annak ellenére ragaszkodott személyéhez, hogy nemcsak a parlamentben, hanem még saját pártjában sem bírt többséggel. Kétszer is visszautasította MacDonald lemondását. A konzervatív ellenzék vezetője, Stanley Baldwin készen állt ugyan a kormányzás átvételére, azonban vonakodott egy nemzeti egységkormányban való részvételtől, de V. György továbbra is ragaszkodott egy nemzeti egységkormányhoz, ráadásul MacDonald vezetésével (Lyon, 2003: 400ff). A megalakult nemzeti egységkormány nem egy koalíciós kormány volt: nem pártok együttműködése révén jött létre, hanem tehetséges, a válság menedzselésére képes egyének átmeneti szövetségének tekintették a kormányt, amelyet tulajdonképpen az uralkodói akarat hívott életre.¹⁹ A háttértárgyalásokban V. György kivette a részét, így végeredményben a nemzeti egységkormány annak ellenére jött létre, hogy eredetileg sem MacDonald, sem Baldwin azt nem preferálta, MacDonald mögött pedig eddigre már szinte egyáltalán nem volt parlamenti támogatás. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy V. György közvetítő lett volna, hanem egyértelműen az ő akarata érvényesült a válsághelyzetben (Bogdanor, 1997: 107.).

Az 1909–1911-es alkotmányos válság szintén megmutatta, hogy az uralkodói előjogok érvényesítése korántsem fikció. Anélkül, hogy hosszasan ismertetnénk a fejleményeket, amelyre egyébként Tisza István maga vállalkozott egy 1911-es Magyar Figyelőben megjelent cikkében (Tisza, 1911b), röviden utalunk arra, hogy mind az 1906-os, mind az 1910-es választásokon a Liberális Párt megszerezte ugyan a parlamenti mandátumok relatív többségét, de csak a munkáspárti és ír képviselők segítségével tudott kormányt alakítani (Lyon, 2003: 369.). A szűk többség azonban nem akadályozta meg Asquith miniszterelnököt abban, hogy a liberálisok régi tervét, a Lordok Háza vétójogának eltörlését elfogadtassa az alsóházzal. A gondot azonban nemcsak az jelentette, hogy a felsőház vétójogának felszámolását az akkor még vétójoggal rendelkező Lordok Házán is keresztül kellett volna vinni, hanem az uralkodó, VII. Edward szerepfelfogása is ellehetetlenítette a miniszterelnök tervének keresztülvitelét. Asquith azt tervezte, hogy a Lordok Háza esetleges vétóját a lordok számának jelentős megnövelésével, liberális lordok kinevezésével akadályozná meg – ez hozzávetőleg 500 új lord kinevezését, így a Lordok Háza létszámának megduplázását jelentette volna (Braizer, 1999: 191.). Csakhogy a lordok kinevezése a király előjoga volt. Asquithnak azt a VII. Edwardot kellett volna meggyőznie az új lordok tömeges kinevezéséről (vagy legalábbis ezen kinevezésekkel való fenyegetés alkalmazásáról), aki nem különösebben szívelte a liberális miniszterelnököt. VII. Edward Asquith ezen kérését így vissza

is utasította. Csak akkor lett volna hajlandó tömegesen kinevezni lordokat, és ezzel elhárítani az akadályt az alsóházi parlamenti többséget vezető Asquith tervei elől, ha azt a parlament újabb feloszlását követően a választók közvetve jóváhagyják azáltal, hogy a liberálisokat kormányon tartják. VII. Edward semmiféle ígéretet nem volt hajlandó tenni azt megelőzően, hogy feloszlatta volna a parlamentet, és hogy a választók – a Lordok Háza átalakításáról szóló terv tudatában – ismételten nem adtak volna mandátumot Asquith-nek kormányalakításra. Asquith a parlament feloszlását követő választási győzelemben egyáltalán nem volt biztos, így ha VII. Edward nem hal meg a válság csúcspontján, a liberális miniszterelnök elképzeléseit az uralkodó jó eséllyel megíúsíthatta volna. Ahogy az látható, egy prerogátiva nem alkalmazása révén az uralkodónak igen hangsúlyos szerep jutott a válság során. Csakhogy Asquith nagy szerencséjére – és a Lordok Háza, illetve a konzervatívok nagy bánatára – VII. Edward 1910 májusában meghalt. Az őt követő V. György iránti tiszteletből ugyan a pártok egy közös megbeszélésorozaton próbálták meg rendezni vitás kérdéseiket, ám a tárgyalások 1910 novemberében megszakadtak, mivel nem közeledtek az álláspontok (Lyon, 2003: 375.). Asquithnek pedig sikerült kicsikarnia a frissen trónra lépő, tapasztalatlan V. Györgyöt azt, amit VII. Edwardból nem: a fiatal uralkodó még a parlament feloszlata és a választások kiírása előtt megígérte, hogy ha a liberálisokat kormányon tartják a választópolgárok, akkor annyi liberális lordot nevez ki, hogy a Lordok Háza jogkörének radikális megnyirbálását végül megszavazzák a felsőházban is. Látni kell tehát, hogy az eset megmutatta: attól függően, hogy milyen szerepfelfogása van egy alkotmányos válság idején, különféle potenciállal bírhat a brit uralkodó (Bogdanor, 1997: 118.). Ha az uralkodó irányítani akarja az eseményeket, akkor alkotmányos válság idején igenis megvoltak a megfelelő eszközei erre. Mind az uralkodói prerogatívák egy része, mind pedig az informális befolyásolás szerepe tehát megnőtt az ilyen esetekben (Turpin–Tomkins, 2007: 356ff).

ÖSSZEGZÉS

Az összehasonlító tanulmányok egyik legnagyobb hibája az szokott lenni, hogy a kiválasztott esetszám nagysága miatt a kutató nem kellően mély leírását adja az eseteknek, amely oda vezet, hogy elemzésének végeredménye is megkérdőjelezhető.²⁰ A kis esetszámmal dolgozó összehasonlító tanulmányok előnye a statisztikákon alapuló nagy esetszámú makroelemzésekkel szemben elsősorban az, hogy jellegüknél fogva alaposabban tudják feltárni és elemezni a vizsgálat tárgyát. Az intézményrendszer és a politikai szereplők pontos megragadása, a politikai szituáció akkurátus körülírása és elemzése csakis két-három eset összehasonlítása esetén képzelhető el. A makroelemzések elsődleges hibája ezzel szemben az, hogy az egyes eseteket csak felülete-

sen tudja érinteni, mélységében sohasem vizsgálja azokat. Ugyanakkor az általunk inkább preferált kis esetszámú tanulmányok kapcsán igen gyakran futhatunk bele abba a hibába, hogy egy kevésbé alaposan feltárt és éppen ezért idealizált esetet vetnek össze egy alaposan ismert, talán éppen ezért igencsak sok negatív elemet tartalmazó esettel. Tisza és Andrásy vitája, amelyet a kis esetszámú összehasonlító tanulmányok közé sorolhatunk, hiszen két ország parlamentáris rendszerének működését vetik egybe mindketten, ugyanúgy ez utóbbi szindrómát mutatja, ahogy a brit és a magyar parlamentarizmust összehasonlító másodlagos szakirodalom java része. Tisza és Andrásy is széleskörű ismeretekkel rendelkezett az angol parlament működéséről, sőt vitájukból az is kiderül, hogy a napi politikai eseményekkel is tisztában voltak. Ám széleskörű ismereteik ellenére mégiscsak a brit parlament idealizált képét instrumentalizálva, sajátos belpolitikai érdekeik mentén felhasználva vitakoztak egymással. A brit parlament idealizálása néha extrém formákat öltött, máskor csak a megfelelő hangsúlyok hiányoztak az elemzésekből. Ez utóbbi kapcsán kellett megállapítanunk, hogy az általunk vizsgált vitázó felek nem mindig vették kellőképpen figyelembe egyrészt a brit parlament szokásjogi jellegét másrészt ezen szokásjogi jelleg következményeit. A brit parlamentarizmus szokásjogi jellegéből következik ugyanis, hogy a politikai szereplők viselkedésmintája és szerepfelfogása sokkal fontosabb tényező a brit parlament működését tekintve, mint az intézményi faktor.

Mivel pedig a XIX. századi magyar parlamentarizmus szintén szokásjogi jellegű volt, így annak működésében és megítélésében a politikai aktorok szerepfelfogása (politikai kultúrája) jóval fontosabb szerepet játszik, mint ahogy azt a magyar szakirodalom java része feltételezi.²¹ A Concha Győző és Deák Albert között lezajlott vita arra (az általános érvényűnek tűnő megállapításra) is rávilágított, hogy az intézményi faktorok a valós politikai folyamatok megértésekor és megítélésükor csak korlátozott magyarázóerővel és problémamegoldó képességgel bírnak. Az elmúlt húsz év magyar demokráciája egyébként ugyanúgy ezt a tételt bizonyítja, ahogy a dualizmus korának parlamentáris gyakorlata. Különösen igaz ez a megállapítás olyan politikai rendszerek esetén, amelyek nem bírnak megfelelően szilárd intézményi alappal (értsd írott alkotmánnyal). Ez esetben ugyanis a jogi intézmények helyét a szokásjog veszi át, amely nemcsak hogy kétértelmű, de a viselkedési szabálytól való eltérést sem képes szankciók révén büntetni. A szokásjog válsághelyzetekben nem képes a tőle elvárt teljesítményt nyújtani. A brit és a magyar politika is ilyen alkotmányos válsághelyzeteket élt meg a századfordulón, és bár az uralkodói jogkörök körül kialakult küzdelmek végkimenetele ugyancsak eltérő lett, a brit-magyar különbségek és hasonlóságok megítélése kapcsán arra hívtuk fel a figyelmet, hogy a brit parlamentarizmus sem öltött jogi jelleget. Ebből kifolyólag a politikai szereplők magatartása/viselkedésmintája kiélezett helyzetekben sokkal inkább befolyásolta a brit parlamentarizmus működését, mint

az intézményi korlátok. Általános érvényűnek tűnő megállapításunkat tehát a magyar és a brit parlamentarizmus összevetése kapcsán is visszaigazolni látjuk: az intézmények teljesítőképességbe vetett hit mellett a politikai kultúra, az elitek politikai kultúrája, viselkedésmintája és szerepfelfogása játssza a döntő szerepet a politika formálásában.²²

Végezetül még egyszer hangsúlyozni kell, hogy a fenti tanulmányban nem kívántuk elvégezni a magyar és a brit parlamentarizmus teljes körű összevetését, hiszen a parlamentáris rendszer jellege nemcsak az uralkodó miniszterelnök-kinevezési jogkörétől függ, hanem ugyanilyen mértékben a többi uralkodói prerogátiva gyakorlati alkalmazásától (utólagos vétó, előszentesítés, felsőházi kinevezési jog, parlamentfelosztatás stb.), az állam unitárius vagy föderális jellegétől, az igazságos választási rendszertől és gyakorlattól, valamint a parlamentáris váltógazdálkodást biztosítani tudó pártrendszertől.²³ Mi csak egyetlen, bár kétségkívül roppant fontos elemre koncentráltunk: az uralkodó miniszterelnök-kinevezési jogkörére illetve a parlamentarizmus szokásjogi jellegére.

JEGYZETEK

- ¹ A kutatási projekt alapvetően a magyar politikai gondolkodás angolos irányultságát kívánja feltárni elsősorban a dualizmus és a két világháború közötti időszak vonatkozásában.
- ² Bár egyesek szerint ebben a tekintetben az írott alkotmányok sem teljesítenek jobban, azért a tételes jog eleve beszűkíti az értelmezési lehetőségeket. Ráadásul az sem ritka, hogy az írott alkotmányok olyan testületeket hoznak létre, amelyek kizárólagos kompetenciája lesz az írott alkotmányok értelmezése. (Bogdanor, 1997: 181. és Wiener, 2007: 81.)
- ³ „Az alkotmányos válságok pontosan azok a pillanatok, amelyek révén a kodifikált alkotmánnyal szembeállított »élő alkotmány« alkalmazkodik a változó politikai körülményekhez. [...] A válságok az alkotmányos szabályok aktualizálásának az eszközei lehetnek.” (Bogdanor, 1997: 181.)
- ⁴ Wiener szerint 1905–06-ban illetve 1910-ben is meg lett volna a lehetőség arra, hogy egy alkotmányos válság utóhatásaként nálunk is kialakuljon a parlamentáris rendszer, de meglátása szerint végül a válság a parlament vereségével végződött. (Wiener, 2007: 73. és 75.)
- ⁵ Az uralkodó személyének és szerepfelfogásának fontosságáról ír Kautz, 1906: 66. és Szente 2011: 436.
- ⁶ Vermeule említi az amerikai Legfelsőbb Bíróság taglétszámának megnövelését, mint amely lehetőségként állt a Roosevelttel adminisztráció előtt, de amelyet végül nem valósítottak meg. A bírók számának növelése igen gyorsan tabuvá, azaz a szokásokkal ellentétessé vált, nem volt szükség évtizedekre. Ezzel szemben a brit uralkodó prerogatívái Vermeule szerint évszázadok alatt haltak el. (Vermeule, 2012: 6. és 13.)
- ⁷ Fontos hangsúlyozni, hogy ezzel csak a parlamentarizmus jogi jellegét tagadjuk, a szokásjog alapján álló parlamentáris gyakorlat meglétét vagy hiányát nem vizsgáljuk.

- ⁸ A többségi elv tételes jogi rögzítettségének hiányában kialakult értelmezési vitához lásd: Wiener, 2007: 75. Az informális befolyásolás növekedéséről pedig: Wiener, 2007: 83.
- ⁹ A többségi elv és az uralkodói kinevezési jogkör érvényesüléséről lásd: Wiener 2007:72ff. Összességében azt mondhatjuk, hogy az uralkodó nem tudott kormányfőt tartósan pozícióban tartani a parlamenti többség ellenében, ám a parlamenti többség is állandó kompromisszumra volt kényszerítve.
- ¹⁰ Érdekes lenne részletesebben megvizsgálni ezt a kijelentést az V. francia köztársaság alkotmányának és politikai gyakorlatának tükrében, hiszen itt a kormány bizonyos értelemben nemcsak a parlamenttől, hanem az elnöktől is függ.
- ¹¹ Ráadásul Concha szerint az sem egyértelmű, hogy mikor és mi által veszíti el a kormány a parlamenti többségét. (Concha, 1905: 433., és Kautz, 1906: 70ff és 78.)
- ¹² A vitához lásd még Péter, 1998: 214., és Szente, 2011: 391ff, 396ff.
- ¹³ A Concha és Deák közötti vitához lásd még Cieger, 1999b: 50ff.
- ¹⁴ „Ezen maximák (alkotmányos szokások) némelyikét sohasem sértik meg, és általánosan elfogadják, hogy nem is lehet őket megsérteni. Másrésztől viszont néhány szokásjogi eseten kívül semmi sem támasztja alá őket és éppen ezért megkérdőjelezhető érvényességük.” (Dicey, 1915: cxlii).
- ¹⁵ Marshall itt egyébként arra a nem is olyan távoli múltban történt esetre hivatkozik, amikor II. Erzsébet 1975-ben végül visszautasította, hogy Ausztrália kormányzójának intézkedését felülbírálvá visszahelyezze hivatalába a kormányzó által felmentett kormányt. Az uralkodó személyi titkára ugyan éppen az alkotmányos konvenciókra hivatkozva utasította el a kérést, ám a helyzet kétértelműségét jól mutatja, hogy a kormány visszahelyezését is éppen az alkotmányos konvenciókra hivatkozva kérte az ausztrál képviselőház elnöke. Az esetről lásd: Bogdanor, 1997: 277ff, Marshall, 1984: 28., és Vermeule, 2012: 18.
- ¹⁶ „Azok, akik kötelező erejűnek vélt morális vagy nem jogi jellegű szabályokat követnek, jellemzően azért teszik ezt, mert hiszik, hogy ezek a morális előírások kötelező érvényűek. (...) Akik pedig nem engedelmességek az ilyen nem jogi jellegű morális szabályoknak, azért nem engedelmességek, mert nem tekintik őket kötelező érvényűnek, vagy egyenesen meg akarják változtatni azokat.” (Marshall, 1984: 6.)
- ¹⁷ A királyi vétőjogok érvényesítéséről, mint élő prerogatíváról lásd: McLean 2009:124.
- ¹⁸ Az uralkodó megnövekvő szerepvállalásáról „függő parlamentek” esetén lásd: Marshall, 1984: 220., és Braizer, 1999: 30.
- ¹⁹ Tehetséges egyének pártállástól való független közös kormánya utoljára 1807-ben jött szóba. (Lyon, 2003: 401.)
- ²⁰ Az összehasonlító politikatudomány módszertani problémáiról lásd: Pócza, 2012: 35ff.
- ²¹ E tekintetben üdítő kivétel Cieger, 1999b: 80ff.
- ²² A politikai kultúra meghatározó szerepéről értekeztünk már korábban is: Pócza, 2010 és Pócza, 2011.
- ²³ A parlamentáris rendszer korabeli fogalmának átfogó elemzésére tett kísérletet Szente: 2011.

IRODALOM

- Ifj. Andrassy Gyula (1905): A parlamentarizmus sérelme. *Budapesti Hírlap*, 1905. június 29.
- Ifj. Andrassy Gyula (1912): A parlamenti erőszak és angol mintája. *Magyar Hírlap*, 1912. 171. sz., 1912. július 21.
- Bogdanor, Vernon (1997): *The Monarchy and the Constitution*. Oxford, Oxford University Press.
- Braizer, Rodney (1999): *Constitutional Practice. The Foundations of British Government*. Oxford, Oxford University Press.
- Cieger András (1999a): Pártok (és parlamentarizmus) a dualizmus kori politikai gondolkodásban. In: „Képzeltetek embert”. *Politikaelméleti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára*. Budapest, Korona Kiadó, 1999, 44–54.
- Cieger András (1999b): Kormány a mérlegen – a múlt században. A kormány helye és szerepe a dualizmus politikai rendszerében (1867–1875). *Századvég*, 1999. (4. évf.) 14. sz., 79–107.
- Concha Győző (1905): Jogi intézményrendszer-e a parlamenti kormány? *Budapesti Szemle*, 1905 (33. évf.) 124. köt., 348. sz., 402–443.
- Concha Győző (1880): Az angolos irány politikai irodalmunkban a múlt század végén. *Erdélyi Múzeum*, 1880. (7. évf.) 2. sz., 33–44.
- Craig, Frederik Walter Scott (1987): *British Electoral Facts 1832–1987*. London/Hull, Politico's Publishing.
- Deák Albert (1906): Jogi intézmény-e a parlamenti kormány? *Erdélyi Múzeum*, 1906. (23. évf.) 1. sz., 8–32.
- Dicey, Albert Venn (1915): *Intorduction to the Study of Law of the Constitution*. 8th ed. Basingstoke, Macmillan Publisher.
- Kautz Gyula (1906): A parlamentarizmus és különösen is parlamentáris kormányalkat. *Budapesti Szemle*, 1906 (339. szám), 349–450.
- Lyon, Ann (2003): *The Constitutional History of the United Kingdom*. London, Cavendish Publishing.
- Marshall, Geoffrey (1984): *Constitutional Conventions. The Rules and Forms of Political Accountability*. Oxford, Oxford University Press.
- McLean, Ian (2009): *What's wrong with the British Constitution*. Oxford University Press.
- Moodie, Graeme (1957): The Monarch and the Election of a Prime Minister: a Re-Examination of the Crises of 1931. *Political Studies*, 1957 vol.5, iss. 1.
- Munro, Colin (2005): *Studies in Constitutional Law*, Oxford, Oxford University Press.
- Pesti Sándor (2002): *Az újkor magyar parlament*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Péter László (1998): *Az Elbától keletre*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Pócza Kálmán (2010): Hogyan (ne) készítsünk alkotmányt? A konzervatív eljárások védelmében. *Kommentár*, 2010/6, 58–67.
- Pócza Kálmán (2011): Miként alkotmányozunk? Az alkotmányozás módja komparatív szemszögből. *Politikatudományi Szemle*, XX/3., 103–130.
- Pócza Kálmán (2012): Alkotmányozás Magyarországon és az Egyesült Királyságban. *Kommentár*, 2012/5, 33–51.
- Pölöskei Ferenc (2001): *A magyar parlamentarizmus a századforduló*. Budapest, MTA TTI.

- Schmitt, Carl (1992): *Politikai teológia*. Budapest, ELTE ÁJK.
- Szente Zoltán (2010): *Bevezetés a parlamenti jogba*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Szente Zoltán (2011): *Kormányzás a dualizmus korában*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Tisza István (1911a): Még egy két szó a parlamentarizmusról. *Magyar Figyelő*, 1911, I. évf. IV. köt., 105–109.
- Tisza István (1911b): Az angol főrendiház válsága. *Magyar Figyelő*, 1911, I. évf. IV., 13–31.
- Tisza István (1912): Egy kis tarlózás az angol parlamentarizmus mezején. *Magyar Figyelő*, 1912., II. évf. III. köt., 249–260.
- Turpin, Colin–Tomkins, Adam (2007): *British Government and the Constitution*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Vermeule, Adrian (2012): The Atrophy of Constitutional Powers. *Oxford Journal of Legal Studies*, 32 (3).
- Wiener György (2007): A többségi elv és a bizalmi kérdés a dualizmus kormányzati rendszerében. *Jogtörténeti Szemle*, 2007/3, 68–90.

„A NÉP ÉS A SZÜLŐFÖLD IGAZ SZERETETE”

A szocialista hazafiság fogalma a Kádár-rendszerben

Pap Milán

(PhD hallgató, ELTE Állam és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Doktori Iskola)

ÖSSZEFOGLALÓ

Az utóbbi években több történeti munka is vállalkozott a kommunizmus és a nemzeti eszme egymásra gyakorolt hatásának átértékelésére. A Sztálin utáni Kelet-Európában számos kísérlet történt arra, hogy a nemzeti eszmét integrálják a hivatalos marxizmus–leninizmus doktrínájába, létrehozva a térségben mindig is erős etnikai nemzeteszme ellentétét, a szocialista patriotizmus(oka)t. Így történt ez Magyarországon is, nem sokkal az 1956-os forradalom leverését követően. A tanulmány arra vállalkozik, hogy a szocialista patriotizmus fogalmának történetét és szemantikai változásait követve kibontsa a fogalomba sűrűsödő jelentésrtegeket, amelyek a Kádár-rendszer több mint harminc éve alatt beépültek a szocialista hazafiság fogalmába. A vizsgált szemantikai eltérések azt mutatják, hogy a szocialista patriotizmus egyaránt konceptualizálódott barát–ellenség distinkciót tudatosító hátfogalomként, a kádári szocialista közösség értékeit körülíró identitás-jelölőként és a kommunista-civilizatorikus társadalomfejlődési eszme történeti stádiumaként.

Kulcsszavak: szocialista patriotizmus/hazafiság ■ nemzeteszme ■ szocializmus ■ Kádár-rendszer ■ ideológia ■ fogalomtörténet

Szabó Márton a szocialista dolgozó fogalmának jelentésváltozásairól írt tanulmánya (Szabó, 2007) végén a fogalomtörténet hermeneutikai módszerét ajánlja a szocialista korszak kutatóinak figyelmébe. Szabó szerint ugyanis a fogalomtörténet módszerével teljesebb képet kaphatunk a pozitív valóságként fel-fogott és az önmagát folyamatosan újrafogalmazó szocialista rendszerről, mint a normatív-kritikai irányú vagy a pusztán adatokra támaszkodó politikátörténeti vizsgálódásokból (Szabó, 2007: 169.). Az itt következő tanulmány a szocialista patriotizmus fogalmának történetét igyekszik feltérképezni a Kádár-rendszerben. A szocialista hazafiság fogalmát, annak jelentésváltozásait és a hozzájuk kapcsolódó konceptuális-szemantikai struktúrát, a politikai valóság korabeli interpretációjaként, illetve a politikai közösség jövőjére irányuló elvárásaiként kezeli. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert jelen tanulmány nem kíván igazságot tenni hamis vagy igaz hazafiság kérdésében, hanem arra tesz kísérletet, hogy a mára már elfeledett fogalom jelentésrtegeit kibontsa, fel-

mutatva ezzel a Kádár-korszaknak a politikai közösségről szóló eszméinek és vitáinak egy fontos szeletét. Ezek a diskurzusok lehet, hogy az utókor számára hazugnak, megbotránkoztatónak vagy megmosolyogni valónak tűnnek. A szocialista patriotizmusról szóló propagandaanyagok gazdagsága, vagy a fogalom körül újra és újra kialakuló értelmiségi viták ugyanakkor már önmagukban bizonyítják, a hazafiság mibenlétének kérdése a rendszer által konstruált nyelvi valóság fontos részét képezte.

A következő oldalakon tehát a szocialista hazafiság fogalmának jelentésváltozásait tárgyalom az állampárt és a hozzá tartozó intézmények propagandisztikus, didaktikus kiadványain és vitairodalmán keresztül. A szocialista hazafiság Kádár-kori történetéhez szervesen hozzátartozó történészi vitákat nem érintem, mivel a fogalom történetének és politikai felhasználásának szempontjából ezek a viták nem kérdőjelezik meg a pártpropagandában kifejtett jelentéseket. Az egyetlen ilyen jellegű szöveg Király István hetvenes évek közepén megfogalmazott koncepciója, amelynek tételeit akadémiai vita keretében méltatták vagy kritizálták. Azonban ennél a szövegnél is a szocialista patriotizmus ideológiai meghatározásának bemutatására szorítkozom.

SZOCIALISTA PATRIOTIZMUS MINT IDEOLÓGIAI FOGALOMTÖRTÉNET

A szocialista patriotizmus kérdését az ideológiatörténet többnyire a kommunizmus és a nacionalizmus közötti ideológiai feszültség felől igyekszik megközelíteni.¹ Amennyiben a kommunizmusra zárt dogmatizmusként tekintünk, kézenfekvőnek tűnhetnek azok a nézetek, miszerint a két eszme teljesen kizárja egymást, vagy, hogy a nemzetről, nemzeti értékekről szóló diskurzus pusztán a korlátlan hatalomra törő kommunisták retorikai stratégiájának része. Ezekről a magyarázatokról távolodva, úgy vélem a szocialista patriotizmus a nacionalizmus kérdésére adott kommunista válaszként fogható fel, amely a Szovjetunióban (Brandenberger, 2002) és később Kelet-Európában egymástól nagymértékben eltérő ideológiai variánsokat produkált. Kelet-Európa és a Szovjetunió szocialista patriotizmusai közötti rokonság a fogalmi struktúrában érhető tetten. Egyszerűen arról van szó, hogy a marxizmus–leninizmus(–sztálinizmus) tételei egyik variánsban sem kérdőjeleződnek meg a nacionalizmussal szemben. A politikai közösséget érintő kérdésekre elsősorban mindig a kommunista ideológia ad választ, a hazafiság, nemzeti érzés, nemzeti tradíció problémái mindig e domináns ideológia függvényében értelmeződnek.²

A sztálini évek kommunistái szorosán követték a szovjet vezetésű Kominintern, majd a szervezet feloszlása után, Sztálin és munkatársainak iránymutatását a nemzeti politika meghatározásában (Mevius, 2005). A hatalom megragadása érdekében minél szélesebb rétegeket próbáltak meggyőzni a kommunista politika egységesítő, népi-nemzeti jellegéről és elhárítani a hazafiatlanságra

irányuló vádat, vagy – a kelet-európai országok esetében – a közvélemény azon feltételezését, hogy politikájukat Moszkvából irányítják. Mindezek mellett arról sem feledkezhetünk meg, hogy a sztálinista Kelet-Európában ez a folyamat együtt járt a nemzeti kultúra és a népi tradíciók kommunista felülírásával. A cseh Zdeněk Nejedlý (Kemp, 1999: 104–110.), vagy Magyarországon Révai József teoretikus munkássága arra enged következtetni, hogy a stratégiai megfontolások mellett a kommunisták komolyan vették a nemzeti tradíciók kommunista szellemben való átfogalmazását.³

A Sztálin utáni évtizedek a szocialista patriotizmusok nagyobb mértékű differenciálódását mutatják Kelet-Európában, főként a brezsnyevi időszakban. A szovjet főtitkár utalásai a szocializmus lokális formáira, valamint a szocializmus domesztikációjának (Kemp, 1999: 127–128.) nevezett folyamat teret engedett a nemzeti sajátosságok szélesebb körű kifejezésének. A szakirodalmat ebből az időszakból leginkább foglalkoztató két eset a Német Demokratikus Köztársaság és Románia példája. Az NDK-ban az állampárt kísérletet tett a szocialista nemzet kiépítésére, melynek ugyanúgy része volt a hazafias politikai nevelés a hatvanas évektől, mint a németység szimbólumainak kisajátítása, a nyolcvanas években pedig a német kultúra nagyjainak rehabilitációja.⁴ Romániában a szovjet vezetésű tömb politikájától való elszakadás egyszerre ment végbe a nemzeti történelem és a románság etnikai alapú újrafogalmazásával, az ideológiai tisztogatásokkal a nemzetietlennek vélt pártvezetők és értelmiségiek soraiban, illetve a nemzeti kisebbségeket sújtó politikai kampányokkal.⁵ Szemben a kelet-német és román sajátosságokkal, azokban az országokban, ahol jelentős ellenzéke akadt a kommunista berendezkedésnek, a nemzetre való hivatkozás korlátozott maradt, nem hatotta át a mindennapok ideológiáját. A legitimitációt ezekben az országokban a jóléti juttatások kiszélesedése és a növekvő életszínvonal jelentette. Utóbbi politikai irányvonal jelent meg az 1956 utáni Magyarországon, az 1968-as prágai bevonulást követő csehszlovák „normalizációban”⁶ és, ha korlátozottan is, a hetvenes évek Gierек vezetete Lengyelországában.

Nem állíthatjuk azonban, hogy az utóbbi szocialista államokban ne lettek volna kísérletek a nemzeti eszme tisztázására és revíziójára. A Kádár-rendszer szocialista patriotizmusának története éppen ezt bizonyítja. A kísérletek valóban nem jártak a tömegek politikai indoktrinációjával, a szocialista patriotizmus Magyarországon, leszámítva az ünnepi szimbólumokat, az állampárthoz hű értelmiség és a káderréteg eszménye volt. A szocialista patriotizmus (és a hozzá kapcsolódó proletár internacionalizmus) legfeljebb a politikai hűség jelzőszavaként jelent meg a mindennapi életben.⁷ Így a szocialista patriotizmus mindvégig egy ideológiai kísérlet maradt, a kádári szocializmus jövőjének olyan koncepciója, amely a rendszer hanyatlásával párhuzamosan száműzetett a bürokrácia, a történettudomány és a politikai nevelés szótárából.

HAZAFIAK ÉS HAZAÁRULÓK

A Kádár-rendszer születését feldolgozó történettudomány az 1959-ben megjelent pártállásfoglalást, *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról (Tézisek)*⁸ tartja a rendszer első komoly megnyilvánulásának a szocialista patriotizmussal, illetve a hazafiság fogalmával kapcsolatban. Létezik azonban egy, két évvel korábbi megfogalmazása az ötvenhatos forradalom nemzeti függetlenséget hirdető eszméivel szemben kifejtett hazafiságnak. Egy évvel az októberi forradalom után, az akkor pár hónapja alapított Kommunisták Ifjúsági Szövetsége *Ki az igazi hazafi?* című brosrájában (a kiadás éve nélkül) fekteti le a szocialista értelemben vett hazaszeretet alapjait. A kilencedik oldalon a hazaszeretet fogalmát elsődlegesen a hazáért való munkálkodásban és a haladásért vívott harcban jelölik meg. Ugyanakkor a hazaszeretet plebejus lokálpatriotizmusként és a tradícióihoz való ragaszkodásként is tételeződik, amennyiben „a hazai táj szeretetét, a szellemi kultúra és az anyanyelv megbecsülését, a nép haladó történelmi hagyományainak ápolását” jelenti (12. o.).⁹ Így kerül a követendő történelmi hősök közé „Dózsa, Mészáros Lőrinc, Batsányi, Versey, Csokonai, Martinovics, Hajnóczi (sic), Kölcsey, Petőfi, Vörösmarty, Arany, Táncsics, Vajda, Ady, József Attila” (9. o.).

Egy fontos kitétel többször is előfordul a brosrában, amelyet az ötvenhatos forradalmi felkelés elleni propaganda fontos eszközének tekinthetünk. A hazafiságot igyekszik a mindennapi élet harcaihoz, tehát a termelő munkához, felvilágosításhoz és a hagyomány csendes ápolásához kötni. Ezért hivatkozik a kiadvány a dolgozók hazafiságára, amelyet „nem helyes tehát csak kiemelkedő hőstettekhez kötni” (12. o.). „A nép ilyen értelemben vett mindennapi hazafisága az igazi hazafiság, mely szemben áll a reakciós hazafisággal, ami a vagyonos osztályok sajátja.” (15. o.) Ezzel elérkeztünk a KISZ-brosúra szocialista hazafiságának ellenfogalmához.

A szocialista hazafiság emocionális felfogásának, a megszerzett hazára és jogokra épülő szocialista haza szeretetének ellentéte a pusztai politikai érdek, tehát a burzsoázia osztályérdeke. Ahogy a brosrúra fogalmaz „a burzsoá nacionalizmus tehát nem hazafiság, nem hazaszeretet, hanem az igazi nemzeti érdekekkel – a társadalmi haladással, emberi haladással, a szocializmussal – szöges ellentétben álló burzsoá érdekek nemzeti színűre mázolt leple, gyalázatos visszaélés a tömegek tényleges hazaszeretetével” (25. o.). Ez a visszaélés munkálkodik az októberi forradalom nacionalista jelszavaiban, a felkelés szovjetellenesre hangolásában és a semlegesség eszméjében, melyek azonban a külső imperialista politikai erők érdekeit szolgálják. A Nagy Imréhez és köréhez köthető nemzeti kommunizmus tehát nem más mint hamis tudat, egy összeesküvés megtevesztő stratégiája: „Így szerepelt le Magyarországon a »nemzeti kommunizmus« ideológiája és gyakorlata, amely nacionalizmus és nem kommunizmus, hanem opportunizmus – tehát fából vaskarika.” (41. o.)

Két évvel később az 1959-es *Tézisek* az ideológiai harc legfontosabb frontjaként hivatkoznak a burzsoá nacionalizmus elleni harcra, amelynek ki kell terjednie a társadalomtudományokra, az ifjúság nevelésére, az irodalomra és művészetekre, igénybe véve a sajtó, a rádió, a televízió csatornáit, mint a propaganda közvetett eszközeit (37. o.). A Tézisekben ugyanakkor a nemzeti kommunizmus hamis marxizmusként jelenik meg. Az ellenforradalmi nacionalizmus és a nemzeti kommunizmus mellett elítélik a harmadik utas gondolatot, amelynek szerepe volt az 1956-os ellenforradalmi ideológia kialakításában (35–36. o.) Az ellenforradalmi nacionalizmus széles palettáján megjelennek a jobboldali szociáldemokraták és az eltévelyedett kommunisták is. Déry Tibort és Tardos Tibort név szerint is említi az állásfoglalás. Ugyanúgy válnak ezek a baloldaliak a haza és a haladás ellenségeivé, ahogy a függetlenségi narratíva által kárhóztatott deáki kiegyezés, mely során a hazai nemesség saját népe érdekeit adta fel. Így a burzsoá nacionalizmus a rendszerellenes izmusok széles spektrumát fedi le, gyűjtőfogalomként egyesítve a népellenes, reakciós ideológiákat, az ellenforradalmiságot, a szovjetellenes politikát, a magyar irredentizmust és antiszemitizmust, végső soron pedig a nemzetközi imperializmust. A Tézisek megismétlik a korábbi KISZ-brosúra gondolatmenetét, amely a szocialista hazafiságot nem eszmék sokaságával írja körül, hanem a lokális kötődéshez, az elmúlt évszázadok forradalmi-függetlenségi hagyományaihoz és a szocialista haladás mindennapjaihoz köti: „A szocialista hazafiság a nép és a szülőföld igaz szeretete, harc a munkásosztály és az egész dolgozó nép társadalmi felszabadításáért és mindenfajta elnyomás megszüntetéséért, a proletárdiktatúra megteremtésével a szocializmus felépítéséért, a kommunizmus teljes győzelemre viteléért.” (26. o.)

A szocialista hazafiság–burzsoá nacionalizmus a hatvanas évek elejére, amikor már lezártnak mondható az ötvenhatos forradalommal kapcsolatos ideológiai munka, a kor szocialista propagandájának politikai ellenfogalmaként jelennek meg. Aszimmetrikus ellenfogalmaknak tekinthetjük a kosellecki értelemben (Koselleck, 2003a), a fogalmak egyenlőtlen használatá miatt. Így míg a szocialista hazafiság a néphez kötődik, tehát demokratikus kategória, a burzsoá nacionalizmus az idegen érdekek és a hazai árulók aknamunkája. A szocialista hazafisághoz a haladás, az ország építésének, a csendes fejlődésnek a morális tartalma tartozik, a burzsoá nacionalizmus retrográd osztályérdek és összeesküvés a nép demokratikus akarata ellenében. Végül pedig, a szocialista hazafiság előremutató – a történelmi fejlődésben a nemzeti eszme egy fejlettebb formáját felmutató – ideológiaként jelenik meg, míg a burzsoá nacionalizmus retrográd jelenség az osztályharcok történetében.

Az asszimetria a két fogalom episztemológiai struktúráján is regisztrálható, melyet az érvelések egyensúlytalanságának is hívhatunk. A propagandaanyagok ugyanis készek szilárd történelmi-társadalomtudományi alapozást adni a szocialista patriotizmus eszméjének. Ez a struktúra először is egy statikus-

emocionális elemre építkeznek, ami nem más, mint a nép és szülőföld – az ismert lokális kultúra és közösség – szeretete. A második elem, a dinamikus-akcionista meghatározás, amely a felszabadítás, az elnyomás megszüntetése, a szocializmus építése feladatait rója az igazi hazafiakra. Mindezeket végül a marxista történelemfilozófia narratívája foglalja keretbe, előrevetítve a haladás jövőjét, a proletárdiktatúra–szocializmus–kommunizmus történelmi kontinuumára alapozva. Ezzel az ideológiai kemény maggal szemben a burzsoá nacionalizmus nem rendelkezik szilárd ideológiai alappal. Ami összeköti az itt megjelenő eszmei irányzatokat, az valamiféle közvetett kötődés a nemzetközi imperializmus erőihez. A személytelen ellenfél itt különböző eszmei kombinációkban jelenik meg, lokális tévhiteket ölel fel. Így kerül már korán egy platformra a sovinizmus és antiszemitizmus a kozmopolitizmussal. Simon Péter hatvanoldalas írásában, mely tananyagként készült az MSZMP Budapesti Bizottsága Időszerű kérdések tanfolyamához, a burzsoá ideológia kétarcúságát („Janus-fej”) emeli ki. Simon szerint a burzsoá nacionalizmus egyrészt a sovinizmus, a fajgyűlölet és az antiszemitizmus eszméivel próbálja fellazítani a szocialista tábor, másrészt azonban megjelenik nála a kozmopolitizmus, amely a dolgozó nép, a szocialista rendszer lebecsülését, nyugatimádatában és fogyasztás-centrikusságában az imperialista hatalmak propagandáját jelöli (Simon, 1959–1960: 17).

SZOCIALISTA HAZA, SZOCIALISTA NEMZET

A szocialista patriotizmus hazaszemlélete a nemzet mint szubsztanciális kötelék történelmietlen eszméjének, és a terület és kultúra egymást fedő földrajzi irányultságú megfogalmazásának tagadására épül. A már idézet 1957-es KISZ-brosúra utóbbi a következőképpen fejezi ki. „A terület, a földrajzi környezet *csak* azért hazám, mert rajta él és dolgozik az én népem.” (7. o.) A haza pedig „a nép alkotó és termelő közössége, a terület, a társadalmi rendszer, a nép által termelt anyagi és szellemi kultúra [...]” (9. o.). Így a szocialista patriotizmus haza-fogalma az osztályviszonyokhoz, annak szerkezeti változásaihoz kapcsolódik. Történeti visszatekintésben így jelenik meg a szegények hazája, mint a szülőföld naív, ám őszinte szeretete a kizsákmányolt rétegek, tehát a parasztság részéről. A szülőföld itt elsősorban nem az állam határaihoz vagy egy behatárolt kultúrához tartozó nemzet tagjainak térbeli szétszóródása szerint értelmezendő, hanem a közvetlen környezethez, a tájhoz kötődik. Dr. Szántó Imre, az Egri Tanárképző Főiskola oktatója főiskolai segédanyagként megjelenő írásában a szülőföld fogalmát mint a szocialista patriotizmus egyik alapelemét tárgyalja. A szülőföld, melyet szűkebb hazaként határoz meg, az elnyomott paraszti rétegek tér- és közösség szemléletéhez kapcsolódik. A szűkebb haza így lesz lakóhely, a szülőföld, tehát a születés és nevelkedés helye,

művelésre váró földdarab, tehát a munka helye, illetve a mindezekhez kötődő szerszámok és összekuporgatott vagyon pedig a tulajdon helye. Ezzel szemben a polgári lakóhely a belső térhez és a teret tagoló, illetve gazdagító tárgyakhoz, bútorokhoz kötődik, amelyek a burzsoá profithajhászás hivalkodó jelei, a kizsákmányolásra alapuló társadalmi rend kulturális reprezentációi. Szántó a szülőföldhöz való kötődést egyúttal a tájhoz, a természethez való ragaszkodásként írja le, melyhez az elnyomott rétegeket egyfajta humanisztikus kapcsolat fűzi (Szántó, 1966). Írásában már-már egy proletár panteizmus eszméje körvonalazódik, amelyben a társadalmi kapcsolatok szolidáris jellege mellett az elnyomottak a lakóhelyüket körülvevő természetben találják meg a másik fontos kötődést az életben. Ebből az a tétel is ered, hogy a szocializmus, mint a dolgozó nép uralma, az a politikai rendszer, mely az emberek kizsákmányolása mellett a természet kizsákmányolását is megszünteti. Ugyanis a kapitalista termelési rend, mivel a minél nagyobb profit megtermelésére törekszik, szükségszerűen kimeríti és tönkreteszi a környezetet, egyúttal felborítja a lakóhely és a természet között kialakult évszázados egyensúlyt is. A szocialista patriotizmus eszmerendszerében tehát a szocialista haza polgára egy olyan termelési rend alanya, amely munkavégzés helyét a természeti sajátosságok figyelembevételével, sőt annak védelmében, alakítja ki.

A szocialista hazafiság természetközelisége mellett a természet és a szocialista modernizáció eredményeinek kiegyensúlyozására hívja fel a figyelmet Óvári Miklós az MSZMP KB Politikai Akadémiáján tartott hazafiságról szóló 1968-as előadásában. „A hazafiságnak minden korban fontos eleme a szülőföld szeretete, amibe beletartozik mind az ország természeti szépségeinek, mind pedig az emberi kéz nagy alkotásainak szeretete és megbecsülése. A dunántúli dombok, a Balaton, a Duna és a Tisza, a Mátra és a Bükk, az Alföld végtelen síksága éppúgy hazánk lényeges arcvonásai közé tartozik, mint az Erzsébet-híd, a Tiszai Vegyi Kombinát, Dunaújváros vagy Várpalota.” (Pach, 1977: 83.) A „szegény haza” képe mint a szocialista patriotizmus autentikus hazafogalma később is részét képezik az eszme propagandisztikus, illetve didaktikus kifejezésének. A fentebb idézett szocialista hazafiságról szóló politikai főiskolai jegyzet a szegény hazát szembeállítja az osztályalapú uralomra alapozott burzsoá haza fogalmával. Előbbi az elnyomott osztályok közös létfeltételeit és a szülőföld, a pátria szeretetét foglalja magában. Utóbbi azonban a területre mint kiterjedésre, elsősorban gazdasági nagyságra alapoz, illetve a nemzeti hagyományokban egy misztikus összetartozás eszméjét látja megtestesülni. (Geréb–Kurucz, 1970: 2–3.).

A hatvanas évek társadalmi változásai, a szocialista polgárosodás egyre inkább távolabb tolta a társadalmi tudatban a vélt vagy valós osztályellentétet, a gazdasági alapú társadalmi elnyomást. A szegényhaza fogalma értelmét veszítette a kádári propaganda és politikai nevelés számára. A Hazafias Népfront 1968-as brosúrája a problémát a szocialista társadalom nézőpontjából

szemléli, tehát az egységessé vált szocialista társadalom elé táruló feladatok felé fordul. „A szocialista hazafiság magasabb fokú fejlődése *nem jelenti egyik vagy másik osztály és réteg esetleges privilegizált helyzetének konzerválását*, hanem a munkamegosztással kapcsolatos fejlettebb különbségtétel mellett is csökkenti az osztályok közötti távolságot, a különböző rétegek egymáshoz való közeledését hozza magával.” (HNFOT, 1968: 15–16., kiemelés tőlem – P. M.) A szegény haza, a szocialista haza kérdése így a létező szocializmusban a szocialista nemzet kérdésévé válik, amely nem jelenti előbbi elutasítását, inkább egy következő fejlődési fokként értelmezhető. Csatári Dániel egy 1982-es előadásában az 1974-es MSZMP-állásfoglalást idézi: „A munkásosztálynak a szocializmusért vívott harcával, a szocializmus világméretű előretörésével szoros összefüggő fejlődés egyik legfontosabb jellemzője, hogy a történelemben eddig ismert burzsoá nemzet mellett megjelent a szocialista nemzet.” (Csatári, 1982: 53.) A szocialista nemzet fogalma kevésbé körbehatárolt, mint az osztályharcos szocialista haza. A szocialista haza így inkább integráló fogalma a kései Kádár-rendszer nemzeti, nemzetiségi irányú kis szabadságok köreinek.

SZOCIALISTA PATRIOTIZMUS: KÉTFRONTOS HARC

A hatvanas évek második felére – a Molnár Erik-vita¹⁰ kifutási időszaka ez – az imperialista hátterű burzsoá nacionalizmus mellett megjelenik a szocialista építés helyes útjának a kérdése, mely tovább finomítja az ellenfogalmak jelentésrétegeit. Benczédi László és Csatári Dániel a szocialista hazafiság társadalomtudományi és történeti megközelítéséről írt munkája arra hívja fel a figyelmet, hogy a szocialista építés saját útjának túlhangsúlyozása a nacionalizmus felé való elhajlásokat jelenthet. A szerzők itt kidolgoznak egy érték kategória-rendszert, melyben különbséget tesznek a nemzeti érdek és a nemzeti önzés, a nemzeti öntudat és a nemzeti gőg, a sajátos út és a provincializmus, a tényleges különbségek és a partikularizmus, az önállóság és a szeparatizmus, végül pedig a jogos szocialista nemzeti büszkeség és a folytonosan újraeledő nacionalista tendenciák között (Benczédi–Csatári, 1967: 41.). Az egyensúlyozási kényszer, a hatvanas évek utolsó harmadától kiéleződő polgárosodás vitája közepette, fontos elemévé válik a szocialista patriotizmusnak. Ez az egyensúlyozási kényszer jelenik meg az 1974-es állásfoglalásban, amely egyes pontokon revízió alá veszi a szocialista patriotizmus korábban kifejtett eszméjét (Időszerű kérdések, 1974).

Ugyanakkor a nacionalizmus korábban elítélt formái és a nemzeti nihilizmus új problémája elleni kétfrontos harc a korábbi ideológiai dokumentumokban is tetten érhető. Az MSZMP KB Politikai Főiskolája által kiadott jegyzet a hazafiságot először politikai ideológiaként jelöli meg, amelyben az osztályviszonyok és az osztályharcok állása tükröződik, másodszer egy erkölcsi ideo-

lógikaként, azaz emocionális hozzáállásként tételeződik, végül pedig annak gyakorlata jelenik meg. Utóbbit a szerzők a „haladó irányú cselekedetekben megnyilvánuló felelősségérzet és ragaszkodás” (Geréb–Kurucz, 1970: 6.) meghatározással körvonalazzák, amelyet a dokumentum később pontról pontra igyekszik kifejteni.

Az osztályviszonyok függvényében felfogott szocialista hazafiság fő ellensége a korábban már kifejtett burzsoá nacionalizmus. A burzsoá nacionalizmus osztályhelyzetéből levezetett, logikai ellentmondásokban bővelkedő hazafiaszkodása mellett a szerzők kiemelik a patriotizmus demokratikus formáját, amely azonban még nem kapcsolódott össze a szocializmusért folytatott harcral. A dokumentum a burzsoá nacionalizmus mellett igyekszik elítélni a demokratikus hazafiság korai szintjén megrekedt nemzeti érzéseket is, melyet a „kistulajdonosi szemlélet”, az „individualista erkölcs” és a nemzetközi szolidaritás hiánya jellemez (8. o.). Éppen ez a proletár szolidaritásigény tükröződik a hazafiság legfejlettebb formájában, a szocialista patriotizmusban, amely egyrészt a proletár internacionalizmus eszméjében, a nemzetközi szolidaritás alapján áll, másrészt a nemzet egészét, annak felszabadító küzdelmeit támogatja az elnyomó hatalmakkal szemben. Furcsán hangzik, de ez utóbbit próbálja bizonyítani a következő kitétel. „A proletariátus még a burzsoá hazát is megvédi, abban az esetben ha azt idegen elnyomás fenyegeti.” (9. o.) Végző soron tehát az ideális történelmi fejlődés egy pontján a proletár hazafiság az egész nép hazafiságává kell, hogy váljék, és ezt a feladatot tűzik ki a jegyzet szerzői a jövőre nézve.

Ez a stádium a szocialista patriotizmus ideológiai ellenfeleinek legyőzésével érhető el. Az ideológiai ellenfél az imperializmus, mely a már ismert hasonlat szerint, két arccal jelenik meg az ideológiai harcban. Az egyik a burzsoá nacionalizmus, amelynek két formája a helyi, bezárkózó nacionalizmus, más néven izolacionizmus, a másik a nemzetközi agresszió letéteményese, a nagyhatalmi sovinizmus. A burzsoá nacionalizmus mindkét formájára jellemző, hogy az osztályviszonyok problémája elé állítja a nemzeti kérdést, nemzeti önzés és gyűlölködés, nemzeti gőg és elfogultság jellemzi, túlhangsúlyozza a területi elvet mint a nemzeti közösség alapját. Mindezek bizalmatlanságot, ellenségeskedést szítanak, táplálják a fajgyűlölő, antiszemita, illetve szovjetellenes eszméket. A szocialista patriotizmus másik ellenfele a kozmopolitizmus, amely a proletár internacionalizmus mint a nemzetközi elköteleződés helyes formájával áll szemben. A kozmopolitizmus a szocialista hazafiságon alapuló proletariátusok nemzetközi szolidaritásával szemben anakronisztikusnak véli a hazafiságra való hivatkozás minden formáját: „Azt hirdeti, hogy a hazafiság, a nemzeti kérdés, a függetlenségi törekvések elavult dolgok, minthogy a gazdaság már világgazdasággá, a politika világpolitikává fejlődött.” (34. o.) Nem nehéz az utóbbi megjegyzésben felfedezni a globalizáció eszméjének korai megjelenésére adott kritikai választ, ugyanakkor nem szabad megfedkezni

arról sem, hogy ez a gondolat a bipoláris szembenállás világában született meg, a másik oldal, a kapitalista nyugat elítélésének új formájaként.

SZUPRANACIONALIZMUS: ÚJ ELLENSÉG?

A Molnár Erik-vita a forradalom után a kádári ideológia szempontjából azért tesz szert a történészinél szélesebb körű érdeklődésre, mivel kapcsolódik a párt azon hivatalos irányvonalához, mely az ötvenhatos forradalom kiváltó okai között említi a Rákosi-korszak dogmatikus politikáját. A vita során ez, a Révai-féle függetlenségi hagyomány kiterjesztő értelmezésének kritikáját jelenti Molnár részéről, aki a függetlenségi harcok osztályjellegét, vagy azoknak hiányát állítja a történeti vizsgálódások középpontjába. Ez nagyfokú szelekciót jelent a kommunista átírásokkal amúgy is jócskán terhelt korabeli történetírásban. Nem csoda, hogy a vita Molnár Erik 1966-os halála után mondhatni újrakezdődik és tart a hetvenes évek közepéig, amikor az MSZMP KB új állásfoglalásában igazítja ki a szocialista patriotizmus téziseit. Az 1974-es állásfoglalás közvetlen előzményeként zajlik le a Király István-vita, amelynek eredményeit az új állásfoglalás is magába foglalja. Király István 1973-as akadémiai előadásában a Molnár-vita után kialakult patthelyzetből indul ki, éles határvonalakat von a Molnár-féle „baloldali ezoterizmus” és az új tradicionalisták között. Ezen a szerinte tarthatatlan helyzeten szeretne Király felülemelkedni egyrészt a nacionalizmus – „népieskedő provincializmus, nemzeti önzés, mucsai kór” –, másrészt a „nemzeti közömbösség, a vak individualizmus, a kapitalista illúziókat hegesztő nyárspolgárság, provinciális sznob nyugatosság” elleni kettős eszmei harcban (Király, 1974: 154.). Utóbb eredőjeként az általa szupranacionalizmusnak nevezett nyugati integrációs és a szocialista blokk egységét fellazító politikát nevezi meg. Király többször is megemlíti, hogy a szupranacionalista stratégia az „American way of life” eszmeiségét hirdeti, nemzeti közömbösséggel megfertőzve a szocialista tudatú állampolgárokat. A szupranacionalizmus egyenesen a polgári nemzetek fölöttiség eszméjéből ered, amelynek haladó, felvilágosodáskori formája korcsosult imperialista politikává a XIX. század folyamán. A XIX. századi polgári nemzetek fölöttiség – amely már fogalmában is különbözik a szocialista nemzetköziségtől –, az „arisztokratizmus”-t, a néptömegektől való idegenkedést és a szenvedők lenézését jelenti (159. o.). Ez az anti-demokratikus eszme a XIX. század végétől az egyre inkább erősödő nacionalizmussal is összekötődik, ez tükröződik az olyan nyugatimádó toposzokban, mint a „kereszténység védőbástyája”, a „kultúra védővára”, „államalkotó nép”. Ezek a Király által a nemzeti mitológiába sorolandó elemek hátráltatták a megbékélést Közép-Európa népeivel és nemzetiségeivel. A második világháború után a nyugati kulturális befolyásolás egyre inkább az amerikai értékek hirdetését jelenti, egyúttal a nemzeti értékek elvetendő pro-

vincializmusként jelennek meg e folyamatban. Ez a „nyugatimádó nemzeti közömbösség” (159. o.) jelenti Király szerint ’56 igazi eszmeiségét.

Király érvelése azonban itt nem ér véget. Ahogy az előadását követő vita lezárásában is nyomatékosítja, a szocialista patriotizmus és a szupranacionalista kozmopolitizmus két egymástól gyökeresen eltérő politikai filozófiát takar. Míg a szocialista patriotizmus és proletár internacionalizmus a hetvenes évek közepére az egyenlőség elveit érvényesítő, a demokratizmust egyre magasabb fokon megteremtő közösségi formák, addig a szupranacionalizmus a társadalmi különbségek növelésében (újkori tőkés rabszolgaság, vendégmunkás migráció és brain-drain) az egyéni érdekek és az individualista ethosz kifejezésében érdekelt. A két közösségi felfogás közti különbséget még inkább kifejezi a következő idézet, amelyben a szocialista közösségiséget állítja szembe a tőkés individualizmussal. „A maga szűkebb közössége iránt felelősséget érző, népével együttmenni akaró, a messzire nézés mellett a közelre is néző felelős sors – a személyiség – helyett a minden közösségi kötelektől szabadulni vágyó, pusztá, póré én – az eloldott ember –, az individuum lesz itt az eszmény.” (173. o.) Ez az érvelés kísértetiesen hasonlít a nyolcvanas években induló liberális-kommunitarista vita közösségelvű érveire.¹¹

A társadalmat atomizáló individualista értékszemlélet ellen, mely a hetvenes évek elejétől egyre mélyebb gyökeret ver a magyar társadalomban, Király a nemzeti hagyományok újragondolását, a felszabadító-függetlenségi hagyomány revízióját és a népi jelleg hangsúlyozását tartja megfelelő lépésnek a történészek részéről. Király programját úgy is nevezhetnénk mint félfordulatot a nemzeti hagyományok felé, a szocialista patriotizmus népi, ugyanakkor még mindig marxista alapokon nyugvó megújítását. Végül Király három ponton sürgeti a szocialista patriotizmus eszméjének megerősítését: a szocialista nemzetköziség relációjában, a „szocialista állampolgári öntudat”, másként a közösségért érzett felelősség kialakításában, végül pedig a mindennapok szocialista építésében való részvételben. Utóbbi nevezzi a „hétköznapi forradalmasításának”, mellyel lehetségessé válik „az otthonteremtés egy ország számára”. (216. o.)

A hetvenes évek első felében lábra kapó vita a szocialista patriotizmus lényegéről, illetve az 1974-es állásfoglalás kompromisszuma határozza meg a szocialista patriotizmusról szóló vélekedéseket a Kádár-rendszer további időszakában. A rendszer ezentúl nem csak eltűrte, de támogatta is a nemzeti hagyományok, a népi Magyarország tradícióinak ápolását. Így a népi folklórtól, mint a táncház mozgalom beindulása az 1970-es évek elején, a történelmi személyek és szimbólumok, Szent István király és a Szent Korona, szocialista rehabilitációjáig egyaránt belefértek a kádári patriotizmus új formájába.

A szocialista patriotizmus mint harcos ideológiai ellenfogalom, így veszít integráló és diskurzusképző erejéből, mind kevésbé része a kádárista propagandának, akár a kultúrpolitikáról, akár a politikai nevelésről essen szó. Csa-

tári Dániel, a korábbi történészviták résztvevője, egy 1982-es nevelési konferencián előadott beszéde a szocialista patriotizmust a korábban megszokott módon a polgári nemzetfogalommal állítja szembe, ugyanakkor a hazafiság történeti eszméinek nagy szintézisét igyekszik kialakítani. A népi-nemzeti hagyományokra épülő szocialista patriotizmus elemeinek kombinációját a felépült ház metaforájával érzékelteti. „Képletesen szólva tehát a szocialista nemzet olyan új épülethez hasonlítható, amelynek megdönthetetlen tartópilléreit a szocialista társadalmi rend törvényszerűségei alkotják, de ebbe az új épületbe építjük be az első nemzettípus felhasználható tégláit is. Sem a tartópillérek, sem a téglák nélkül nem építhető fel az épület. Más szavakkal: aki az új tartópillérek fontosságát tagadja, az szándékaitól függetlenül nacionalista hatásokat enged érvényesülni, aki viszont a régi téglák beépítésének szükségességét vonja kétségbe, kozmopolita befolyás alatt áll.” (Csatári, 1982: 54.) Csatári a modern szocializmus tartópilléreiként határozza meg a társadalmi struktúrát, azaz a proletáriátus vezette népi egységet, a szülőföld mint a dolgozó osztályok hazájának szeretetét, a szocialista világrend(szer)hez való tartozást, a lenini nemzetiségi politika követését és a társadalom kialakult szocialista tudatát. A hagyomány tégláit pedig a szülőföldhöz és a helyi közösséghez való tartozás, az anyanyelv ápolása és a nemzeti értékek megismerése és közzététele alkotják.

A szocialista hazafiság, bár soha nem szakad el szorosán vett ellenfogalmától, a burzsoá nacionalizmustól, szembenállása egyre inkább kiüresedik, legitimációs ereje megcsappan, ahogy a magyar társadalmi fejlődés távolodik 1956 problémáitól.

A SZOCIALISTA PATRIOTIZMUS JELENTÉSRÉTEGEI

A fogalmak egyetlen összefüggésbe sűrítenek megannyi történelmi tapasztalatot, egy egész sor elméleti és gyakorlati szempontot összesítenek magukban, de ezt az összefüggést csak maga a fogalom teremti meg, kizárólag neki köszönhetően tapasztalható meg a valóságban – írja Reinhart Koselleck *Fogalomtörténet és társadalomtörténet* című tanulmányában (Koselleck, 2003b: 136.). Milyen politikai eszméket és tapasztalatokat egyesít magában a szocialista patriotizmus fogalma? Az itt vázolt konceptualista elemzésből a szocialista hazafiság három nagyobb jelentésrétege bontakoztatható ki.

(1)Az 1956-os forradalmat követően a szocialista patriotizmus olyan politikai alapfogalomként tételeződik a kádárista propagandában, amely alkalmas az ellenség felmutatására, a barát és ellenség közötti elmosódott határok tisztázására. Míg kezdetben ez az ellenség elítélését, az ellene való harcot szolgálja, a megtorlások enyhülésével a fogalom új szemantikai térben konceptualizálódik. Az ellenség megjelölése mellett egyre inkább lényegi kérdéssé válik a szo-

cialista patriotizmus pozitív tartalma. A viták tétje ekkor már nem (csupán) az ellenséges erők visszaszorítása, hanem a kádári szocializmus politikai közösségének identitása. Az íróknak, költőknek adott amnesztia, a rendszerhű államapparátus kialakítása, a nemzeti történelemről és kultúráról folyó viták határainak tágítása a rendszer és a társadalom közötti kompromisszum alapját jelentik. E kompromisszum viszont akkor érvényes és válhat működőképessé, ha a hivatalos ideológia kijelöli a politikai identitás és közösség határait.

(2) A szocialista patriotizmus jelentésváltozása a hatvanas évektől megy végbe. Ez nem jelenti a korábbi jelentésréteg eltűnését. A szocialista patriotizmus-burzsóá nacionalizmus ellenfogalmi párjára épül az új veszély, a kozmopolitanizmus, szupranacionalizmus stb., elleni harc. Talán még fontosabb, hogy a történelmi tradíciókban testet öltő nemzeti identitás a hatvanas évek végétől egyre inkább pozitív elemként jelenik meg a szocializmus építésében. A társadalmi atomizálódás, a szocialista közösség széttöredezése, ugyanakkor a nyugati kultúra fogyasztás centrikus csodálata egyaránt aggasztó tendenciákat jelzett a párt baloldali erői, a munkásellenzék prominensei, illetve a korábbi népi írók, az állampárthoz laza szálakkal kötődő népi-nemzeti irány képviselői számára. Ez a nézőpont történeti és publicisztikai viták során fejlődik, majd egyes elemei beépülnek az 1974-es MSZMP-állásfoglalásba. A szocialista patriotizmus mint a burzsóá nacionalizmus és a kozmopolitizmus között egyensúlyozó fogalom a Kádár-rendszer utolsó éveig a kádárista értelmiség érvrendszerének fontos pontja marad.¹² Majd a rendszer végső válságával feltartóztathatatlan gyorsasággal törli el a nemzet etnikai értelmezése, amelynek először az 1988 nyarán tartott „Erdélyi-tüntetés” ad nyomatékot.

(3) Végül pedig, a szocialista patriotizmus része a kommunista ideológia utópikus hagyományának. Itt a közösség jövőjének egy sajátos megfogalmazásáról beszélhetünk, mely a nemzeti és osztálykonfliktusok egymással való szembenállását egy kommunista irányú civilizatorikus ideológiai vállalkozásban oldja fel. A szocialista patriotizmus így a szocialista nemzet, vagyis a marxista történelmi fejlődés azon szakaszát jelenti, mely a történelmi fejlődés utolsó előtti pillanatában még őrzi a partikuláris közösség nemzeti jellegét a kommunizmusban feloldódó világtársadalom küszöbén.

JEGYZETEK

¹ A kommunizmus és nacionalizmus antagonisztikus felfogásról lásd Kemp, 1999. A kommunista mozgalmak ideológiájában és gyakorlatában a kezdeti időktől létező nacionalista affinitásról lásd Mevius, 2009.

² Az ideológiák nacionalizmussal szembeni dominanciájáról lásd Freedén, 2005.

³ A szocialista patriotizmus mozgalmi gyökereiről, illetve a koalíciós idők és a Rákosi-korszak

- szocialista patriotizmusáról lásd Mevius, 2005. A szocialista hazafiság kultúrájáról a korszakban lásd Gyarmati, 2011: 324-248.
- ⁴ Az elmúlt másfél évtized irodalmából lásd Augustin, 2007, Ernest, 2011 Nothnagale, 1999; Rodden, 2006; Saunders, 2007.
- ⁵ A román nemzeti kommunizmusról szóló alapvető mű Verdery, 1991.
- ⁶ A csehszlovák szocialista patriotizmusról lásd Kemp, 1999, továbbá Abrams, 2004, Bren, 2010.
- ⁷ A rendszer iránti lojalitás kifejezéseként használt szocialista hazafiság és proletár internacionalizmus ebben az esetben azt a funkciót tölti be melyet Václav Havel híres esszéjében a hetvenes évek végén fejtett ki. Havel példázata arról a prágai zöldegesről szól, aki nem ideológiai elkötelezettségből, hanem politikaellenes ösztönétől vezérelve teszi ki boltja ablakába a nemzetközi kommunizmus jelmondatát. A magyar nyelvű kiadást lásd Havel, 2012.
- ⁸ Az állásfoglalás kidolgozásáról és vitáiról lásd Kalmár, 1998: 244-254.
- ⁹ E haladó történelem a Révai József és Mód Aladár történész által kidolgozott kommunista függetlenségi narratíván alapul.
- ¹⁰ A Molnár Erik-vita szorosan kapcsolódik a Kádár-korszak szocialista patriotizmusának történetéhez. A vita és leágazásának ismertetése azonban szétfeszítené a tanulmány kereteit. A vita során született írások gyűjteményét lásd Pach, 1965. A vita rendszerváltás utáni feldolgozásához lásd Gyurgyák, 2007: 526–532.; Óze, 1993; N. Pál, 1993; Lackó, 2008.
- ¹¹ Szinte megegyező érvelést használ Michael Sandel a tehermentes énről szóló koncepciójában a nyolcvanas évek közepén. A magyar kiadást lásd Sandel, 1998.
- ¹² A szocialista patriotizmus kései megfogalmazásáról, mely azonban már nem tartalmaz új elemeket, lásd Pach, 1986.

IRODALOM

Elsődleges források

- Benczédi László–Csatári Dániel (1967): *Szocialista hazafiság – szocialista történet szemlélet*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, Kossuth.
- Csatári Dániel (1982): A szocialista hazafiság és internacionalizmus aktuális kérdései. In: *Erkölc és ifjúság. Az erkölcsi nevelés aktuális kérdései*. Szeged, TIT Csongrád Megyei Szervezete.
- Geréb Andorné–Kurucz István (1970): *A szocialista hazafiság és a proletár nemzetköziség; A nacionalizmus*. MSZMP KB Politikai Főiskolája, Budapest, Filozófia Tanszék.
- HNFOT (1968): *A társadalmi struktúra és a szocialista hazafiság*. Kossuth, Budapest.
- Időszerű kérdések. A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. (1974) *Társadalmi Szemle*, XXIX. évfolyam, 10., 32–48.
- Ki az igazi hazafi? Hazafiság és hazaárulás 1956 október–november. Segédanyag a KISZ Akadémiák és előadói csoportok részére.* (é. n.) A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség Országos szervező Bizottságának Agitációs-Propaganda Osztálya.
- Király István (1974): Hazafiság és internacionalizmus. (A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok) In: uő. *Hazafiság és forradalmiság*. Budapest, Kossuth. 133–218.

- Pach Zsigmond Pál (szerk.) (1977): *Hazafiság–Nemzetköziség. Szemelvénygyűjtemény*. MSZMP Budapesti Bizottság, Propaganda és Művelődési Osztály, Budapest.
- Pach Zsigmond Pál (1986): A nemzetudatról napjainkban. *Társadalmi Szemle*, XLI. évfolyam, 1., 20–34.
- Simon Péter (1959–1960): *Hazafiság és proletár nemzetköziség. Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottsága „Időszerű kérdések” tanfolyama számára*. Budapest, Kossuth.
- Dr. Szántó Imre (1966): *A lakóhely – a „szűkebb haza” szeretete és a szocialista hazafiság*. Eger, 23–30.
- Tézisek. *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról*. (1959) MSZMP Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztály, Budapest, Kossuth.

Másodlagos források

- Abrams, Bradley F. (2004): *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism.*, Lanham, Maryland, Rowman and Littlefield.
- Augustin, Dolores L. (2007): *Red Prometheus: Engineering and Dictatorship in East Germany, 1945–1990*. Cambridge, MIT Press.
- Brandenberger, David (2002): *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Cambridge, Russian Research Centre Studies.
- Bren, Paulina (2010): *The Greengrocer and his TV: The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*. Ithaca, Cornell University Press.
- Ernest, Regina K. (2011): *„Ein Staat der Jugend”: The Politics of Socialist Patriotism and National Consciousness in Shaping Youth Policy in the German Democratic Republic, 1961–1967*. A Thesis. The Graduate School of Nebraska.
- Freeden, Michael (2005): Is Nationalism a Distinct Ideology? In: uő. *Liberal Languages. Ideological Imaginations and Twentieth-Century Progressive Thought*. Princeton, Princeton University Press, 204–225.
- Gyarmati György (2011): *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, ÁBTL–Rubicon.
- Gyurgyák János (2007): *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris.
- Havel, Václav (2012): A kiszolgáltatottak hatalma (részletek). In: uő. *A szabadság igézete. Esszék, publicisztikai írások, beszédek*. Pozsony, Kalligram, 114–162.
- Kalmár Melinda (1998): *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, Magvető.
- Kemp, Walter (1999): *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union. A Basic Contradiction?* London, MacMillan.
- Koselleck, Reinhart (2003a): Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. In: uő. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, 241–299.
- Koselleck, Reinhart (2003b): Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In: uő. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, 121–147.
- Lackó Miklós (2008): Molnár Erik és a 60-as évek történészvitája. *Századok*, 6. sz. 1483–1536.
- Mevius, Martin (2005): *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism*. Oxford, Clarendon Press, 26–47.

- Mevius, Martin (2009): Reappraising Communism and Nationalism. *Nationalities Papers*, Vol. 37, No. 4., 377–400.
- Nothnagale, Alan L. (1999): *Building the East German Myth. Historical Mythology and Youth Propaganda in the German Democratic Republic, 1945–1989*. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- N. Pál József (1993): Pillantás a Molnár Erik-vitára. In: Földesi Ferenc és Czeglédi Sándor szerk.: *Bercsényi Miklós és kora*. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal, Hódmezővásárhely, 107–115.
- Őze Sándor (1993): Diszkriminált évszázadok. A Molnár Erik-vita és a XVII–XVIII. századi szabadságharcok. In: Földesi Ferenc és Czeglédi Sándor szerk.: *Bercsényi Miklós és kora*. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal, Hódmezővásárhely, 100–107.
- Pach Zsigmond Pál szerk., előszó, utószó (1965): *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*. Budapest, Kossuth.
- Rodden, John (2006): *Textbooks Reds: Schoolbooks, Ideology, and Eastern German Identity*. Pennsylvania State University Press.
- Sandel, Michael (1998): A procedurális köztársaság és a „tehermentes én”. In: Huoranszki Ferenc (szerk.): *Modern politikai filozófia*. Budapest, Osiris–Láthatatlan Kollégium, 161–173.
- Saunders, Anna (2007): *Honecker’s Children. Youth and Patriotism in East(ern) Germany*. Manchester, Manchester University Press.
- Szabó Márton (2007): A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall*, 8. évfolyam 27. szám, 151–171.
- Verdery, Katherine (1991): *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu’s Romania*. Berkeley, University of California Press.

A KIRGIZ PARLAMENTÁRIS KÍSÉRLET PERSPEKTÍVÁI – EGY DEVIÁNS ESET VIZSGÁLATA

Gyene Pál

(politológus-történész, a Budapesti Corvinus Egyetem
Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskolájának doktorjelöltje)

ÖSSZEFOGLALÓ

A kilencvenes években Juan Linz *A prezidencializmus veszélyeiről* címmel írt vitaindító tanulmánya nyomán a politikatudományi szakirodalomban termékeny vita bontakozott ki a parlamentáris, illetve prezidenciális kormányformának a demokratikus átmenetre, illetve a demokrácia konszolidációjára gyakorolt hatásairól. Tanulmányunk a „neoinstitucionalista vita” elméleti kereteit felhasználva kísérli meg elemezni a 2010-es forradalom nyomán kibontakozott „kirgiz parlamentáris kísérlet” eddigi tapasztalatait. Meglátásunk szerint a kirgiz politikai rendszer számos meghatározó vonását tekintve hasonul a másik négy poszt-szovjet közép-ázsiai utódállam által képviselt „standard közép-ázsiai modellhez”. A kirgiz politikai rendszert a politika alacsonyfokú intézményesültsége és pártosodása, erőteljesen személyközpontú politikai kultúra, valamint a regionális klánok informális dominanciája jellemzi. Ezen kívül az ország déli részén komoly destabilizáló faktort jelentenek az etnikai konfliktusok és az utóbbi években aktivizálódó dzsihadista radikálisok. A parlamentáris kormányformára történő áttérés a fenti jellemzőkben hosszabb távon akár tartós változást is előidézhet: katalizálhatja a pártosodás folyamatát és csökkentheti a kirgiz belpolitika személyközpontú jellegét, valamint előmozdíthatja a regionális eliteszoportok közötti kooperációt. Mindezek révén nagyban hozzájárulhat a kirgizisztáni demokratikus átmenet sikeréhez. Ugyanakkor a parlamentáris kormányzás a jelenlegi kirgiz viszonyok között komoly kockázatokat is magában rejt: amennyiben az informális klánok rovására nem sikerül megerősíteni a programalapú politikai pártok szerepét, úgy a valódi politikai pártok hiányában a parlamentarizmus kormányzati instabilitást növelő hatásai érvényesülhetnek elsősorban, és destabilizálhatják akár az egész kirgiz politikai rendszert.

Kulcsszavak: Közép-Ázsia ■ Kirgizisztán ■ neoinstitucionalista
■ parlamentáris ■ prezidenciális

PROBLÉMAFELVETÉS – KIRGIZISZTÁN MINT „DEVIÁNS ESET”

Az elmúlt két évtizedben a poszt-szovjet Közép-Ázsia államaival foglalkozó szakirodalomban dominánsnak tekinthető narratíva szerint a független Kirgízia valamilyen értelemben mindig is különálló helyet foglalt el – *lijphardti* terminológiával¹ élve „deviáns esetet” képezett (Lijphardt, 1971: 691–692.) a közép-ázsiai politikai rendszerek között. A kilencvenes években számos tanulmány Kirgizisztánt, mint a demokrácia – autoriter szomszédok által kör-

bevett – „szigetét” aposztrófálta, elsősorban az Akajev-rezsimnek a szomszédos országokéval összevetve valóban liberálisabb sajtópolitikájára hivatkozva. (Anderson, 1999; Huskey, 1997) A 2000-es évtized második felétől kezdve a kirgiz politikai rendszer fejlődése még látványosabban divergál a többi közép-ázsiai rezsimétől. A nemzetközi szervezetek értékelése szerint Kazahsztánban és Üzbegisztánban a hatalomgyakorlás elnyomó jellege az elmúlt években egyértelműen fokozódott,² az extrém személyközpontúsággal jellemezhető Türkménisztán is meglepően zökkenőmentesen vészelté át az elnöki utódlást,³ sőt még a kilencvenes években polgárháború sújtotta Tádzsikisztánban is konszolidálódott a Rahmonov-rezsim uralma. Ezzel szemben Kirgizisztánban két alkalommal, 2005-ben és 2010-ben is erőszakos zavargások döntötték meg a hivatalban lévő elnökök hatalmát, a 2010-es „forradalmat” ráadásul a déli ország részben véres etnikai összecsapások is kísérték. A 2010-es rezsimváltást mélyreható intézményi reformok követték: a kirgiz politikai elit (vagy annak legalábbis egy része) úgy tűnik komolyan szakítani kívánt az addig jellemző személyközpontú hatalomgyakorlással és ennek jegyében egy népszavazással megerősített alkotmánymódosítás révén a közép-ázsiai szovjet utóállamok között egyedülálló módon Kirgizisztánban parlamentáris kormányformát vezettek be.

ELMÉLETI KERETEK – A NEOINSTITUCIONALISTA VITA

A parlamentáris és prezidenciális kormányformának a demokratikus átmenetre, illetve a politikai demokrácia konszolidációjára gyakorolt hatásairól a kilencvenes években termékeny vita bontakozott ki a politikatudományi szakirodalomban elsősorban *Juan J. Linz* immár klasszikussá vált, az elnöki modell „veszélyeiről” írt tanulmányának köszönhetően (Linz, 1990). Linz szerint a többpárti, versengő demokrácia megszilárdulását a prezidenciális modell alapvetően „merevsége” miatt veszélyezteti. A prezidenciális rendszerben ugyanis mind az elnök, mind a törvényhozás mandátuma szigorúan előre meghatározott időtartamra szól, így adott esetben a törvényhozás és egy vele ellenkező pártállású elnök között meglehetősen gyakorisággal előálló döntéshozatali patt helyzet nem oldható fel sem a törvényhozás felosztatásával, sem az elnök elleni bizalmatlansági indítvánnyal. Ez szorosan kapcsolódik az elnök és a törvényhozás viszonyában megkerülhetetlen problémát jelentő kettős, ún. „azonos legitimáció” jellegéhez. Mind az elnök, mind a parlamenti képviselők megbízatásukat közvetlenül az állampolgároktól nyerik, így a döntéshozatal során – akár ellenkező pártállásukból fakadóan – tartós szembenállás alakulhat ki közöttük. Az ellentmondás gyakorlatilag feloldhatatlan abban a tekintetben, hogy tulajdonképpen melyikük is képviseli a választók akaratát (Linz, 1990: 63.).

A népszerűségét és/vagy parlamenti támogatását elvesztő elnök megbízatását hivatali idejének lejártá előtt – a csak büntetőjogi vonatkozású vétségek

miatt megindítható és rendkívül körülményes impeachment eljárás kivételével – szinten lehetetlen felfüggeszteni. Másfelől az elnök újraválaszthatóságának szigorú alkotmányos korlátozása miatt egy népszerű és sikeres elnök akkor sem maradhat hivatalban, ha ehhez meglenne a társadalmi és parlamenti támogatása. Az elnöki megbízatás szigorú időbeli lehatároltsága pedig a végrehajtó hatalmi ág élén álló politikust programjának kapkodó és akarnok jellegű megvalósítására sarkallhatja (Linz, 1990: 66.). Linz szerint elsősorban a rögzített hivatali időből fakad a prezidenciális rendszerek választási versengésében eluralkodó „mindent vagy semmit” logika is. Az elnökválasztáson a nyertes jelölt „mindent visz”, a vesztes jelöltek, illetve az őket támogató pártok pedig hosszú évekre teljes mértékben kiszorulnak a végrehajtó hatalom gyakorlásából és a politikai patronázspozíciók elosztásából (Linz, 1990: 56.). Az elnöki rendszerekben a végrehajtó hatalom egy személy kezében összpontosul, az elnök áll a kormány élén, de ő az állam szimbolikus feje is. Ráadásul az elnök közvetlenül a „néptől” nyeri felhatalmazását. Mindez a politikában nyilvánvaló módon kedvez a személyközpontú tendenciák kialakulásának, és elősegítheti akár a diktatórikus mértékű hatalomkoncentrációs törekvéseket is (Linz, 1990: 62.). Ilyesfajta „végrehajtó teljhatalommal” különösen visszás olyan elnököket felruházni, akik a választásokon adott esetben csak a szavazatok relatív többségét szerezték meg – mint például *Salvador Allende* Chilében 1970-ben (Linz, 1990: 53.).

A prezidenciális kormányforma kritikai elemzésére fókuszáló tanulmány tükrében óhatatlanul is a parlamentáris kormányforma előnyei domborodnak ki: parlamentáris kormányzás esetén a végrehajtó hatalom gyakorlása megszlik a politikai közösség egységét reprezentáló, elsősorban szimbolikus hatalommal bíró (dinasztikus vagy választott) államfő, illetve az effektív végrehajtó hatalmat gyakorló kormány között. Bár az egyes parlamentáris országokban a kormányfő kormányon belüli szerepének súlya nagyfokú eltéréseket mutat, a kormányfő és a kormánytagok viszonya sokkal inkább kollegiális jellegű, mint a prezidenciális rendszerben az elnök és a miniszterek kapcsolata. A politika így Linz szerint kevésbé személyközpontú, inkább pártok és érdekcsoportok vetélkedéséről, illetve koalíciókötéséről szól. Linz mindebből azt a konklúziót vonja le, hogy a parlamentáris kormányzás, bár sokszor instablnak tűnhet, a hivatalban lévő kormány bizalmatlansági indítvány révén történő leváltásával, illetve szükség esetén előrehozott választások révén mégis a prezidenciális modellnél könnyebben képes a korrekciókra. Így a parlamentarizmus „rugalmasságának” köszönhetően végső soron a politika rendszerlegitimációjának és folyamatosságának fenntartásában is sikeresebb lehet – különösen ideológiailag erőteljesen polarizált vagy vallásilag-etnikailag megosztott társadalmakban – mint a látszatra stabil, ám a politikai feszültségek „elvezetésében” mégis kevésbé hatékony elnöki rendszer (Linz, 1990: 55.).

Mainwaring és *Shugart* empirikus kutatásai részben alátámasztani látsza-

nak Linz következtetéseit. Harmincegy országból – melyekben 1967 és 1992 között legalább 25 éven keresztül megszakítás nélkül politikai demokrácia állt fenn – 24 parlamentáris kormányformával rendelkezett és csak négy volt elnöki rendszerű.⁴ (Mainwaring–Shugart, 1993: 4.) Mainwaring kimutatása szerint 1945 és 1993 között a világban mintegy ötven államban vált demokratikus kormányzat kirobbanó polgárháború vagy katonai hatalomátvétel áldozatává, ebből 27 volt prezidenciális, míg 19 parlamentáris berendezkedésű ország. A parlamentáris kormányforma sikerességi rátája⁵ (58,1%) jóval magasabb mint a prezidenciális rendszereké (22,6%). (Mainwaring–Shugart, 1993: 4.) Ezzel egybecsengően *Stepan* és *Skatch* 53 nem OECD-országra kiterjedő felmérésükben megállapítják, hogy az általuk vizsgált parlamentáris országoknak több mint 60%-ában, ugyanakkor a prezidenciális rendszereknek csupán mintegy 20%-ában bizonyult tartósnak (legalább tíz éven át folyamatosan fennállónak) a demokrácia. A prezidenciális rezsimek több mint kétszer akkora valószínűséggel estek katonai puccs áldozatául, mint a parlamentáris kormányzatok (*Stepan–Skatch*, 1994: 124–125.).

Ugyanakkor, mint arra *Donald L. Horowitz* rámutat, Linz kutatása földrajzilag meglehetősen behatárolt, következtetéseit elsősorban latin-amerikai országok példáján vonta le. Ezzel szemben számos nyugat-afrikai (korábban brit gyarmat) országban a westminsteri típusú parlamentáris kormányzás vezetett el az autoriter hatalomgyakorláshoz. Nigériában és Srí Lankán pedig éppen a parlamentárisról az elnöki rendszerre való áttéréssel sikerült konszolidálni a demokráciát (*Horowitz*, 1990: 144–147.). *Mainwaring* és *Shugart* bár részben egyetértenek Linz konklúziójával, a prezidenciális, illetve parlamentáris rendszerek egyes altípusai közötti differenciálás fontosságát hangsúlyozzák. Érvelésük szerint a „győztes mindent visz” logikája sokkal inkább a konkrét választási rendszeren, mintsem a kormányformán alapszik, és például a parlamentarizmus westminsteri modelljében erőteljesebben érvényesül, mint a legtöbb prezidenciális modellben (*Mainwaring–Shugart*, 1993: 9.). A parlamentáris kormányok instabilitása emellett számos harmadik világbeli országban (Thaiföld, Szudán, Szomália) a demokrácia bukásához, sőt teljes államkudarchoz vezetett (*Mainwaring–Shugart*, 1993: 12.). A prezidenciális rendszerek merevsége, illetve a kettős legitimitációból fakadó problémák viszont orvosolhatók az elnöki jogkörök (elsősorban a törvényhozással szembeni vétőjog, a népszavazás kezdeményezésének joga, és a költségvetéssel kapcsolatos jogkörök) bizonyos mértékű korlátozásával, valamint a parlamenti pártfegyelem erősítésével és a pártrendszer fragmentáltságának – akár a választási rendszer útján történő – csökkentésével (*Mainwaring–Shugart* 1993: 12–20.). *Giovanni Sartori* pedig amellet érvel, hogy a pártosodási penetráció alacsony foka, illetve a fegyelmezett parlamenti pártok hiánya a parlamentáris kormányzati rendszerekben komolyabb funkciózavarokhoz vezethet, mint az elnöki modellek esetében (*Sartori*, 1994: 112–114.).

A Mainwaring–Shugart szerzőpáros szerint a parlamentáris rendszerek látványosan magasabb sikerességi indexe azzal is magyarázható, hogy a parlamentáris rendszerek többsége fejlett ipari állam, ezzel szemben a prezidenciális rendszerek többsége – az USA kivételével – elsősorban fejlődő, latin-amerikai, afrikai és ázsiai országok közül kerül ki. Márpedig a harmadik világban mind a prezidenciális, mind a parlamentáris rendszerek bukási rátája igen magasnak mondható, ami azt sugallja, hogy a demokrácia sikeres konszolidációja nem elsősorban a kormányformán, sokkal inkább az adott állam társadalmi-gazdasági fejlettségén múlik (Mainwaring–Shugart 1993: 6.).

A fentiekben vázolt elméleti vita során felmerült szempontokra támaszkodva, jelen tanulmányban elsősorban annak a kérdésnek a megválaszolására teszünk kísérletet, hogy Kirgizisztánban a parlamentáris kormányformára történt áttérés hozzájárulhat-e a demokratikus átmenet sikeréhez, vagy éppen ellenkezőleg az autoriter hatalomgyakorláshoz való visszatérést segíti elő, netán a kilencvenes évek tádzsik polgárháborújához hasonló államkudarcot is előidézhethet? Az elemzés során vizsgálódásunkat nem korlátozzuk az alkotmányos intézményrendszert érintő változások ismertetésére, hiszen, mint a fenti vitából is kitűnik, egyes országokban a parlamentáris, illetve prezidenciális modell sikere vagy sikertelensége nagyban összefügg az alkotmányos intézményrendszeren kívül eső tényezőkkel: mindenekelőtt a pártrendszer szerkezetével, a társadalmi törésvonal jellegével és mélységével, illetőleg a politikai kultúra minőségével.

Elméleti előfeltevésünk, hogy a közép-ázsiai politikai rendszerek napjainkban számos közös vonást mutatnak, a hasonlóságok köztük meghatározóbbak, mint a különbségek. Először tehát ennek a „standard” közép-ázsiai modellnek a jellemzőit igyekszünk számba venni, majd ezt követően a kirgiz politikai rendszer fejlődési ívét kíséreljük meg röviden felvázolni, különös tekintettel az alkotmányos berendezkedés változásaira, a pártrendszer fejlődésének jellegzetességeire, illetve a kirgiz társadalom konfliktusainak bemutatására. Végül megpróbálunk mérleget vonni, hogy a vizsgált dimenziókban a kirgiz politikai rendszer fejlődése milyen mértékben divergál a „standard közép-ázsiai” modelltől, illetve, hogy a sikeres parlamentáris kormányzás számára mindez milyen perspektívákat kínál.

A KÖZÉP-ÁZSIAI POLITIKAI RENDSZEREK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

A térséggel foglalkozó szakirodalom tükrében a következő jellemző vonásait emelhetjük ki az öt közép-ázsiai köztársaság (Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán) politikai rendszereinek:

Felülről vezérelt nemzetépítés: A posztszovjet térség szláv, balti vagy éppen kaukázusi népei már a Szovjetunió (továbbiakban SZU) létrejöttét megelőző-

en is rendelkeztek a rövidebb-hosszabb ideig tartó nemzetállami lét valamilyen fokú történelmi tapasztalatával, vagy legalábbis egy kiforrott – sőt bizonyos esetekben kimondottan ősi – nemzeti identitással és kultúrával. Ezzel szemben a SZU öt közép-ázsiai tagállama tulajdonképpen történelmi előzményeket nélkülöző, mesterségesen kreált entitásként jött létre, és az ezekhez kötődő nemzeti-etnikai identitások is javarészt a szovjet korszak „etnikai mérnökösödésének” termékei.⁶ A SZU közép-ázsiai tagköztársaságait azért hozták létre, hogy a szovjet etnoföderalizmus logikájának megfelelően, bennük egy, vagy több címzett nemzetiségnek a kulturális önrendelkezés meghatározott fokát biztosítsák⁷ és nem pedig azért, hogy valaha is mint önálló politikai rendszerek funkcionáljanak (Roy, 2001: 50–84.). A közép-ázsiai társadalmak multietnikus realitása,⁸ valamint a nemzeti identitások relatív gyengesége és a szubnacionális (törzsi, regionális) identitások virulens volta miatt „...a nemzetépítési folyamat folytatása és lezárása” a közép-ázsiai köztársaságok „legfontosabb belpolitikai agendája maradt” a függetlenség elnyerését követően is (Dobrovits 2011a: 8.). Mint a tádzsik polgárháború (1992–1997) tragikus példája is mutatja, az ehhez szükséges kohéziót a SZU keretei közül kiszakadva nem mindegyik utódállam volt képes biztosítani. A tádzsik polgárháborúhoz hasonlatos államkudarcot a többi köztársaság mindeztidáig sikeresen elkerülte, ugyanakkor a peresztrojka, illetve a függetlenség elnyerését követő időszakot szinte mindenhol az etnikumközi feszültségek fokozódása, az etnikai indíttatású zavargások kirobbanása kísérte.

Személyi és szervezeti kontinuitás a szovjet korszakkal: Az összes vizsgált állam – kivétel nélkül – meghatározó jellemzője, hogy az egykori szovjet pártelit mind a mai napig megőrizte politikai és gazdasági vezető szerepét. „Hatalomgyakorlásuk alapvető vonása az állagmegőrzés, módja pedig az egyes regionális („törzsi, nemzetiégi”) elitsoportokkal, illetve a megmaradt szovjet-orosz technokráciával és katonai elittel való kiegyezés.” (Dobrovits, 2011: 8.) Kazahsztánban és Üzbegisztánban a tagköztársaság korábbi pártvezetői ülnek az elnöki székben. Tádzsikisztánban *Emomali Rahmon* (korábban *Rahmonov*)⁹ 1994 óta tölti be az elnöki pozíciót, azonban előtte is a szovjet nómenklatúraelit tagjai közé tartozott (korábban, mint kolhozelnök, 1990 óta aktív politikus is). *Gurbanguli Berdimuhamedov* türkmén elnök, bár a többi közép-ázsiai vezetőnél fiatalabb, Szaparmurat Nyijazov örököséként (és korábbi egészségügyi minisztereként) mégis a nómenklatúraelit emberének tekinthető (Dobrovits, 2011: 9.). A nyilvánvaló személyi folytonosság mellett a hatalmi struktúrák szervezeti kontinuitása is megfigyelhető a vizsgált államok többségében: Türkmenisztánban, Üzbegisztánban és Kazahsztánban az adott tagköztársaság kommunista pártját rendszerint legfeljebb csak átnevezték, de immár „elnöki pártokként” személyi állományuk, szervezeti struktúrájuk és hatalmi monopóliumuk alapvetően változatlan maradt. Az állami erőszakszervezeteket (hadsereg, belügyi alakulatok, titkosszolgálatok) hasonló személyi és szervezeti folytonosság jellemzi. Ez a fajta

kontinuitás pedig úgy tűnik egyfajta erőteljes stabilizáló hatással is bírt, mivel ahol akár időlegesen is megbomlott (mint például Tádzsikisztánban), a politikai rendszer jelentős mértékű instabilizálódásának lehettünk tanúi.

Elnöki túlhatalom és személyközpontú politizálás: A vizsgált államok – természetesen Kirgizisztán kivételével – alkotmányos berendezkedésüket tekintve a végrehajtó hatalmi ág túlsúlyával jellemezhető prezidenciális köztársaságok. A törvényhozást, illetve a pártrendszert is az elnöki – rendszerint a korábbi állampárt utódpártjának tekinthető – pártok uralják. A nagyfokú elnöki hatalomkoncentráció megvalósulását az alkotmányos kereteken túl a közép-ázsiai társadalmak politikai kultúrájának személyközpontú jellege is elősegíti. „*E politika alapvető lényege, hogy személyfüggő. A politikumot nem szimbólumok és intézmények, hanem elsősorban személyek képviselik.*” (Dobrovits, 2011: 9.) Éppen ezért rejti magában az elnök személyének megváltozása (akár hirtelen elhalálózása, akár hivatalából való eltávolítása, akár bármilyen más okból fakadóan)¹⁰ az egész politikai rendszer destabilizálódásának veszélyét.

A politika alacsony intézményesültségi foka, az informális „klán”-struktúrák meghatározó szerepe: A közép-ázsiai szovjet utódállamok politikai berendezkedésének szintén kivétel nélkül meghatározó vonása az alkotmányos politikai intézmények és az informális érdekhálózatok, vagyis az ún. „klán”-struktúrák párhuzamossága, sőt a gyakorlati politikai döntéshozatal során ez utóbbiak dominanciája az előbbieket felett. A vizsgált országokban az alkotmány által garantált hatalommegosztás a főbb államhatalmi intézmények között rendszerint nem érvényesül, informális érdekcsoportok tartják ellenőrzésük alatt az államigazgatást, illetve az állami erőszakszervezeteket. A klánoknak a posztszovjet közép-ázsiai országok politikai életében játszott meghatározó szerepére számos szerző felhívja a figyelmet (Rashid, 1994: 242–243.; Olcott, 2005: 234–235.; a klánok meghatározó szerepéről bővebben lásd: Collins, 2006). *Khalid* szerint ugyanakkor a klán terminus használata félrevezető lehet, mivel óhatatlanul is a premodern törzsi viszonyokkal kapcsolatos asszociációkat kelti, miközben valójában a szovjet korszakban kialakult, a patrónus–kliens logika alapján működő vertikális érdekhálózatokról van szó, melyek kialakulásában szükségképpen a családi kapcsolatok és regionális kötődések is szerepet játszanak, de jellemzően a gazdasági és politikai érdekek sokkal inkább meghatározóak (Khalid, 2007: 90.). A „klánalapú politizálás” természetesen a melegágyát képezi a közép-ázsiai társadalmakban a brezsnyevi időszak óta általános jelenlévő, de a függetlenedés óta jellemzően tovább erősödött korrupciónak is (Dobrovits, 2011: 9.). Collins szerint napjainkban a közép-ázsiai államok tulajdonképpen „klánalapú” politikai rendszerekként definiálhatók, ahol a rezsim stabilitását a regionális klánok közötti paktumok biztosítják. Ahol ilyen paktumok nem kötettek és a klánok közötti egyensúly felborult, ott rendszerint alapjaiban rendült meg a rezsim stabilitása is – mint ahogy azt a tádzsik polgárháború, vagy a kirgiz forradalmak példázzák (Collins, 2006: 338–344.).

Alacsony mértékű pártosodás: A közép-ázsiai köztársaságok politikai rendszereinek jellemző vonása a pártosodottság kevéssé előrehaladott volta. A szóbanforgó országok többségében valós politikai verseny egyáltalán nem, vagy csak korlátozottan érvényesülhet, éppen ezért a politikai pártok nem is gyakorolhatják valódi funkciójukat. Üzbegisztánban és Kazahsztánban az úgynevezett politikai pártok rendszerint csak a politikai pluralizmus minimális látszatának fenntartását szolgálják,¹¹ míg Türkmenisztánban a függetlenség elnyerése után is egypártrendszer maradt. Azokban az országokban, ahol akár időlegesen is, de tér nyílt a többpárti politikai versengés számára (mint például Kirgizisztánban vagy Tádzsikisztánban) megfigyelhető volt, hogy a pártok ritkán rendelkeznek valódi politikai programmal és koherens ideológiával,¹² hanem sokkal inkább személyek körül szerveződnek, illetve regionális kötődésű klánok egyfajta „fedőszervezeteiként” funkcionálnak (Engvall, 2011; Heathershaw, 2009: 20–26).

A politikai iszlám periferiális szerepe: A nyugati szakirodalom kiemelt figyelmet fordít (Rashid, 2002; Khalid, 2007: 140–203.; Haghayeghi, 1997. 71–101.) a vizsgált államokban jórészt illegálisba kényszerített iszlamista, illetve militáns dzsihadista szervezetekre is. Kazahsztánban szerepük egyelőre marginálisnak tekinthető, mint ahogyan nincs tudomásunk jelentősebb – még csak illegális – iszlamista szervezetről sem a politikai pluralizmus minden formáját elfojtó Türkmenisztánban. A tádzsik polgárháború idején az Egyesült Tádzsik Ellenzék táborában kétségkívül megnőtt az iszlamista radikálisok befolyása, és mind a mai napig Tádzsikisztánban működik a régió egyetlen legális iszlamista pártja az *Iszlám Újjászületés Pártja* (Islamic Renaissance Party – IRP). Ennek ellenére az elemzők értékelése szerint az iszlamisták társadalmi támogatottsága a polgárháború lezárulása óta alapvetően hanyatlóban van (Olimova–Olimov, 2001; Rashid, 2002: 112–113.). Jelenleg az iszlamista mozgalmak aktivitásának elsőszámú terepe egyértelműen a Fergánai-medence régiója, így a probléma napjainkban elsősorban Üzbegisztánt és Kirgizisztánt érinti.

A következőkben a független Kirgizisztán politikatörténetének vázlatos áttekintő ismertetése során a fenti tényezők – vagyis:

- a szovjet korszak nómenklatúraelitjének hatalmi kontinuitása,
- a rendszer személyközpontúsága, ill. az alkotmányos és informális elnöki hatalomkoncentráció foka,
- a regionális klán-struktúrák szerepe a döntéshozatalban és a hatalmi pozíciók megosztásában,
- a pártosodottság mértéke és a pártrendszer jellege,
- valamint az etnikai konfliktusok, illetve a militáns iszlamizmus reális fenyegetésének mértéke

vizsgálatára kívánunk fókuszálni. Ennek kapcsán arra próbálunk meg választ találni, hogy a vizsgált dimenziókat tekintve a jelenlegi kirgiz politikai rend-

szer mára mennyiben távolodott el, vagy maradt hasonló a „standard közép-ázsiai modellhez” és a parlamentáris kormányzásra történő áttéréshez, mindez milyen feltételeket kínál, illetve maga a kormányformaváltás milyen változásokat generál(hat) a fenti tényezőket figyelembe véve.

KIRGIZ POLITIKATÖRTÉNET A GORBACSOVI PERESZTROJKÁTÓL NAPJAINKIG

A mai Kirgizisztán területe a történelem során először autonóm politikai egységgé 1924-ben vált, amikor is az ekkor még az *Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság* részét képező *Kirgiz Autonóm Szocialista Köztársaságon* belül autonóm körzet (*oblaszty*)¹³ rangot kapott a kara-kirgiz¹⁴ terület. 1925-ben a Kirgiz ASZSZK nevét *Kazah ASZSZK*-ra változtatták, a kara-kirgiz autonóm körzet neve pedig egyszerűen *Kirgiz Autonóm Körzet* lett. Végül az 1936-os sztálini alkotmány a *Kazah ASZSZK*-t és a *Kirgiz Autonóm körzetet* egyaránt önálló SZSZK rangjára emelték. Ezt követően már lényegesebb határmódosítások nem történtek, így a '20-as–'30-as évek – azóta sok kritikával illetett – delimitációi nyomán megszilárdult az a területi állomány, amely a mai napig meghatározza Közép-Ázsia politikai térképét, tehát a mai Kirgizisztán határai is ekkor alakultak ki (Cornell, 2002: 76.).

A kazah után a Kirgiz SZSZK volt a leginkább multietnikus tagköztársaság Közép-Ázsiában: a második világháború utáni évtizedekben a kirgiz etnikum csak relatív többséget alkotott. 1959-ben a Kirgiz SZSZK lakosságának a kirgizek 40,3%-át tették ki, szemben az oroszok 30%-os, az üzbégek 10,5%-os és az ukránok 6,6%-os arányával. A függetlenség elnyerésének idejére a kirgizek aránya már meghaladta az abszolút többséget: 1992-ben a kirgiz etnikumhoz tartozott a lakosság 52%-a, míg az oroszok aránya 21%-ra csökkent, az üzbégeké pedig 13%-ra emelkedett (Haghyeghi, 1997: 203.). A legutóbbi, 1999-es népszámlálás adatainak tükrében a kirgizek aránya immár 64,5%, a oroszoké és ukránoké 12,5%, illetve 1%, az üzbégeké pedig 13,8%.¹⁵ Így a legnagyobb lélekszámú etnikai kisebbség Kirgizisztánban ma már az üzbég, akik területileg elsősorban a két déli tartományban *Osban* és *Dzsalalabádban* koncentrálnak. A szlávok korábban meghatározó jelenléte ugyanakkor az északi fővárosban, Biskekben mára számottevően csökkent.

A kirgiz nemzeti tudat relatíve késői kialakulása, illetve a kirgiz nemzeti fejlődés sok tekintetben felülről vezérelt, szervesen mivolta miatt a többségi kirgiz társadalmon belül mind a mai napig igen erősek a szubetnikai-regionális identitások. A regionális törésvonalak már a szovjet korszakban is igen fontos szerepet játszottak a Kirgiz SZSZK párvezetésén belüli frakcióharcokban. A Kirgiz SZSZK Kommunista Pártja vezetésének – többek között a főtiktári posztot több mint húsz éven át betöltő *Turdakun Uszubalijev* – hátországát hgyo-

mányosan az északkeleti *Narin* régió képezte. A gorbacsovi peresztrojka tisztogató hulláma a 1985-ben a Kirgiz SZSZK-t is elérte: minden további magyarázat nélkül nyugdíjazták a tagköztársaságot 1961 óta irányító Uszubalijevet. Utódja a nyugati Talasz régióból származó *Abszamat Maszalijev* lett. Maszalijev hatalomra kerülve nagyarányú tisztogatásokba kezdett, a köztársasági és tartományi szintű pártvezetés tisztségviselőinek mintegy 75%-át lecserélte (elsősorban a *Narin* régió szülötteit váltották fel a „talaszi klán” embereivel). Ezzel azonban nem sikerült megtalálni az orvosolni kívánt problémák, vagyis a pártapparátus köreiben általános gyakorlattá vált korrupció, valamint az egyre mélyülő szociális és regionális konfliktusok ellenszerét, sőt ez utóbbi ellentéteket a kormányzati és párttisztségek újraelosztása még fel is erősítette. Ennek kapcsán azt is fontos látni, hogy bár Maszalijev a gorbacsovi peresztrojka hullámán került hatalomra, ő maga egyáltalában nem volt reformer szellemiségű vezető, sőt kimondottan szoros kapcsolatokat alakított ki a szovjet pártvezetés konzervatív tagjaival, többek között a későbbi puccsistákkal és a Gorbacsov legfőbb pártbéli riválisaként számon tartott *Jegor Ligacsov*val (Anderson, 1999: 18.).

A peresztrojka időszakában azonban nemcsak a regionális elitcsoportok közti ellentétek, hanem a kirgiz nacionalizmus erősödése következtében az etnikai feszültségek is felerősödtek elsősorban az üzbég kisebbségnek is ott-hont adó két déli tartományban, Osban és Dzsasalbádban. Kirgiz nacionalista szervezetek, köztük az 1990-ben alapított *Os-Ajmagi*, az Os régióban az üzbég kolhozok által birtokolt földek és ingatlanok nincstelen kirgizek közötti szétosztását követelték. A fokozódó feszültségek végül 1990 májusában érték el a robbanásponthoz, amikor az *Os-Ajmagi* önkényes földfoglalásokkal való fenyegetése elől meghátrálva a kirgiz hatóságok úgy döntöttek, hogy egy Os városa melletti üzbég kolhoz földjeit kirgizek között osztják szét (Anderson, 1999: 20.). Válaszul először a regionális többséget alkotó üzbégek támadtak rá a kirgiz településekre, majd az ország északi régióiból, többek között a fővárosból érkező nacionalistákkal megerősített kirgizek rendeztek véres pogromokat az üzbégek között. Az áldozatok pontos száma máig sem ismert, a becslések szerint a zavargások mintegy 300–1000 halálos áldozatot követeltek. A rendet végül is csak több mint egy hónap múltán, Os tartományban katonai szükségállapot bevezetésével sikerült helyreállítani (Rashid 1994, 146.).

A konfliktushelyzetek kezelésében tanúsított alkalmatlanságát látva Maszalijevvel szemben immár nemcsak az újonnan alakuló ellenzéki szervezetek¹⁷ kezdtek nyílt kritikát megfogalmazni, hanem egyre többen a pártvezetés tagjai közül is, különösen az ún. „narini klán” tagjai, akik elérkezettnek látták az időt a visszavágásra, vagyis Uszubalijev korábbi pártfőtitkár visszajuttatására a hatalomba. Egy korábbi kommunista politikus támogatására azonban az ekkor már a narini klán szövetségeseinek számító ellenzéki *Kirgizisztáni Demokratikus Mozgalom* nem volt hajlandó, így esett végül is a választás az ugyan-

csak narini gyökerű, de addig a kirgiz belpolitikában tulajdonképpen outsidernek számító fizikusra, *Aszkar Akajevre*, a Kirgiz Tudományos Akadémia elnökére.¹⁸

1990 februárjában így is óriási meglepetést keltett, hogy a Legfelső Tanács a kommunista párttag, de mégis „kvázi ellenzéki” Akajevet választotta meg a Kirgiz SZSZK újonnan kreált elnöki pozíciójára. Akajev hatalomra kerülését követően Maszalijev 1991 áprilisában a pártfőtitkári székből is távozott. A konzervatív és reformerők kötélhúzásának igazi próbakövet azonban az 1991 augusztusi puccs jelentette. A közép-ázsiai tagköztársaságok vezetői közül egyedül Akajev foglalt nyíltan állást a puccsisták ellenében, és támogatásáról biztosította Jelcin elnököt. A puccs után azonnal betiltották a kommunista pártot, a Legfelső Szovjet pedig augusztus 31-én deklarálta az ország függetlenségét. 1991 októberében közvetlen, nép általi elnökválasztást is tartottak, ahol az ekkor óriási népszerűségnek örvendő Akajev egyedüli jelöltként indult, és a szavazatok több mint 90%-át kapta (Haghayeghi 1997, 135–136.).

Akajev elnökségének első éveiben úgy tűnt őszintén elkötelezett – mindekelőtt a gazdasági liberalizációt, és közép-ázsiai mércével mérve radikális privatizációt megcélzó – reformprogramjának végigvitelében, és ebben a Legfelső Szovjet támogatását is maga mögött tudhatta. 1993 májusában a törvényhozó testület megszavazta Akajev új alkotmánytervezetét is, amelyik Kirgizisztánt mint szekuláris és unitárius köztársaságot határozta meg, valamint prezidenciális kormányformát és a korábbinál kisebb létszámú 105 fős, de két-kamarás parlamentet (*Zsogorku Kenes* – Legfelső Tanács) irányzott elő. Akajev alkotmányreformját 1994 októberében népszavazás is megerősítette (Anderson, 1999: 26–29.).

1994 kritikus jelentőségű időszaknak tekinthető a független kirgiz politikai rendszer fejlődése szempontjából: ekkortól Akajev elnök kormányzása mindinkább autoriter jelleget öltött, ami egyrészt az elnök tekintélyének mind erőteljesebb hangsúlyozásában (pl. az Elnök Becsületét és Méltóságát Védő Bizottság létrehozása), valamint a sajtóval szembeni egyre korlátozóbb kormányzati fellépésben volt tetten érhető (Huskey, 1997: 257–259.). Az addig demokrata elkötelezettségű vezetőként számon tartott Akajev a nemzetközi közvélemény szemében is mindinkább a kazah *Nurszultan Nazarbajev* elnökhöz hasonló, „liberális autokrata”-ként tűnt fel. Akajev elnökségének fennmaradó mintegy tíz évét a fokozódó elnöki hatalomkoncentráció és korrupció jellemezte, ami nem mond ellent annak, hogy az államhatalom összességében gyenge maradt. Akajev 1995-ben és 2000-ben két immár erősen kétséges tisztaságú elnökválasztáson sikerrel meghosszabbította mandátumát (az elnökválasztásokkal egy időben parlamenti választásokra is sor került). Arra panaszkodván, hogy „...*jogkörei gyengébbek mint az angol királynőé*”, 1996-ban alkotmánymódosítás révén elérte az elnöki jogkörök jelentős kiszélesítését. Ugyanakkor Akajev személyes hatalma sem elsősorban alkotmányos jogkö-

rein, hanem az elnöki klán informális gazdasági befolyásán nyugodott. Ennek három főbb pillére a Kumtor aranybányára adott kitermelési koncessziók, az ország vízenergia-exportjának ellenőrzése, valamint a nemzetközi segélyek elosztásának koordinálása, elsősorban Akajev feleségének alapítványán keresztül (Engvall, 2011: 32.). Ezen kívül általános gyakorlattá vált a kormányzati pozíciók pénzért történő kiárusítása is, ami nem azt jelenti, hogy minden jelentősebb érdekcsoportnak egyforma mértékű hozzáférése volt a hatalomhoz. Az Akajev-korszak egyértelműen az északi, elsősorban narini érdekcsoportok dominanciájának növekedését eredményezte a déli klánok rovására. Minden bizonnyal a regionális klánok közötti hatalmi egyensúly aránytalan eltolódása is hozzájárult az Akajev elnök uralmával szembeni elégedetlenség felfokozódásához (Engvall, 2011: 42.).

Ennek ellenére az, hogy a 2005-ös parlamenti választások eredményének manipulálása miatt a déli ország részben kirobbanó zavargások végül is az elnök távozásához vezető „tulipános forradalom” terebélyesedtek, nem annak köszönhető, hogy Akajev uralma korruptabb vagy elnyomóbb jellegű lett volna, mint bármelyik másik szomszédos közép-ázsiai rezsim, hanem sokkal inkább annak, hogy Karimov üzbég elnöktől eltérően vonakodott a lakossággal szemben nagyobb arányú vérontást alkalmazni.

Akajev a zavargások nyomán Kazahsztánba, majd Moszkvába távozott, itt írta alá lemondó nyilatkozatát is, a parlamenti választások eredményét pedig érvénytelenítették. 2005-ben a parlamenti választásokat végül is nem ismételték meg, ugyanakkor az Akajev távozása utáni elnökválasztások 2005 júliusában a déli politikus – a magát a forradalmi napok alatt a bukott elnök fő riválisává kinövő –, *Kurmanbek Bakijev* elsőpró győzelmét hozták. Bakijev ugyanannak a szovjet korszakban szocializálódott politikai elitnek a tagja volt – és bár 2001–02-ben miniszterelnöki pozíciót is betöltött –, azonban nem tartozott Akajev szorosabb „északi érdekköréhez”, hanem a déli Dzsalsalabád régióhoz kötődött: innen indult karrierje mint gyárigazgató, majd Kirgizisztán függetlenné válását követően az ország egyik leggazdagabb üzletemberévé vált. Az új elnök demokratikus elkötelezettségével kapcsolatban mind a kirgiz lakosság, mind a nemzetközi közvélemény felfokozott várakozásokat táplált, ám Bakijev legfőbb törekvése valójában a hatalmi pozíciók újraosztása volt, immár a déli klánok, illetve saját családjá javára. Ehhez Bakijev olyan nyílt gátlástalansággal fogott hozzá, hogy rezsimje Engvall szerint egyenesen „kleptokráciaként”¹⁹ volt leírható (Engvall, 2011: 53.). *Omurbek Tekebajev* a centrista *Ata-Meken* (Szülőföld) párt vezetője pedig így jellemezte a helyzetet: „...korábban Kirgizisztán gazdasági és társadalmi javait privatizálták, napjainkban viszont *Kurmanbek Bakijev* magát az államhatalmat akarja privatizálni.”²⁰

Az állami patronázs-pozíciók minél akadálytalanabb kisajátítása érdekében Bakijev még elődjénél is több hatalmat igyekezett saját kezében koncentrálni. A 2007-es népszavazással is megerősített alkotmánymódosítások való-

ságos „hiperprezidenciális” berendezkedést hoztak létre, amelynek keretében az elnök közvetlen irányítása – azaz Bakijev személyes hatalma – alá rendelték a titkosszolgálatokat, a külügy-, a belügy- és a védelmi minisztériumot. Az elnök hatásköre lett a kormányfő, valamint az ország főbb bíráinak kinevezése is. A 2007-es parlamenti választásokon az elnököt támogató *Ak-Zsol (Fehér út)* párt szerezte meg a parlamenti mandátumok túlnyomó többségét,²¹ 2009-ben pedig elnökválasztást tartottak, amelyeken Bakijev a leadott szavazatok több mint háromnegyedét szerezte meg, legfőbb riválisa pedig kevesebb mint 8%-ot kapott. Mind a 2007-es parlamenti, mind a 2009-es elnökválasztásokat a nemzetközi megfigyelők egyöntetű véleménye szerint súlyos csalások és visszaélések jellemezték.²²

Mindennek ellenére Bakijev elnök hatalmának továbbra is csak a déli országrészben volt igazán szilárd társadalmi bázisa. 2010 áprilisában egy talaszi ellenzéki politikus letartóztatása miatt az északi tartományokban kirobbanó zavargások hamar átterjedtek a fővárosra.²³ Bakijev először délre menekült, majd elhagyta az országot, miután Fehéroroszországban kapott politikai menedéket, majd később állampolgárságot is.²⁴ Az újabb forradalom nyomán a (korábban Akajevet támogató) *Szociáldemokrata Párt*, a centrista-liberális *Ata-Meken* és az *Ak-Sumkar (Fehér Súlyom)* párt részvételével átmeneti kormány alakult, melynek vezetője *Roza Otunbajeva* Akajev korábbi külügyminisztere lett.²⁵

Az átmeneti kormány megalakulása a déli országrészben nem csillapította le a kedélyeket. A Bakijevet korábban támogató üzbég szervezett bűnözői csoportok, és kirgiz bandák közötti összecsapások mind intenzívebbekké váltak, majd 2010 júniusában az események Os városában egy csaknem három napon át tartó üzbégellenes pogromban csúcspontot értek el. Az események hátterét azóta sem sikerült megnyugtatóan tisztázni: valószínűleg az üzbég érdekeltségekkel leszámolni kívánó kirgiz maffia, az északi országrészből érkezett kirgiz nacionalisták és a frusztrált városi tömegek spontán reakciói egyaránt szerepet játszottak a tömeges atrocitások kirobbanásában. Egyes jelentések szerint az erőszakcselekményekben helyenként egyenruhás kirgiz rendőrök is részt vettek. Az erőszak volumene jóval felülmúlta még az 1990-es zavargásokét is: az áldozatok számát a becslések mintegy 2000-re teszik, ezen felül csaknem 400 ezer üzbég (tehát a kirgizisztáni üzbég közösség fele) Üzbegisztánban keresett menedéket. Az Os és Dzsalalabád városok egykor üzleti központjainak számító, üzbégek lakta negyedeit teljesen elpusztították, ami valószínűleg hosszú távon hátráltatni fogja a régió gazdasági fejlődését.²⁶

Az átmeneti kormány kezdeményezésére 2010 júniusában – még éppen a nagyobb arányú zavargások kirobbanása előtt – népszavazást kezdeményezett az alkotmány módosításáról. Ennek nyomán került sor a közép-ázsiai államok között egyedülálló parlamentáris kormányforma bevezetésére. A sikeres referendumot követően, október 10-ére előrehozott parlamenti és elnökválasztá-

sokat írtak ki. Az elnökválasztásokat végül is – tekintettel a dzsalalabádi és osi zavargások teremtette bizonytalan helyzetre, elhalasztották – és Roza Otunbajevát választották meg legfeljebb 2011 december 31-ig tartó hatállyal, ideiglenes államfővé.²⁷ A parlamenti választásokra viszont sor került, és azt a nemzetközi megfigyelők alapvetően tisztának és szabadnak minősítették.²⁸ Igaz a választás eredménye közel sem hozott a „forradalmi erők” számára olyan tiszta győzelmet, mint azt sokan remélték. Mindenki meglepetésére az előzőtt Bakijev elnök visszahívását támogató *Ata-Zsurt (Szülőföld)* párt szerepelt a legjobban, ezen kívül négy párt – a szociáldemokraták, az Ata-Meken, a *Köztársaság párt* és az *Ar-Namisz* – szerzett mandátumot a törvényhozásban. Először a szociáldemokraták, az Ata-Meken és a Köztársaság Párt szándékozott koalícióra lépni egymással, ám mikor parlamenti többségük dacára mégsem voltak képesek megválasztani az új házelnököt, ez a próbálkozás kudarcot vallott.²⁹ Végül is a fent említett három párt az Ar-Namisszel kiegészülve volt képes kormányt alakítani. A négypárti koalíció ellenzéke az Ata-Zsurt párt, a miniszterelnök pedig a szociáldemokrata párti, Akajev elnökhöz hasonlóan északi kötődésű és oroszbarátnak tartott politikus, *Almazbek Atambajev* lett. A parlamentáris rendszerváltás záróakkordjaként 2011. október 30-án sor került az elnökválasztásra is – amelyet a parlamentáris kormányforma dacára kiemeltebb figyelem kísért, mint a törvényhozási választásokat. Az elnökválasztáson végül is tizenhat jelölt indult és a hivatalban lévő miniszterelnök Atambajev nagy fölénnyel nyert.³⁰ Atambajev a szavazatok 63%-át kapta, míg a fő riválisának tartott *Kamcsubek Tasijev* az Ata-Zsurt párt vezetője csak 14%-ot szerzett.³¹ A választást a nemzetközi megfigyelők bár kisebb szabálytalanságoktól nem mentesnek, de alapvetően szabadnak és tisztának minősítették.³² A parlament az államfői székbe távozó Atambajev utódjává a köztársaság párti *Omurbek Babajevet* választotta kormányfővé, akinek azonban még ez év augusztusában korrupciós vádak miatt távoznia kellett posztjáról. A kirgiz parlament 2012 szeptemberében a szintén szociáldemokrata párti, de elsősorban technokratának tartott – és egyébként déli kötődésű – *Zsantoro Szatubaldijevet* az elnöki adminisztráció korábbi vezetőjét választotta meg miniszterelnöknek.³³ Az új kormányt a Köztársasági Párton kívül a másik három kormánypárt továbbra is támogatja a parlamentben.³⁴

A KIRGIZ PARLAMENTÁRIS KÍSÉRLET PERSPEKTÍVÁI

A független kirgiz államiság fentiekben vázolt húsz éve alatt, mennyiben tért el Kirgízia fejlődési pályája a másik négy köztársaság által képviselt „standard közép-ázsiai” modelltől?

A *nemzetépítés* Kirgíziában is egy mindmáig lezáratlan és súlyos konfliktusoktól terhelt folyamat. Mint a fentiekben már említettük a kazah után jelenleg

a kirgiz társadalom a leginkább multietnikus jellegű a posztszovjet Közép-Ázsiában és a tádzsik polgárháború mellett a térség legsúlyosabb erőszakos konfliktusai a Kirgizisztánban 1990-ben és 2010-ben kirobbant kirgiz–üzbég etnikai összecsapások voltak. A túlnépesedett Fergánai-medencében fekvő déli tartományokban a kirgiz és üzbég közösségek együttélésének feltételei aligha fognak drasztikusan javulni a közeljövőben. A kirgiz–üzbég konfliktus a kirgiz politikai rendszer egésze szempontjából egy komoly instabilizáló faktort jelent tehát a továbbiakban is. Ugyanakkor Linz érvelésével összhangban (Linz, 1990: 55.) úgy gondoljuk, hogy a parlamentáris kormányforma az etnikai kisebbségek számára általánosságban kedvezőbb kereteket kínál a politikai participációra: a parlamentáris modellben ugyanis a kisebbségi pártok nemcsak a törvényhozásban nyerhetnek reprezentációt, hanem a koalíciós kormányzás révén a végrehajtó hatalom gyakorlásában is részt vállalhatnak (Mainwaring–Shugart, 1993: 18–19.). Márpedig ha egy üzbég kisebbségi párt a jövőben bejutna a kirgiz törvényhozásba – amire pusztán az üzbég kisebbség számarányát tekintve minden elméleti esély meg lenne –, könnyen alakulhatna ki olyan szituáció, amelyben a mostanáig meglehetősen ingatagnak bizonyuló kirgiz koalíciós kormányok rászorulnának akár egy etnikai-kisebbségi párt támogatására is. Más kérdés, hogy a látványosan erősödő kirgiz nacionalizmus³⁵ közegében az – Ata-Meken kivételével – alapvetően nacionalista platformon álló kirgiz parlamenti pártok mennyiben mutatkoznának készen egy ilyesfajta koalíciókötésre? A probléma felvetése annyiban merőben elméleti, hogy a jelenlegi kirgiz alkotmányos szabályozás nem teszi lehetővé etnikai alapon álló pártok megalakítását,³⁶ és az üzbég közösségek elleni pogromok nyomán kialakult megfélemlítettség légkörében, a közeljövőben egyébként sem lenne valószínű egy ilyen formáció megalakulása.

A militáns iszlamizmus fenyegetése: Közép-Ázsiában a kazah mellett a kirgiz társadalom volt hagyományosan a legkevésbé vallásosnak tekinthető. A nomád kazahok és kirgizek iszlamizációja viszonylag későn, alapvetően a XVI. század folyamán, és sok tekintetben csak igen felszínesen ment végbe. A kirgiz népi vallásosság a mai napig igen sok elemét megőrizte a preiszlám animista samanizmusnak. Bizonyos iszlám rituálék természetesen szervesen beépültek a kirgizek mindennapi szokásaiba (esküvői, temetkezési szokások), az iszlám vallás pedig a szovjet időkben is fontos pillére maradt a kirgiz nemzeti identitásnak, különösen a betelepült szlávokkal szembeni önmeghatározásuknak. A dzsihadista radikálisok aktivitásának felerősödése ugyanakkor viszonylag új fejleménynek tekinthető. Egészen a legutóbbi évekig még a Kirgizisztán társadalmilag legkonzervatívabb régiójának számító Fergánai-medencében, tehát a déli Os és Dzsalamalabád tartományokban is elsősorban a – kirgizeknél hagyományosan vallásosabb – etnikai üzbégek soraiból rekrutálódtak a militáns dzsihadisták. Széleskörben ismert jelenségnek tekinthető, hogy az utóbbi években a kisebbségi üzbég közösség tagjai közül mind többen válnak az – Üzbe-

gisztánban és Kirgizisztánban egyaránt illegális – iszlamista *Hizb at-Tahrir* nevű mozgalom követőivé Kirgizisztánban is.³⁷ Az már viszont sokak számára a meglepetés erejével hatott, hogy egy 2011 januárjában leleplezett terrorista csoport tagjai kizárólag etnikai kirgizek voltak.³⁸ Mindez világosan jelzi, hogy a déli, gazdaságilag is elmaradottabb régiókban, a militáns dzsihadizmus immár etnikai hovatartozástól függetlenül jelent egyre többek számára vonzó ideológiát. Egy mérsékelt, a demokratikus többpárti verseny játékszabályait elfogadó iszlamista párt számára ugyanakkor a parlamentáris kormányzás akár reális lehetőséget is jelenthetne a kormányzásban való részvételre, ám hasonlóan az etnikai pártok korlátozásához, a kirgiz alkotmány a vallási alapon álló pártok szervezését sem teszi lehetővé.³⁹ A parlamentáris kormányzás tehát bár elméletileg az eddigieknél kedvezőbb feltételeket teremthetne az etnikai feszültségek, illetve a vallási radikalizmus terjedése jelentette fenyegetés enyhítésére, de a jelenlegi kirgiz alkotmányos keretek között ezek a hatások mégsem érvényesülhetnek.

Az éliték kontinuitása és megosztottsága: Kirgizisztánban az országon végigsöpörő két forradalom dacára, a szovjet korszakban szocializálódott nőmenklatúra hatalma folyamatos maradt: mind Akajev, mind Bakijev elnökök, mind a 2010-es forradalom vezetői, Otunbajeva és Atambajev, valamint a jelenlegi parlamenti pártokat vezető politikusok ugyan nem feltétlenül egyforma mértékben, de végeredményben valamennyien az egykori nőmenklatúrátagjainak tekinthetők. Ez önmagában – a többi közép-ázsiai utódállam példájához hasonlóan – a kirgiz politikai rendszer vonatkozásában is egy sajátos stabilizáló hatású faktornak tekinthető. Ugyanakkor a kirgiz politikai elitet – hasonlóan a kirgiz társadalom egészéhez – mélyen megosztják a regionális törésvonalak. Ez már a peresztrojka időszakában, a pártvezetésben dülő frakcióharcok során is nyilvánvalóvá vált, majd az északi és déli kötődésű elitcsoportok hatalmi harca különösen élesen mutatkozott meg a 2005-ös és a 2010-es „forradalmak” alkalmával. Elemzők értékelése szerint 2010-ben a Bakijev megbuktatását követő napokban, mialatt a hatalmától megfosztott elnök a szűkebb háttérrel képező déli tartományokba vonult vissza, reálisan fennállt akár a polgárháború kitérésének veszélye is. Meglátásunk szerint a szembenálló elitcsoportok hatalmi küzdelmének domesztikálására a parlamentáris kormányforma valóban alkalmas eszköz lehet, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy Kirgíziában a parlamentáris kormányzás 2007 óta tisztán pártlistás választási rendszerrel, és ennek megfelelően parlamenti többpártrendszerrel párosul. A westminsteri típusú parlamentarizmus kialakulásának esélye ebből fakadóan csekély, így tehát a parlamentáris modell eredményesen csökkentheti a választási küzdelem korábbiakban megszokott „mindent vagy semmit” logikáját. A rivalizáló elitcsoportok közti kooperáció előmozdítása irányában tett gesztusként értékelhető, hogy a köztudottan északi kötődésű Atambajev elnök az augusztusi

kormányválság után a déli származású Szatubaldijevet bízta meg kormányalakítással.

Elnöki túlhatalom és személyközpontú politizálás: Az alkotmányos berendezkedést tekintve Kirgizisztán a parlamentáris kormányforma bevezetésének köszönhetően markáns elkülönülést mutat a többi prezidenciális rendszerű közép-ázsiai köztársaságtól. Az effektív végrehajtó hatalmat gyakorló kormány immár nem az elnöknek, hanem a törvényhozásnak, a *Zsogorku Kenes*nek tartozik felelősséggel. Ugyanakkor érdemes rá felhívni a figyelmet, hogy a kirgiz államfő továbbra sem egy pusztán reprezentatív jogkörökkel rendelkező tisztségviselő. Legitimitását továbbra is a parlamenttől függetlenül, választások útján, közvetlenül a néptől nyeri. Kinevezési jogköre viszonylag széles, igaz ezt az esetek többségében a parlamenttel egyetértésben gyakorolhatja. Parlamentáris rendszerekben szokatlan módon például az ő – és nem a kormányfő – reszortja a védelmi miniszter kijelölése.⁴⁰ Ezenkívül, ha a választásokon nincs olyan párt, amely abszolút többséget szerezne a törvényhozásban, szintén az elnök feladata, hogy felkérjen egy politikust a kormányalakításra. A 2010-es forradalom óta eltelt mintegy bő kétéves időszak, valamint az ezalatt megtartott parlamenti és elnökválasztás tapasztalatai azt mutatják, hogy a kirgiz választók egyelőre változatlanul az államfőt tekintik országuk elsőszámú politikai vezetőjének, és valóban: a kirgiz elnök informális hatalma és tekintélye még mindig felülmúlja a kormányfőét. A 2011 októberi elnökválasztásokat például a parlamentáris kormányforma dacára a választók részéről kiemeltebb figyelem kísérte, mint a törvényhozási választásokat.⁴¹ A végrehajtó hatalom elsőszámú letéteményese továbbra is az elnök, hozzá képest az eddig meglehetősen gyakorisággal cserélődő kormányfők csak másodhegedűsnek tűnnek. Mindennek az is beszédes jele, hogy a szeptemberben megválasztott miniszterelnök (az elnöki adminisztráció korábbi vezetője) is minden valószínűség szerint elsősorban az államfő és nem a koalíciós pártok jelöltje volt. Ez alapján úgy tűnik a gyakorlatban a kirgiz kormányzati rendszer működésének logikája a 2010-es alkotmánymódosítás után is inkább a félprezidenciális rendszerekéhez⁴² áll közelebb mintsem a valódi parlamentarizmuséhoz. Ezzel együtt a parlamentáris kormányzás gyakorlata idővel minden bizonnyal kedvezhet a személyközpontú politizálás háttérbe szorulásának. A parlamentáris kormányzás komoly hátulütőjét jelentheti ugyanakkor, hogy mint azt a 2010-es kormányalakítás nehézkes folyamata, illetve az 2012-ben bekövetkezett kormányválság is megmutatták, a kirgiz politikai pártok igen diffúz és kevésbé fegyelmezett és személyközpontú jellege miatt a mindenkori kirgiz kormányok potenciálisan igen ingatagok, ami hosszabb távon, esetleg egy váratlan politikai krízishelyzetben az egész politikai rendszer destabilizálódását eredményezheti. A kormányok jövőbeni destabilizálódásának valószínűségét növeli az új kirgiz alkotmányos szabályozás is, amely – bármelyik párt esetleges túlhatalmának kialakulását megelőzendő – egy nemzetközi összehasonlítás-

ban is egyedülálló megkötést tartalmaz: egyetlen párt sem szerezhet 65 mandátumnál többet a 120 tagú törvényhozásban, még akkor sem, ha a szavazatok alapján ez megilletné. A jelenlegi kirgiz szabályozás tehát a gyakorlatban nagyon megnehezíti az egypárti kormányzás lehetőségét, és a szükségszerűen instabilabb koalíciós kormányzást tesz csak lehetővé. Ebben a konstellációban viszont az elnök informális tekintélye, és a kirgiz politikai rendszer működésének „kvázi-félprezidenciális” logikája sajátos stabilizáló hatással is bírhat.

Pártok vagy klánok? Mint a fentiekből is kitűnik, meglátásunk szerint a parlamentáris kormányzás jövőbeni sikere szempontjából kulcsfontosságú tényezőnek tekinthető a kirgiz politika pártosodásának előrehaladása. Sartori meggyőző érvelése szerint a parlamentáris politizálás, illetve egy parlamentáris kormányzat, nem funkcionálhat megfelelően valódi, társadalmilag beágyazott politikai pártok nélkül (Sartori, 1994: 112–114.). Kirgizisztánban ugyanakkor az 1995-ös és 2000-es parlamenti választások eredménye egyértelműen rávilágított a kirgiz politikai pártok szembeötlő gyengeségére. A kétkamarás Zsogorku Kenes első kamarájának a 60 fős *Törvényhozó Gyűlésnek* 45 képviselőjét szintén egyéni kerületi rendszerben, míg 15 tagját pártlistákról kellett megválasztani. A második kamara szerepét betöltő 45 tagú *Népi Képviselők Gyűlésének* mind a 45 tagját egyéni kerületekben választották (Anderson, 1999: 26–29.). A megválasztott parlamenti képviselők kevesebb mint harmada kötődött akár névlegesen politikai pártokhoz: 1995-ben például az elnököt támogató Szociáldemokrata Párt szerezte a legtöbb képviselői helyet (14-et), a kommunista párt vagy az ellenzéki nacionalista *Erk* 3–3 mandátummal kellett hogy beérjék, ugyanakkor 74 mandátum a független jelölteknek jutott (Huskey, 1997: 263.). Hasonlóképpen 2000-ben a 105 képviselői helyből 73-at független jelöltek szereztek meg (azaz a 90 egyéni kerületi mandátumból 75-öt, a 15 fennmaradó hely pártlistás jelöltek számára volt fenntartva).⁴³ A független képviselők elsősorban az elnökhöz lojális helyi tisztségviselők, az ún. *akimok* közül rekrutálódtak. Ők általában különösebb pártpolitikai preferenciák nélküli, ugyanakkor a lokális érdekhálózatokat mozgósítani képes hivatalnokok, üzletemberek, nem egy esetben pedig szervezett bűnözői csoportok vezetői voltak, akik számára a képviselői mandátum megszerzésének fő vonzerejét nem egy esetben, az azzal járó mentelmi jog jelentette.⁴⁴ Ezzel szemben a 2007-es, illetve a 2010-es választásokon már a kirgiz képviselők túlnyomó többsége valamely politikai párt jelöltjeként szerzett mandátumot. 2007-ben Bakijev elnök alkotmányreformja keretében 90 tagú egykamarás törvényhozás váltotta fel az addig kétkamarás kirgiz parlamentet, valamint tisztán pártlistás választási rendszerre tértek át. A 2010-es forradalom nyomán a parlamenti képviselők létszámát 120-ra emelték, ugyanakkor a tisztán listás választási szisztémán nem változtattak. Szemben tehát az 1995-ös és 2000-es, döntően egyéni kerületi rendszerű választásokkal, a 2007-es és 2010-es választásokat már pártlistás alapon tarották. A kirgiz parlament az utóbbi két választás eredménye-

képpen végbement látványos mértékű pártosodását tehát leginkább a választástechnikai szabályoknak való megfelelés kényszere magyarázza. A kirgiz politikai élet pártosodása így meglehetősen felszíni jelenség, a politikai tagolódás „mélystruktúráit” továbbra sem valódi programmal és koherens ideológiával rendelkező politikai pártok, hanem a regionális „klán”-típusú érdeklőzések alkotják. A jelenlegi parlamenti pártokról is kijelenthető, hogy vagy elsősorban valamely régió érdekeit képviselik, vagy egy-egy karizmatikus egyéniség körül tömörülő csoportosulásokról van szó. Így a jelenleg kormányzó, az elnököt és miniszterelnököt is „adó” Szociáldemokrata Párt elsősorban az északi régiókat, míg az egyébként erőteljesen nacionalista retorikát követő Ata-Zsurt a gazdaságilag hátrányosabb helyzetű, és társadalmilag is konzervatívabb déli tartományokat reprezentálja. A Köztársasági Párt és az Ar-Namisz nem elsősorban régiókhoz, hanem sokkal inkább személyekhez, Omurbek Babanov, illetve *Feliks Kulov* korábbi miniszterelnökökhöz kötődik. Ideológia, illetve politikai program mentén szerveződő „valódi” politikai pártnak talán csak a korábban számottevő támogatottságnak örvendő kommunisták,⁴⁵ illetve bizonyos fenntartásokkal a liberális Ata-Meken tekinthetők. Ugyanakkor úgy véljük a parlamentáris kormányzás idővel maga is katalizátorává válhat a pártosodási folyamatnak – igaz a parlamentáris kormányzásnak ezzel a lehetséges hatásával kapcsolatban *Sartori* például szkeptikus álláspontot fogalmaz meg.⁴⁶

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a kirgiz politikai rendszer számos vonását, így mindenekelőtt a nemzetépítés lezáratlan voltát, a nomenklatúraelit hatalmának kontinuitását, a gyenge intézményesültséget és személyközpontú jelleget valamint a regionális klánok meghatározó informális befolyását tekintve nagy hasonlóságot mutat a másik négy – leginkább elnöki diktatúraként jellemezhető – közép-ázsiai köztársasággal. A parlamentáris kormányformára történő áttérés ugyanakkor számos meghatározó faktor vonatkozásában tartós változásokat idézhet elő: mindenekelőtt előmozdíthatja a regionális elitcsoportok közti kooperációt, csökkentheti a kirgiz belpolitika személyközpontú jellegét, és hosszabb távon akár a pártododás folyamatának is lökést adhat. Másfelől a parlamentáris kísérlet sikerre viteléhez mindenképpen szükség van az alkotmányos-intézményi szereplők és az ideológiai/program alapon szerveződő pártok erősítésére az informális/regionális klánokkal szemben. Enélkül a kormányzat instabilitását növelő faktorok hatása erősödhet fel elsősorban.

Kirgizisztán parlamentáris kísérlete nagy lehetőségeket és komoly veszélyeket egyaránt magában hordoz: az instabilitás fokozódásával Tádzsikisztán után Kirgizisztán akár a térség következő bukott államává is válhat. Ugyanakkor ha a parlamentáris kormányforma keretei között stabilizálódni tud a többpárti versengő demokrácia, azzal Kirgizisztán iránymutatásul szolgálhat a posztszovjet Közép-Ázsia többi állama számára is.

JEGYZETEK

- ¹ Arend Lijphardt 1971-es tanulmányában felállított komparatív metodológiai kategória rendszerében a leíró-analitikus esettanulmányoknak hat típusát különböztette meg (többek között interpretatív, elmélet megerősítő, elmélet cáfoló stb. esettanulmányok). A „deviáns eset”-tanulmány mindig olyan országok, politikai rendszerek elemzésére fókuszál, amelyek a vizsgált változók legalább egyikében eltérést mutatnak az adott vonatkozásban „általánosnak” tekintett modelltől (Lijphardt, 1971: 691–692.).
- ² Bhavna Dave: *Kazakhstan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/kazakhstan>.
Bruce Pannier: *Uzbekistan*. Freedom house Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/uzbekistan>.
- ³ *New Turkmen President Sworn In*. Radio Free Europe 2007. 02. 14. <http://www.rferl.org/content/article/1074693.html>. *Turkmenistan president wins re-election with 97% of vote*. The Guardian. 2012. 02. 13. <http://www.guardian.co.uk/world/2012/feb/13/turkmenistan-president-wins-election?newsfeed=true>.
- ⁴ Arend Lijphardt ennél szigorúbb kritériumok szerint határozta meg a tartós demokrácia fogalmát. Az ő definíciója alapján a legalább 1945 óta folyamatosan fennálló demokráciák tekinthetők tartósnak. Az általa vizsgált 36, tartósan demokratikus ország közül 30 sorolható a parlamentáris és öt prezidenciális kormányformához (Lijphardt, 1999: 118.).
- ⁵ Az adott kormányformához tartozó sikeres demokráciák száma elosztva az adott kormányformához tartozó sikeres és megbukott demokráciák számának összegével.
- ⁶ A SZU közép-ázsiai tagköztársaságai, ma is fennálló határaitak döntően az 1920-as és 1930-as évek delimitálásainak során nyerték el. A delimitálás bizonyos esetekben etnikailag alapvetően homogén területi egységeket eredményezett: a türkmén nemzetiség több mint 90%-a a Türkmén SZSZK határai között élt, de a régió legnépesebb etnikumának számító üzbég népesség 82%-a is az Üzbég SZSZK területén lakott. Ugyanakkor a területi autonómiák fokát és határait megállapító döntésekben – éppen a közép-ázsiai nemzetfejlődés kevésbé előrehaladott mivolta okán – szükségszerűen sok volt az önkényes vagy éppen az „oszd meg és uralkodj” elvét erősítő elem. Ilyennek tekinthető például a lényegében azonos nyelvű és etnikumú kazahok és kirgizek különválasztása két önálló szovjet köztársaságba, vagy éppen az olyan kétnyelvű, üzbég-tádzsik városi központok mint Buhara és Szamarkand Üzbegisztánhoz csatolása. Ehhez hasonlóan számos későbbi viszály magvát hintette el az egykori Kokandi kánság központjának számító Fergánai-medence feldarabolása három tagköztársaság, Üzbegisztán, Kirgízia és Tádzsikisztán között (Haghayeghi, 1997: 169–171.).
- ⁷ A tagköztársaságok és autonóm köztársaságok, mint „kvázi nemzetállamok” rendelkeztek saját határokkal, alkotmánnyal, parlamenttel és kormánnyal, sőt ami a gyakorlatban mindezeknél még fontosabbnak is bizonyult: a címzett nemzetiség nyelvét használták a köz és felsőoktatásban, illetve a médiában. A szovjet hatóságok igen sok esetben maguk működtek közre saját írásbeliséggel nem rendelkező etnikai csoportok számára ábécé vagy irodalmi nyelv megalkotásában (Cornell, 2011: 34.). Mindezekben felül tudatosan igyekeztek biztosítani minden területi autonómia esetében a tituláris nemzetiség – adott esetben a nemzetiségi arányokat messze

meghaladó mértékű – reprezentációját az állami káderek között vagy éppen a felsőoktatási, kulturális vezetői pozíciókban. Nem csoda, hogy mint azt *Dobrovits Mihály* megállapítja, a nemzetiségek között folyamatos küzdelem zajlott a minél magasabb fokú területi autonómia, lehetőleg a „köztársasági” és az azzal együtt járó „nemzeti” státusz elnyeréséért. A moszkvai központ pedig ebben a helyzetben gyakorta mint a „kisebbségek védelmezője” léphetett fel (*Dobrovits: 2011b: 4.*).

- ⁸ Közép-Ázsiát tekintve a SZU felbomlásának idején az etnikailag leginkább homogénnek tekinthető Türkmenisztánban és Üzbegisztánban valamivel több mint 70%-ot tett ki a tituláris nemzetiség, ugyanakkor például Kazahsztánban a címzett kazah etnikum számszerű kisebbséget (43%) alkotott a szlávokkal szemben, és a kirgizek aránya is csupán a nyolcvanas évekre haladta meg az abszolút többséget a saját köztársaságukban (*Haghyeghi, 1997: 202–206.*).
- ⁹ 2007 márciusától az elnök minden előzetes bejelentés nélkül elhagyta nevéből az oroszos „ov” végződést, és polgártársait hasonló lépésekre biztatta a tádzsik kulturális gyökerekhez való visszatérés jegyében. *Prezident Tadzsikisztana otrezal ot szvoej familii russzkoje okoncsanije*. Lenta.ru, 2007. 03. 21. <http://www.lenta.ru/news/2007/03/21/name/>
- ¹⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy a szóbanforgó öt országban az államfők személye eddig csak elhalálózás (2006-ban Szaparmurat Nyijazov elhunytakor), illetve erőszakos úton kikényszerített távozás révén változott (Tádzsikisztánban 1992-ben, illetve Kirgíziában 2005-ben és 2010-ben). A legelső példát békés és önkéntes hatalomátadásra Kirgizisztán szolgáltatta, amikor is *Roza Otunbajeva* ideiglenes államfő a 2011-es elnökválasztásokat követően átadta az államfői posztot *Almazbek Atambajev* addigi miniszterelnöknek. Erről bővebben lásd a 100. oldalon.
- ¹¹ Üzbegisztánban például csupán négy, az elnököt támogató párt működhet legálisan: az *Üzbég Demokrata Néppárt* (a korábbi kommunista párt lényegében továbbra is állampártként funkcionáló utódpártja), az *Üzbég Liberális Demokrata Párt*, valamint a *Milli Tiklanish* (Nemzeti Újjászületés) és az *Adolat* (Igazság) pártok. 2008-ban még maga *Karimov* elnök is megróta ezeket a hivatalos pártokat, hogy programjuk alapján alig lehet közöttük különbséget tenni. Bruce Pannier: *Uzbekistan*. Freedom house Nations in Transit 2010. Country Report, <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/uzbekistan>.
- ¹² Ez alól csak a már említett iszlamista IRP, valamint Kazahsztánban a még mindig számottevő Kommunista Párt jelentenek kivételt (*Olcott, 2010: 94.*).
- ¹³ A Szovjetunióban, az államot felépítő adminisztratív egységek egy sajátos és sok tekintetben fiktív *etnoföderalisztikus* hierarchiába tagozódtak. Ebben a hierarchiában az egyes etnikai alapon meghatározott közigazgatási egységek az autonómia meghatározott fokával bírtak. A hierarchia csúcán álltak a *Szovjet Szocialista Köztársaságok* (továbbiakban SZSZK – számuk az évek során 15-re emelkedett), amelyek a Szovjetuniót létrehozó 1922-es szerződés, illetve a későbbi szovjet alkotmányok meghatározása alapján szuverén államok, melyek a SZU-n kívüli országokkal is határosak voltak, önálló kormányzattal, illetve az Unióból való szabad kiválás jogával bírtak. A következő szinten alkották az egyes tagköztársaságokon belüli *Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságok* (ASZSZK), amelyek szintén önálló „nemzeti” államok, ugyanakkor a szabad kiválás jogával (sem az Unióból, sem a tagköztársaságból) nem rendelkeztek. Végül az ún. *Autonóm Körzetek* (autonóm oblaszty), illetve *Autonóm Területek* (autonóm okrug) csak a kulturális önrendelkezés jóval korlátozottabb formájával bírtak. Az autonómia foka a szovjet szándékok

- szerint azt volt hivatva tükrözni elsősorban, hogy az egyes etnikai csoportok milyen szintjére jutottak nemzeti fejlődésüknek. Ugyanakkor számos adminisztratív egységben a címzett nemzetiség legfeljebb relatív többséget (vagy még azt sem) alkotott (Zurcher, 2009: 31–36).
- ¹⁴ A látszólagos terminológiai zűrzavart az okozza, hogy a ma kazah, illetve kirgiz néven számontartott két nemzetiség esetében lényegében ugyanarról az etnikumról van szó akik a XX. század elején nyelvükben is azonosnak voltak tekinthetők. A két csoport legfeljebb életmódjában különült el egymástól: a kazahok síkvidéki, míg a kirgizek hegyi nomádok voltak. A kazahok saját maguk megjelölésére a XX. század elejéig inkább a kirgiz elnevezést részesítették előnyben, míg a mai kirgizeket *kara-kirgizek*nek, azaz fekete kirgizeknek nevezték. A kazah és kirgiz etnikum eredetéről bővebben lásd: Rashid, 1994: 110.; Olcott, 2010.
- ¹⁵ CIA The World Factbook. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kg.html>
- ¹⁶ Ezek 1990 májusától a *Kirgizisztáni Demokratikus Mozgalom* elnevezésű ernyőszervezet égisze alatt tevékenykedtek. A mozgalomban a legaktívabb szerepet elsősorban fővárosi értelmiségiek játszották (Anderson, 1999: 19).
- ¹⁷ Akajev Leningrádban folytatta egyetemi tanulmányait, valamint tudományos kutatásait. Kirgizisztánba 1976-ban tért vissza és csak 1981-ben lépett be a kommunista pártba. 1986-ban egy évig tagja volt a kirgiz kommunista párt tudományos és oktatási bizottságának. Ez volt a legmagasabb párttisztviség, amit valaha is betöltött (Anderson, 1999: 23).
- ¹⁸ A kirgiz politikai életnek a Bakijev-érában tapasztalható kriminalizáltságának fokát jól jellemzi, hogy a 2007–2009 közötti időszakban öt parlamenti képviselő esett maffia-módszerekkel elkövetett gyilkosság áldozatául. Erica Marat: *Kyrgyzstan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/kyrgyzstan>
- ¹⁹ O. Tekebajev: „*Reformi*” ot Akajeva do Bakijeva Prezident Kirgizisztana privatizirujet gosudarstvotvennuju vlaszty. Centrasia.ru, 2009. 10. 27. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1256624640>.
- ²⁰ A 2007-es parlamenti választásokon a manipulatív bejutási feltételeknek köszönhetően az Ak-Zsol párt szerezte meg az összes mandátumot, ám a Legfelsőbb Bíróság választási szabályozást felülbíráló döntése nyomán végül is még két párt az Ata-Meken és a kommunisták is bejutottak a törvényhozásba. A 2007-es parlamenti választás Kirgizisztánban a nemzetközi megfigyelők értékelése szerint nem volt sem szabadnak, sem tisztának tekinthető. ‘Many violations’ in Kyrgyz vote. BBC News 2012. 10. 23. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/7058557.stm>. Letöltve: 2012. 11. 04.
- ²¹ Erica Marat: *Kyrgyzstan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/kyrgyzstan>.
- ²² *Kyrgyzstan in crisis as clashes escalate*. BBC News, 2010. 04. 07. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8607324.stm>.
- ²³ *Bakijeu atrimaju belaruszkaje gramabzjansztva i kupiju dom za \$2 mil y Minszku?* (Bakijev received Belarusian citizenship and bought a house for \$ 2 million in Minsk?) Nasha Niva, 08-02-2012 <http://nn.by/?c=ar&i=68018>. Igaz néhány nappal később lemondását visszavonta, és kijelentette, hogy továbbra is Kirgizisztán elnökének tekinti magát. *Kyrgyzstan's Bakijev says he remains president*. Xinhua English 2010. 04. 21. <http://english.sina.com/world/p/2010/0421/315543.html>.

- ²⁴ *Opposition Forces In Kyrgyzstan Claim Power, Form Interim Government*. Radio Free Europe, 2010. 04. 07. http://www.rferl.org/content/Opposition_Protesters_March_Across_Kyrgyzstan/2004868.html.
- ²⁵ Scott Radnitz: *The Unraveling of southern Kyrgyzstan*. CACI Analyst, 2010. 06. 23. <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5354>.
- ²⁶ Olga Dzyubeko: *Otunbayeva sworn in as Kyrgyz interim president*. Reuters, 2010. 07. 03. <http://in.reuters.com/article/2010/07/03/idINIndia-49860220100703>.
- ²⁷ Aktivnije i pljuralizticseszkije parlamentszkije vibori osznovu dlja baljnneysjego ukreplenija demokracii. (Active and pluralistic parliamentary elections provide a basis for further strengthening of democracy) OSCE Press Release, 2010. 10. 11. <http://www.osce.org/ru/odihr/72026>.
- ²⁸ Aizada Kutueva: *Leader of the Social Democratic Part of Kyrgyzstan requests Roza Otunbayeva to commit another faction forming of new coalition*. 24 News Agency, 2010. 12. 03. <http://eng.24.kg/politic/2010/12/03/15121.html>.
- ²⁹ James Kilner: *Pro-Russia candidate wins Kyrgyz presidential election*. The Telegraph, 2011. 10. 31. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/kyrgyzstan/8859832/Pro-Russia-candidate-wins-Kyrgyz-presidential-election.html>.
- ³⁰ Erica Marat: *Kyrgyzstan's presidential elections: as good as it gets in Central Asia*. CACI Analyst, 2011. 11. 02. <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5657>.
- ³¹ *Kyrgyzstan's presidential election was peaceful, but shortcomings underscore need to improve integrity of process*. OSCE Press Release, 31-10-2011. <http://www.osce.org/odihr/elections/84571>. Letöltve: 2012. 11. 04.
- ³² Olga Dzubyenko: *Kyrgyzstan MPs elect new prime minister to avert turmoil*. Reuters, 2012. 09. 05. <http://af.reuters.com/article/worldNews/idAFBRE88416J20120905?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0>.
- ³³ David Trilling: *Kyrgyzstan: Parliament Approves New Premier, Government*. Eurasianet.org, 2012. 09. 05. <http://www.eurasianet.org/node/65865>.
- ³⁴ Alisher Khamidov–Erica Marat: *The danger of ethnic nationalism in Kyrgyzstan*. CACI Analyst, 2011. 03. 16. <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5515>.
- ³⁵ Kirgizisztán Alkotmánya 4. cikkely. http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=254747.
- ³⁶ Alisher Khamidov–Erica Marat: *The danger of ethnic nationalism in Kyrgyzstan*. CACI Analyst, 2011. 03. 16. <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5515>.
- ³⁷ A csoport tagjai az országban lévő nyugati és orosz érdekeltségek, többek között az amerikaik által használt manaszí légitámasz ellen terveztek merényletet elkövetni. Dmitrij Shlapentokh: *Jihadism spreads to Kyrgyzstan*. CACI Analyst, 2011. 02. 16. <http://cacianalyst.org/?q=node/5495>.
- ³⁸ Kirgizisztán Alkotmánya 4. cikkely. http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=254747.
- ³⁹ CIA Factbook Kyrgyzstan / Government. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kg.html>.
- ⁴⁰ James Kilner: *Pro-Russia candidate wins Kyrgyz presidential election*. The Telegraph, 2011. 10. 31. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/kyrgyzstan/8859832/Pro-Russia-candidate-wins-Kyrgyz-presidential-election.html>.
- ⁴¹ A Duverger által félprezidenciális rendszernek nevezett típusban Ljpphardt szerint voltaképpen olyan parlamentáris rendszert kell látnunk, amelyben, ha az elnököt támogató parlamenti pár-

tok vannak többségben a törvényhozásban, akkor rendszerint az államfő válik a végrehajtó hatalom tulajdonképpeni elsőszámú birtokosává, ugyanakkor az elnökkel szembenálló törvényhozási többség esetén (az ún. kohabitációs periódusban) ezt a szerepet át kell engednie a kormányfőnek.

- ⁴² A 2005-ös parlamenti választások is hasonló eredményt hoztak, ami a pártokhoz kötődő és a pártfüggetlen jelöltek mandátumarányait illeti. Ugyanakkor, ahogy arról már szó esett, ennek a választásnak az eredményét a forradalom nyomán hatalomra került *Bakijev* elnök érvénytelenítette.
- ⁴³ A legfőbb kampányeszköz rendszerint a választók egyszerű megvásárlása volt. Egyes választókerületekben „...*patakokban folyt a kampányvodka...*”, az egyik szavazókörnél például egy nő alkoholemérgezésben halt meg. A legkirívóbb eset talán mégis az volt, amikor egy helyi üzletember ballábás csizmákat osztott ki hívei között azt ígérve, hogy ha megnyeri a választást, megkapják a jobb párat is. A választások nyugati standardoknak megfelelő tisztaságát azonban nemcsak a korrupció, hanem az állampolgárok választási kultúrája is jócskán erodálta. Kirgizisztánban, Tádzsikisztánhoz hasonlóan, napjainkban elterjedt gyakorlat, hogy a családfő a női családtagok helyett is szavaz, egy idős hölgy pedig még 1995-ben sem értette „...*minek van több név is a szavazólapon?*” (Huskey, 1997: 247–264.).
- ⁴⁴ A kommunisták a 2000-es parlamenti választásokon még 5 egyéni kerületi és 1 listás mandátumot szereztek, ugyanakkor a 2010-es választásokon már nem jutottak be a parlamentbe (*Elections in Asia*, 2001: 440–447.).
- ⁴⁵ Sartori szerint az európai parlamentáris kormányzati rendszerek esetében sem maga a parlamentáris politizálás serkentette a pártképződést a liberális és konzervatív képviselők soraiban, hanem a parlamenten kívüli tényezőknek, így elsősorban a szocialista és keresztény munkásmozgalmak jelentette kihívásnak volt köszönhető (Sartori, 1994: 113.).

IRODALOM

Könyvek, folyóiratcikkek:

- Anderson, John (1999): *Kyrgyzstan, Central Asia's island of democracy?* Amsterdam, Harwood Academic Publishers.
- Collins, Kathleen (2006): *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Cornell, Svante E. (2002): *Autonomy and Conflict*. Uppsala University Department of Peace and Conflict Research. Elektronikus változat: http://www.nukri.org/modules/CmodsDownload/upload/Politics/Domestic_policy/0419dissertation.pdf Letöltve: 2012. 11. 02.
- Cornell, Svante E. (2011): *Azerbaijan Since Independence*. Armonk–New York, M. E. Sharpe.
- Dobrovits Mihály (2011a): *Közép-Ázsia a XXI. Század elején*. Magyar Külügyi Intézet.
- Dobrovits Mihály (2011b): *Valaki mások Oroszországa*. MKI – Tanulmányok, Magyar Külügyi Intézet.
- Engvall, Johan (2011): *Flirting with State Failure. Power and Politics in Kyrgyzstan since Independence*.

- Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. Elektronikus változat: <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/silkroadpapers/1107Engvall.pdf>. Letöltve: 2012. 11. 01.
- Haghighyehi, Mehrdad (1997): *Islam and politics in Central Asia*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, MacMillan Press.
- Heathershaw, John (2009): *Post-Conflict Tajikistan. The politics of peacebuilding and the emergence of legitimate order*. London–New York, Routledge.
- Horowitz, Donald L. (1990): Comparing Democratic Systems. *Journal of Democracy*. Vol. 1., Nr. 4., 143–149.
- Huskey, Eugene (1997): *Kyrgyzstan: the fate of political liberalization*. In: Karen Dawisha & Bruce Parrott (eds.): *Conflict, cleavage and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press.
- Khalid, Adeeb (2007): *Islam After Communism. Religion and Politics in Central Asia*. Los Angeles, Berkeley, University of California Press.
- Lijphardt, Arend (1971): Comparative politics and the comparative method. *American Political Science Review*, Vol. 65., Nr. 3.
- Lijphardt, Arend (1999): *Patterns of Democracy*. New Haven–London, Yale University Press.
- Linz, Juan J. (1990): The Perils of Presidentialism. *Journal of Democracy*, Vol. 1., No. 1., 51–69.
- Mainwaring, Scott–Shugart, Matthew (1993): *Juan Linz, Presidentialism and Democracy. A Critical Appraisal*. Kellogg Institute Working Paper. Elektronikus változat: <http://nd.edu/~kellogg/publications/workingpapers/WPS/200.pdf>. Letöltve: 2012. 10. 31.
- Nohlen, Dieter–Grotz, Florian–Hartmann, Christoph (eds.) (2001): *Elections in Asia and the Pacific. A data handbook*. Oxford University Press.
- Olcott, Martha Brill (2005): *Central Asia's Second Chance*. Carnegie Endowment for International Peace.
- Olcott, Martha Brill (2010): *Kazakhstan: Unfulfilled Promise?* Carnegie Endowment For International Peace.
- Olimova, Saodat–Olimov, Muzaffar (2001): The Islamic Renaissance Party. In: *Politics of compromise. The Tajikistan peace process*. Szerk.: Abdullaev, Kamoludin és Barnes, Catherine. Conciliation Resources, London, Accord Series.
- Roy, Olivier (2000): *The New Central Asia: The Creation of Nations*. London, I. B. Tauris.
- Rashid, Ahmed (1994): *Resurgence of Central Asia. Islam or Nationalism?* Karachi, Oxford University Press.
- Rashid, Ahmed (2002): *Withdrawn Jihad. The Rise of Militant Islam in Central Asia*. New Haven, London, Yale University Press.
- Sartori, Giovanni (1994): Neither Presidentialism nor Parliamentarism. In: Linz, Juan J.–Valenzuela, Arturo (eds.): *The failure of presidential democracy*. Baltimore, John Hopkins University Press.
- Stepan, Alfred–Skatch, Cindy (1994): *Presidentialism and Parliamentarism in Comparative Perspective*. In: Linz, Juan J.–Valenzuela, Arturo (eds.): *The failure of presidential democracy*. Baltimore, John Hopkins University Press.
- Zurcher, Christoph (2009): *The Post-Soviet Wars*. New York University Press.

Elsődleges források, dokumentumok:

- Aktivnije pljuraliszticeszkije parlamentszkije vibori osnovu dlja baljnyejszego ukreplenyija demokracii. (Active and pluralistic parliamentary elections provide a basis for further strengthening of democracy). OSCE Press Release, 11-10-2010. <http://www.osce.org/ru/odihr/72026>. Letöltve: 2012. 11. 04.
- Bakijeu atrimaju belaruskaje gramabzjansztva i kupiju dom za \$2 mil u Minszku?* (Bakiyev received Belarusian citizenship and bought a house for \$ 2 million in Minsk?). Nasha Niva, 08-02-2012. <http://nn.by/?c=ar&i=68018>. Letöltve: 2012. 11. 04.
- Bhavna, Dave: *Kazakhstan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/kazakhstan>. Letöltve: 2012. 11. 01.
- Dzyubeko, Olga: *Otunbayeva sworn in as Kyrgyz interim president*. Reuters, 2010. 07. 03. <http://in.reuters.com/article/2010/07/03/idINIndia-49860220100703>. Letöltve: 2012. 11. 03.
- Dzubyenko, Olga: *Kyrgyzstan MPs elect new prime minister to avert turmoil*. Reuters, 2012. 09. 05. <http://af.reuters.com/article/worldNews/idAFBRE88416J20120905?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0>. Letöltve: 2012. 11. 03.
- Kirgizisztán 2010-es alkotmánya (angol): http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=254747. Letöltve: 2012. 11. 04.
- Khamidov, Alisher–Marat, Erica: *The danger of ethnic nationalism in Kyrgyzstan*. CACI Analyst, 2011. 03. 16. <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5515> Letöltve 2012.11.04.
- Kilner, James: *Pro-Russia candidate wins Kyrgyz presidential election*. The Telegraph, 2011. 10. 31. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/kyrgyzstan/8859832/Pro-Russia-candidate-wins-Kyrgyz-presidential-election.html>. Letöltve: 2012. 11. 03.
- Kyrgyzstan in crisis as clashes escalate*. BBC News, 2010. 04. 07. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8607324.stm>. Letöltve: 2012. 11. 03.
- Kyrgyzstan's Bakiyev says he remains president*. Xinhua English, 2010. 04. 21. <http://english.sina.com/world/p/2010/0421/315543.html>. Letöltve: 2012. 11. 03.
- Kutueva, Aizada: *Leader of the Social Democratic Part of Kyrgyzstan requests Roza Otunbayeva to commit another faction forming of new coalition*. 24 News Agency, 2010. 12. 03. <http://eng.24.kg/politic/2010/12/03/15121.html>. Letöltve: 2012. 11. 03.
- 'Many violations' in Kyrgyz vote. BBC News, 2007. 10. 23. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/7058557.stm>. Letöltve: 2012. 11. 04.
- Marat, Erica: *Kyrgyzstan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/kyrgyzstan>. Letöltve: 2012. 11. 02.
- Marat, Erica: *Kyrgyzstan's presidential elections: as good as it gets in Central Asia*. CACI Analyst, 2011. 11. 02. <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5657>. Letöltve 2012. 11. 03.
- New Turkmen President Sworn In*. Radio Free Europe, 2007. 02. 14. <http://www.rferl.org/content/article/1074693.html>. Letöltve: 2012. 11. 01.
- Opposition Forces In Kyrgyzstan Claim Power, Form Interim Government*. Radio Free Europe, 2010. 04. 07. http://www.rferl.org/content/Opposition_Protesters_March_Across_Kyrgyzstan/2004868.html. Letöltve: 2012. 11. 03.
- Pannier, Bruce: *Uzbekistan*. Freedom house Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/uzbekistan>. Letöltve: 2012. 11. 01.

- Prezident Tadzsikisztana otrezal ot szvoej familii russzkoje okoncsanije* (Tajik president left the russian ending from his surname) Lenta.ru, 2007. 03. 21. <http://www.lenta.ru/news/2007/03/21/name/>. Letöltve: 2012. 11. 01.
- Radnitz, Scott: *The Unraveling of southern Kyrgyzstan*. CACI Analyst, 2010. 06. 23. <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5354>. Letöltve: 2012. 11. 03.
- Shlapentokh, Dmitriy: *Jihadism spreads to Kyrgyzstan*. CACI Analyst, 2011. 02. 16. <http://cacianalyst.org/?q=node/5495>. Letöltve: 2012. 11. 04.
- Tekebajev, O.: *„Reformi” ot Akajeva do Bakijeva Prezident Kirgizisztana privatizirujet goszudarsztvoennuju vlaszty* (O. Tekebajev: „Reforms” of Kyrgyzstan’s presidents from Akayev to Bakiyev are privatizing state power). Centrasia.ru, 2009. 10. 27. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1256624640>. Letöltve: 2011. 11. 02.
- Trilling, David: *Kyrgyzstan: Parliament Approves New Premier, Government*. Eurasianet.org, 2012. 09. 05. <http://www.eurasianet.org/node/65865>. Letöltve: 2012. 11. 03.
- Turkmenistan president wins re-election with 97% of vote*. The Guardian, 2012. 02. 13. <http://www.guardian.co.uk/world/2012/feb/13/turkmenistan-president-wins-election?newsfeed=true>. Letöltve: 2012. 11. 01.

„DISKURZUS” VAGY „SÜKET DUMA”?

Gondolatok, megjegyzések Szabó Márton: Közpolitikai diskurzuselemzés című dolgozatához

Gajdusчек György

(tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet)

Az alábbiakban Szabó Mártonnak a Politikatudományi Társaság 2012. évi vándorgyűlésén elhangzott, majd a Politikatudományi Szemle 2012/3-as számában nyomtatásban is megjelent dolgozatához fűzök néhány, alapvetően kritikai megjegyzést. Kritikai megjegyzéseket, hiszen e műfaj célja, hogy a vitapontokat mutassa fel, az eltérő álláspontokat ütköztesse. Az a tény azonban, hogy kritizálom, vitatom a dolgozat egyes állításait, megközelítésmódját nem értelmezhető úgy, hogy a dolgozat „hibás”. Épp ellenkezőleg! Egy kiváló, érdekes és eredeti megközelítésmódot tükröző, gondolatébresztő, ugyanakkor jól megírt tanulmányról van szó. Ez a tanulmány is bizonyítja: nem véletlen, hogy Szabó a 2012. év Kolnai-díjasa.

A TUDOMÁNYOSSÁG ÉRTÉKÉRŐL

Mielőtt a dolgozattal kapcsolatos észrevételeimet megtenném, érdemes rögzíteni azt az alapállást, amelyről kritikámat megfogalmazom. Ez egy pozitivistá, ilyenként kétségkívül idejétmúlt álláspont, aminek lényege, kissé leegyszerűsítve, az a hit, hogy van „odakint” egy megismerhető és leírható objektív valóság. E valóság megragadása mindenekelőtt a tudomány feladata, mert az:

1. Értékmentes, amennyiben a valóság és nem a kutató bemutatása a célja.
2. Passzív: a cél, hogy megértsük és nem, hogy megváltoztassuk a világot (vs. Marx).
3. Sztenderd eljárásmodok, módszertani szabályok vannak, amelyeket követni kell, annak érdekében, hogy az öncsalás (azt látjuk, halljuk, amit akarunk) és a csalást kiküszöböljük.
4. A cél, hogy valami általánosat, sajátmagán túlmutatót tudjunk mondani a „valóságról”

Mindezzel a Szabó által bemutatott és érzékelhetően el is fogadott álláspont szöges ellentétben van.

Ad 1 és 2.) A kutató belefolyik a közösség életébe, irányítja azt. De így maga a kutató alakítja a leírt folyamatot.

Ad 1 és 3., 4.) „Érzékenységre van szükség” (25. o.), nincsenek bevett módszerek, főleg az etnográfiai irányzatnál (23–27. o.), de a Kaplan féle példában is (18–19.). Hangsúlyozódik, hogy nincsenek sztenderd eljárások. Minden eset egyedi és ismételhetetlen. Ez egyfelől ellentmond a klasszikus tudomány szabályainak. Azok a hibák, amik kiküszöbölésére a modern tudomány a maga módszertanával jórészt létrejött, újból megjelenhetnek. A megfogalmazott állítások nem kontrollálhatók, stb.

Ad 4.) Kérdéses, elsősorban ismét az etnográfiai módszernél, hogy mi a tudományos hozadéka annak, hogy mi történik egy konkrét szociális intézményben. (Kaplan példája)

Tisztában vagyok az általam képviselt pozitivista tudományfelfogást jogosan érő kritikákkal, már a természettudományokban is (lásd: Heisenberg, Gödel), de különösen a társadalomtudományokban, hiszen már Durkheim társadalmi tényekkel kapcsolatos felfogása, vagy Webernek a megértő szociológia kapcsán leírt gondolatai, később Berger–Luckmann (1967) fenomenológiai megközelítésmódja jelzi a hiedelmek, az értelemadás fontosságát a társadalomban. Az a felfogás azonban, amely szerint csak egymás mellett futó, önmagában egyenértékű értelmezések vannak, kihúzza a talajt a tudományos gondolkodás alól, és – amennyire ezt én meg tudom ítélni – lehetetlenné teszi a racionális érvelést.

Mindez kihat magának a közpolitikának, illetve közpolitikaelemzésnek az eltérő értelmezésére is. Szabó megközelítésében a közpolitikában sincsenek objektíve jó vagy rossz megoldások. Csak – egymástól általában gyökeresen eltérő – értelmezési keretek vannak, ahol a jó közpolitikai megoldás az, amely a „futó” értelmezéseknek összességének leginkább megfelel. Lehet természetesen az épület szépségéről, funkcionalitásáról, sőt statikai kérdésekről is diskurzust folytatni. Lehet ebben a vitában az építészekét egy véleménynek tekintetni. De én azt hiszem (nem tudom Szabóval ellentétben-e), hogy az épületek statikai törvényszerűségeknek engedelmessékednek. Ezek figyelembe vételének hiányában ráomlanak, a bennük esetleg éppen ezzel ellentétes narratívát kifejtőkre.

Úgy látom tehát, hogy a közpolitikai problémák olyan társadalmi feszültségek, amelyekre különféle válaszokat lehet ugyan adni, de e válaszok mindegyikének sajátos következményei lesznek. Ezek a következmények jórészt előre láthatók, és megfelelő, alapvetően társadalomtudományi (ideértve a közgazdaságtant is) módszerekkel előrejelezhetőek. Ez persze nem mindig van így. Számos esetet ismerünk (főleg az USA-ból: pl. alkoholtilalom, New York-i albérleti díjak maximálása), amelyek aztán előre nem látott következményekkel jártak. Ezekből azonban tanulni lehet, és hasonló esetben a korábban váratlan következmények kiszámíthatóvá válnak. Gyakori az is, hogy egy-egy konkrét kormányzati cselekvés várható következményeivel kapcsolatban eltérő tudományos várakozások fogalmazódnak meg. Ez részben abból következik, hogy

eltérő tudományos paradigmák futnak a társadalomtudományokban egymás mellett (pl. általában: a haszonmaximalizáló, avagy a normakövető egyén tételezése, specifikusabban: a neoklasszikus és neoinstitutionalista közgazdaságtan), részben pedig abból, hogy a konkrét tények közül, melyeket és milyen módon illesztünk be egy adott elméletbe. Ráadásul ezek a viták a legtöbbször nem dönthetők el egyértelműen. Az a tény, hogy az egyik elmélet, jobban elő-rejelzi a valóságot, mint a másik, csak hosszabb távon bír jelentőséggel.

Összegezve, a tudományos megközelítés valóban gyakorta vezet ellentmondásos következtetésekhez, de ez korántsem jelenti azt, hogy minden narratíva eleve azonos értékű. Lehet vitázni a minimálbérek, vagy az áfa emelésének hatásairól, és folyik is ilyen szakmai vita, de nem lehet azt mondani, hogy az áfa emelése a szegényeknek kedvez, vagy a minimálbér emelése növeli a foglalkoztatást, mert az nyilvánvalóan nem igaz. (Igaz, ettől még lesznek akik ezt állítják, mert érdekük ezt diktálja.) A tudományos értelmezést általában magasabb rendűnek tartom a köznapinál, főleg a tájékozatlan állampolgári értelmezésnél. Így, talán tévesen, Szabónak a közpolitikával kapcsolatos gondolatait adekvátabbnak, így fontosabbnak tartom, mint szomszédomét, Erzsi néniét.

KÖZPOLITIKAI PARADIGMÁK

A közpolitikai megközelítésben korántsem újdonság a tudományos-rationális megközelítésmód kritikája, illetve más megközelítésmódok keresése. E folyamatnak egyfajta végső megnyilvánulása a Szabó által bemutatott közpolitikai diskurzuselemzés és annak különféle módszerei. A klasszikus közpolitikai paradigma és az ahhoz kapcsolódó közpolitikaelemzési módszerekkel kapcsolatos elbizonytalanodásnak számos oka van, amelyek közül csak egy, inkább külső elem a posztmodern tudományfelfogás elterjedése.

Egy másik forrása az elbizonytalanodásnak magából a közpolitikaelemzés történetéből fakad. Különösen azok a gondolatok érdekesek, amelyek a racionális megközelítéssel ellentétes megoldások sajátos racionalitására hívják fel a figyelmet. Simon (1982) széles körben ismert gondolata, hogy gyakran észszerűbb kielégítő (satisficing) döntés hozni racionális helyett. A legjobb megoldás megtalálása ugyanis olyan óriási ráfordítással jár, ami a legtöbb esetben gyakorlatilag megoldhatatlan. De, még ha nem lenne is az, a már kielégítőhöz viszonyítva a legjobb megoldást megtalálva nem realizálhatunk akkora nyereséget, mint amekkora költséget megtalálása jelent. A nem racionális döntés így racionálisabb lehet, ha a döntéshozatal költségeit is figyelembe vesszük. Lindblom (1959) kifejezetten a közpolitikai folyamatot vizsgálva jutott el a kis lépések, avagy az átevickélés tudományaként emlegetett döntési technikához. Ennek lényege, hogy nem vesszük figyelembe az összes szóba jöhető alternatívát. A jelenlegi helyzetből indulunk ki, és keressük az annak kis módosítá-

sával elérhető esetleges nyereségeket. Amikor a módosítás hatásaival kapcsolatban összegyűltek a tapasztalatok, akkor lehet egy újabb, kis lépéssel tovább mozdulni. Lindblom a modell előnyei kapcsán utal arra a sokszereplős, konfliktusos politikai környezetre, amelyben a közpolitikai döntések születnek, s amelyekre a Szabó által bemutatott módszerek is megoldást kínálhatnak. E felfogások érdekessége, hogy a racionálistól való eltérést nem egyszerűen deskriptív, hanem preskriptív értelemben is bemutatják: az eltérés kifejezetten hasznos lehet. E tekintetben is alátámasztani látszanak Szabó álláspontját.

Más megközelítésmódok, mint pl. Cohen és munkatársai (1972) már egy pesszimista, pusztán deskriptív modellt fogalmaznak meg, amely szerint a döntések jórészt véletlenszerűen alakulnak. Ennek egyfajta leképeződéseként is felfogható a közpolitikai irodalomban a policy window gondolata (Kingdon, 1995), ahol egy váratlan esemény nyitja meg a közpolitikai változtatás lehetőségét, ami aztán nem sokkal később bezáródik. A rövid időszak alatti, alapvetően kaotikus helyzet határozza meg az új közpolitika tartalmát. A közösségi választások elmélete, amelyet egy, a haszonmaximalizáló egyén tételezéséből kiinduló politikaelméletként értelmezhetünk, elveti a közösségi célok, a közérdek jelenlétét, és az azon alapuló közpolitikaformálás lehetőségét is. A közpolitikák a kizárólag saját hasznaikat maximalizálni kívánó szereplők (politikuskok, közhivatalnokok, érdekképviselők, stb.) közötti játszmában alakulnak (magyarul: Johnson, 1999; Lane, 1987).

A közpolitikaelemzés gyakorlatában is jól érzékelhető a kiábrándulás a racionális elemzésből, mivel azok eredményeit a döntéshozók gyakran nem veszik figyelembe. Ennek egyik, és az elemzők túlnyomó többségére jellemző olvasata nyilván az volt, hogy a politikai folyamatban a racionális, szakmai szempontok helyett a közvéleményre gyakorolt hatás, a hozamok és veszteségek, az adott közpolitika tényleges összefüggéseitől jórészt elszakadó szempontjai válnak dominánssá. A hosszabb távú tényszerű összefüggések helyett a rövidtávú következmények dominálnak. Mindamellett több szerző arra a következtetésre jutott, hogy az elemzés módszerén kell változtatni, a jelentősebb hatás elérése érdekében. Az elemzőnek el kell mozdulnia a kívülálló bölcs szerepköréből, a résztvevők közötti megegyezést segítő, facilitáló szerepkörbe. Mindez megjelenik a „hard” helyett a „soft” technikák növekvő népszerűségében. Az irányzat meghatározó, elméletileg is megalapozó munkái már a nyolcvanas évek végén megjelentek (lásd pl. Stone 1988 vagy Guba–Lincoln, 1989). Hajnal joggal írja le a közpolitikaelemzés történetét olyan folyamatként, amelyben a kezdeti rendkívül merev, a valóság matematikai modellekbe szorítására törekvő elemzési módszerek helyett előbb a merev modelleket, majd a kvantifikációra való törekvést is feladják, végül azt is, hogy „intelligens tanácsadásra” vállalkozzanak (Gajdusчек–Hajnal, 2010: 30–34.) A közpolitikaelemzés belső önmozgása, a tényleges elemzés-tanácsadás szerepének megkérdőjeleződése, így mintegy belső keresletet teremtett, ami találkozhatott a diskurzus-

elemzés és a kapcsolódó társadalomtudományi irányzatok, illetve módszerek jelentette kínálattal. Ebben a kontextusban a Szabó által bemutatott technikák nagyon is adekvátak lehetnek.

MIKOR ALKALMAZHATÓ, ALKALMAZANDÓ

Szabó maga is utal arra, hogy a diskurzuselemzés nem mindig alkalmazható. Valójában az én olvasatomban egészen kivételesen működik ez a módszer. Sőt, szerintem éppen ott alkalmazható leginkább, amelyet a szerző tagad, nevezetesen a célok meghatározásában.

A közpolitikai folyamat első állomása, és alapkérdése, „mi a probléma”, valóban bonyolult kérdés. A számos szereplőnek ezzel kapcsolatban általában eltérő meghatározásai vannak, amiket valóban fel kell tárni, és jó (bár korántsem az egyetlen és biztosan jó) megoldás lehet a közös értelmezések (mögöttük értékek, érdekek) keresése.¹ Az is nyilvánvaló, hogy a probléma definíciója igazán jól megragadható a diskurzuselemzés keretében.

Ugyanez azonban igenis értelmezhető a célok meghatározásaként is. A probléma egy negatív jelenség, amelynek átfordítása kiadja a célt: amit problémának tartasz, azt akarod megváltoztatni, ez a célod. Ez azonban jól ismert a klasszikus közpolitikaelemzésben is. Ahol a diskurzuselemzés eltérő problémánarratívákat lát, ott a közpolitikai szemlélet a célok rejtett, pontatlan és egymással is ütköző rendszerét látja. A klasszikus közpolitikai megközelítésnek egyik alapproblémája is ez: (a) sok, (b) egymásnak gyakran ellentmondó cél van minden közpolitika esetében, (c) amelyeket különféle érdekcsoportok, szerveződések képviselnek. E (d) célok – szándékoltan vagy sem – gyakran homályosan megfogalmazottak. (Gajdusчек–Hajnal, 2010: 227–230.) A probléma tehát jól ismert, több technika is létezik annak kezelésére. Ilyen pl. a stakeholder analysis (i. m. 276–290.), vagy a többváltozós hasznossági modellek (i. m. 227–244.) számítógépes alkalmazása az érdekeltek körében, stb. A feladat mindkét esetben a rejtett, legtöbbször a résztvevők számára maguk előtt is rejtett, preferenciák feltárása és valamifajta közös metszet megtalálása. A dolgozatban szereplő szinte valamennyi példa kifejezetten erre vonatkozott.²

Mindezek a gondolatok végső soron ahhoz a kérdéshez vezetnek el, hogy tulajdonképpen mi is az a probléma, amit meg kívánunk oldani? A közpolitikában ugyanis legalább két probléma van egyszerre jelen. Egy politikai, amennyiben konfliktusos közpolitikákat demokratikus rendszerekben úgy kell kezelni, hogy az az érintettek lehető legnagyobb megelégedettsége, illetve legkisebb ellenállása (és rossz érzése) mellett történjen meg. Ebben a diskurzuselmélet hatékony lehet. A közpolitikáknak van egy másik metszete is: a reális probléma, amit meg kell oldani. Nem látom bizonyítva, hogy a diskurzusban résztvevők narratíváinak közös metszetét jelentő megoldás a problémának is

jó megoldása lenne. Ami azt illeti, ebben a dolgozatban ez a kérdés fel sem vetődik. (Ezzel kapcsolatban a csoportos döntések vizsgálata szolgálhat érdekes, ám rendkívül ellentmondásos konklúziókkal.) Vajon meg kell-e építeni a közösségi házat, amely az érdekelteknek leginkább megfelel, de nem felel meg a statika szabályainak?

Az a tény, hogy a szerző e problémára nem reflektál, következhet abból, hogy szemlélete szerint csak narratívák vannak, amelyeknek objektív, a narratíváktól független léte nincs is. Egy másik lehetséges magyarázat, hogy a szerző csúszkál a „közpolitika”, mint elméleti deskriptív téma, és a „közpolitikaelemzés” mint gyakorlati-normatív tevékenység között, amikor a „közpolitikai diskurzuselemzésről” beszél. Példái alapvetően ez utóbbi körből származnak, az általa bemutatott kutatásoknak viszont inkább tudományos, elméleti, semmint gyakorlati relevanciája van.

POLITIKAI FOLYAMAT

A dolgozatban megjelenő szemlélettel szembeni legjelentősebb kifogásom mégis az, hogy a szerző megfedkezni látszik arról, hogy a közpolitikai diskurzus politikai környezetben játszódik. Erről a tényről a diskurzusok, a narratívák, az értelmezések és a nyelv kapcsán nemigen esik szó. Márpedig a politika rendszerszerű, rendszerlogikát követő környezetében ritka a tiszta kommunikáció, a diskurzus. Ez a stratégiai kommunikáció világa, hogy Habermas kifejezését említsem (Habermas, 1971 és 1984). Elgondolkodtató, hogy ebben a jelentős háttérrel felvonultató munkában, a témában meghatározó alkotóra, a hazai társadalomtudományban különösen jól ismert szerzőre egyáltalán nincs utalás. Habermas arról beszél, hogy a rendszerszerű szerveződés felzabálja az életvilágot, aminek legeklatánsabb jele, hogy a kommunikáció, eredeti funkciójával ellentétesen, stratégiai eszközzé, mások manipulálásának eszközévé válik.

Szabó utal arra (15. o.), hogy sokan a narratívákat olyan mesékként, kitalációkként értelmezik, amelyek a felelősség- és feladathárítást, stb. szolgálják. Nyilván vannak ilyenek is – mondja –, de nem helyes általánosítani. Igaz, nem mond semmit arról, a pozitivistá társadalomtudósban azonnal felmerülő kérdéstről, hogy vajon mekkora az ilyen narratívák aránya a közpolitikai diskurzusban. Ehelyett arra utal, hogy a „narratívák meglehetősen fontosak a szereplők számára”, ami nyilvánvalóan egy másik dimenzió (fontosság), az igazsághoz képest.

A szövegben számos helyen, eltérő kontextusban, implicit vagy explicit formában megjelenik az érdek vs. érték ellentétpár. Ebben a szerző az érték fontosságát hangsúlyozza, ami érthető módon következik a kulturális alapállás-

ból.³ Nézetem szerint viszont a politika igenis az érdekek világa, az érdekérvényesítés és az érdekütközéseké. Tapasztalatom szerint a legtöbb esetben, amikor állítólag értékekről van szó a „diskurzusban”, valójában akkor is érdekekről van szó. Közismert, PR-kurzusokon is oktatott technika, hogy saját érdekeinket közérdekként, ilyenként széles körben vonzó értékként célszerű feltüntetni. Az orvosok, gyógyszerészek a legritkább esetben csak saját jövedelmük miatt küzdenek, ők a betegek egészségéért, a gyógyítás jó színvonaláért aggódnak stb.; amiként a tanárok a gyermekek épülését tartják csak szem előtt, a bankok a vállalkozások hitelezésével a társadalom fejlődéséért küzdenek, mindannyian hallatlanul önzetlenül, értékorientáltan.

Talán alapvetően pesszimista hozzáállásomból következik, de a nyilvános politikai diskurzusban én szinte mindig csak „meséket” látok. Mert itt mesélni kell! Aki nem képes ehhez alkalmazkodni az kiszelektálódik, nem tud valódi eredményt elérni a rendszerszerűen működő politikai szférában. Ezeket a narratívákat talán érdemesebb lenne inkább egyfajta ideológiakritikai megközelítésben, mint diskurzuselemzésben olvasni.

A legnagyobb probléma mégis az, hogy a közpolitikai döntéshozatalban, ha úgy tetszik a diskurzusban résztvevők köre szinte soha nem teljes, és az, hogy abban ki vehet részt nem spontán módon alakul. A diskurzusban való részvétel lehetősége már maga is egy hatalmi játszma eredménye, amelyben adott esetben erős szelekciós mechanizmusok érvényesülnek. A társadalmi rétegződésben alacsonyan elhelyezkedő csoportok kevésbé tudják érdekeiket megjeleníteni. Egyszerűen el sem jutnak ahhoz az asztalhoz, ahol a tárgyalás folyik. Ezzel szemben mások tényleges társadalmi súlyuknál jóval nagyobb mértékben tudják megjeleníteni „értékrendjüket”. Nem véletlen, hogy pl. a stakeholder-elemzésben az első annak meghatározása, hogy az adott csoport (a) milyen mértékben érintett az adott közpolitika által, és ettől teljesen függetlenül, hogy (b) milyen mértékben tud arra hatni. (Gajdusчек–Hajnal, 2010: 283–285.) Gondoljunk csak a rendszerváltás utáni két évtizedben a bankok működésével kapcsolatos közpolitikai folyamatra. Vajon kinek a „narratívája” dominálta ezt a folyamatot? Aligha a társadalom túlnyomó többségét képviselő csoportoké. A diskurzuselemzés által képviselt megközelítés nem vesz tudomást ezekről, az értelmezésben a politika lényegét jelentő tényekről. Ha úgy tesz egy olyan sajátos narratíva, amely a társadalmi egyenlőtlenségeket és azok politikai megjelenítődését elfedi.

Ráadásul a diskurzuselemzés a narratívák teljes félreértelmezéséhez vezet. Ha ugyanis a narratíva stratégiai funkciót tölt be, magyarul és egyszerűen: szemérmetlen hazugság, én viszont elemzőként komolyan veszem, akkor kutatóként tévedek, közpolitikaelemzőként pedig kártékony vagyok. Ráadásul, ha a hazugságokat komolyan veszik, és biztosan nem mutatnak rá azok hazug voltára, akkor lehetőleg minél nagyobbat kell hazudni, mert ezzel lehet jobb

helyzetbe kerülni a diskurzusban. De még ha eltekintünk is a rosszhiszemű stratégiai kommunikáció rendszerszerű jelenlététől, ha eltekintünk a diskurzusban való részvétel szelektív jellegétől, ha tehát pusztán a narratívák versenyeként értelmezzük a diskurzust, vagy akár az egymás meggyőzésének lehetőségét is elfogadjuk, még akkor sem tekinthetünk el a különféle társadalmi csoportok eltérő, ezúttal narratív képességeitől. A társadalom alsóbb rétegei nem csak azért nem tudják jól artikulálni érdekeiket, mert politikailag szervezetlenebbek, hanem mert az „artikuláció” maga is problémát jelent. Ezek a csoportok, alacsonyabb képzettségük folytán is, gyengék, nem csak a narratívák terjesztésében, hanem már azok megfogalmazásában is. Egyszerűen hiányoznak azok a képességek, amelyekkel megfelelő, érthető, konzisztens és meggyőző narratívákat tudnának előállítani. Elég itt talán Bersteinnek (1971) a nyelvi kódokkal kapcsolatos tanulmányaira utalni, amely, némileg leegyszerűsítve, kimutatja, hogy az alsóbb társadalmi csoportok már megérteni sem igazán tudják a középosztály nyelvi kódját, ami viszont belépő a közpolitikai diskurzus világába.

AZ ELMÉLET ALKALMAZÁSA A LOKALITÁSBAN

Az elméleti fejtegetések után persze felvetődik az olvasóban a praktikus kérdés: Miként működhet, értelmezhető az elmélet ma Magyarországon? A kérdésre két, egymásnak ellentmondó választ lehet adni. Némi cinizmussal mondhatjuk azt, hogy a diskurzuselmélet nagyon jól alkalmazható ebben a közegben, hiszen nincsenek tényleges közpolitikák és főleg közpolitikaelemzések. Helyettük narratívák vannak. (Ez jórészt a rendszerváltás utáni korszakra általában igaz.) Mindenre és mindennek az ellenkezőjére is van narratíva. A tévé tele van politológus szakértőkkel, akik a kommunikációt, a diskurzust elemzik. Közülük csak néhányan, mintegy lábjegyzetben utalnak a közpolitikai probléma tényleges összefüggéseire is (pl. a nyugdíjak kapcsán a nyugdíjkasza működésére).

A kormányzati szervezetben sem nagyon találkozunk a klasszikus értelemben vett közpolitikaelemzéssel. Ilyen szakértőket lényegében egyáltalán nem találunk a minisztériumokban, és ilyen háttérintézmények sem nagyon működtek, illetve tevékenységük nehezen lenne ilyenként értelmezhető. Hiányzik az ilyen jellegű szakértelem. Így pl. kétlem, hogy találnánk tíz embert a közszférában, aki készségszinten tudna költség-haszon elemzéseket csinálni, ami a klasszikus közpolitikaelemzés legtipikusabb módszere. Láthatóan erre nincs is jelentős igény a kormányzat politikai és közigazgatási vezetői részéről sem. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a közpolitikai diskurzuselemzésnek Magyarországon nincs alternatívája. (Ti. nincs klasszikus közpolitikaelemzés.)

Egy ezzel ellentétes válasz arra utalhat, hogy a politikai diskurzust itt a pártpolitika dominálja. Csak pártok által kínált narratívák vannak, általában akkor is, ha civilként, sőt gyakran akkor is, ha „szakértőként” adják elő a médiában. A Szabó példában megjelenő narratívák, a különféle stakeholdereké egy intézmény kapcsán, a kis helyi társadalom világtérképezése a kibucban, az etnográfiai elemzésben megjelenő narratívák teljességgel eltérőek ettől.

Hogy mely narratívák hallhatóak, azt alapvetően a média határozza meg, hiszen nincsenek nagy, stabil és közbizalmat élvező érdekképviseleti civil szervezetek. A média szelekciós mechanizmusa egyébként is problematikus (egyre inkább a szenzáció és nem a közpolitikai tartalom válik fontossá), de különösen az, ha a média túlnyomó részét a kormánypárt dominálja.

Végül, milyen következtetéseket lehet levonni az olyan narratívából, amelyben a politikus egyetlen rövid beszédben azt mondja, hogy elutasítja a tandíjat és – néhány mondattal később – az egyetemek önfinanszírozásának híve. (Ehhez persze nem kell politikusnak lenni, hiszen a tipikus magyar állampolgári narratívájában, mint a survey adatokból tudhatjuk, jól megfér egymással az a gondolat, hogy a Kádár-rendszer alapvetően jobb volt, mint a mostani és az, hogy a Kádár-rendszer vezetőit meg kell büntetni súlyos vétkeikért.)

A fentieket egyetlen, a szerzőhöz intézett, költői kérdésbe sűrítve: Tudna-e olyan közpolitikai témát mondani, amelynek diskurzuselemzését értelmesen el lehetne végezni?

NÉHÁNY TOVÁBBI MEGJEGYZÉS

Amikor „közpolitikáról” beszélünk, akkor mögötte legalább két, egymástól jól elkülöníthető tartalom jelenik meg. Egyfelől utalhat a közpolitikai folyamatra, a döntéselőkészítés, döntéshozatal és megvalósítás menetére. Másfelől utalhat a tartalomra, vagyis az adott témakörben meghatározott szakpolitikára (pl. munkanélküliséggel kapcsolatos politika). Amikor a közpolitika (tudományos) vizsgálatáról beszélünk, akkor annak szintén legalább két értelmezése van. Egyfelől utalhat a közpolitikai folyamat, a szereplők, eszközök, stb., általában a közpolitikai jelenség, ilyenként a politikatudomány szerves részét képező, tudományos vizsgálatára. Másrészt viszont utalhat a közpolitikaelemzésre, amely az egyes konkrét közpolitikai problémák elemzését végzi el a tudományokban felhalmozott ismeretek felhasználásával. Ez utóbbi alkalmazott tudomány, amelynek célja alapvetően gyakorlati, közönsége pedig a közpolitika stakeholderei és kevésbé a tudományos közvélemény. Úgy látom, hogy a szerző mindvégig csúszkál e két értelmezés között. Könnyen elképzelhető, hogy ezek a határmegvonások, a közpolitikai diskurzuselemzésben értelmüket veszítik. Ez azonban rendkívül jelentős tény, amit, ha így van, a dolgozatban explicit módon jelezni kellene. Ha viszont nincs így, akkor ezt a csúszkálást a dolgozat gyengeségének kell tekinteni.

A dolgozat megértését számomra tovább nehezítette, hogy a szerző számos fogalompárt alkalmaz. Így: „hagyományos–diszkurzív elemzés”, narratív–argumentatív, apodikusz–argumentatív, nyelvi–magatartási megnyilvánulások elemzése, általánosra–lokalitásra (ti. kultúrára) helyezett hangsúly, advocacy coalition–discursive coalition. A szerző e fogalmakat minden esetben magyarázza. Emellett olykor implicite jelzi két-két pár között az összefüggést, máskor az a szövegből sejthető. Több esetben azonban, legalábbis számomra, nem világos a logikai összefüggés a dichotómiák között. A szöveg – remélhető – továbbfejlesztése során ezeket a problémákat talán orvosolni lehetne.

A hosszú és kritikus észrevételek után azonban, megerősítve a bevezetőben leírtakat, ismét hangsúlyozom, hogy egy rendkívül színvonalas, informatív és – mint e szöveg is bizonyítja – vitára ingerlő dolgozatról van szó. Sokat tanultam belőle magam is. Köszönöm!

JEGYZETEK

- ¹ Erre akár a Kaplan-féle konkrét példa (18. o.) kapcsán leírt megoldás is jó lehet, bár nem tudjuk meg, mi volt ott a végeredmény. Azt látjuk, hogy a közös narratíva megalkotásából egyben a megoldás is következett, ám ez a tény (ti. hogyan?) magyarázat nélkül marad. Jelzem még: Kaplan egy olyan parciális problémával, nevezetesen egy konkrét intézmény további finanszírozásának kérdésével foglalkozott, amelyet jómagam nem feltétlenül neveznék közpolitikai kérdésnek.
- ² Ez alól az egyetlen kivétel a Dvora Yanov-féle elemzés (26–27. o.). Ez sem tűnt azonban teljesen idegennek az én, klasszikus közpolitikaelméleten orientálódó agyamnak. A kibucoknak ez az elemzése, jól illeszkedik az „implementation studies” vonulatába, amely azt vizsgálja, hogy miként alakul egy-egy közpolitika a gyakorlatban. Főleg: miért nem, vagy miért nem úgy valósul meg, ahogyan azt a döntéshozók eredetileg eltervezték. A szakirodalom számos magyarázó tényezőt nevesít. Ilyenek a szervezeti, intézményi keretek, az ösztönzési mechanizmusok, vagy a felelősségi viszonyok, a maguk tényleges működésében. Kétségtelen, hogy a kulturális összetevőnek egyre növekvő mértékben tulajdonít szerepet a szakirodalom. A Dvora Yanov-féle elemzés vitathatatlanul messze jutott ebben. Jómagam emiatt nagyobb teljesítménynek is tartom, mint pl. Kaplan csoportjának, vagy az etnográfusok tevékenységét. Elismerésem azonban elsősorban a tudományos teljesítménynek szól. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen – nem túl nagy – horderejű közpolitikai problémába beleölt mintegy három és fél év egyfelől túlzottan hosszú, másfelől túlzottan „költséges”, egy valódi közpolitikaelemzési probléma esetében.
- ³ Szabó idézi Schwarz–Thomson (20–23. o.) gondolatmenetét. Eszerint mivel a célok érdekekből, az érdekek pedig célokból következnek, így ezek társadalomtudományi kategóriákként értelmetlenek, ilyenként elvetendők. Jómagam, talán mert nem tudtam teljességgel követni a gondolatmenetet, vagy, mert a társadalomtudomány túlnyomó részében az érdek fogalma fontos, sőt az alapkategória, nem lettem teljesen meggyőzve.

IRODALOM

- Berger, P. L. and Luckman, T. (1967): *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Garden City, Anchor Books.
- Bernstein, Basil (1971): *Theoretical Studies Towards a Sociology of Language*. London, Routledge.
- Cohen, M.–March, J.–Olsen, J. (1972): A Garbage Can Model of Organizational Choice. *Administrative Science Quarterly*, 17 (1).
- Gajduschek György–Hajnal György (2010): *Közpolitika*. Budapest, HVG ORAC.
- Guba, Egon G.–Lincoln, Yvonna S. (1989): *Forth Generation Evaluation*. London, Sage.
- Habermas, Jürgen (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat.
- Habermas, Jürgen (1984): *The Theory of Communicative Action*. Beacon Press. (Magyarul: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Gondolat Kiadó, 2011.)
- Johnson, David B. (1999): *A közösségi döntések elmélete*. Budapest, Osiris.
- Lane, Jan-Erik, ed. (1987): *Bureaucracy and Public Choice*. London, Sage Publications.
- Kingdon, John W. (1995): *Agendas, Alternatives, and Public Policies*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Lindblom, Charles (1959): The Science of Muddling Trough. *Public Administration Review*, 1959 (2).
Magyarul: A kis lépések tudománya. In: Stillman, Richard J. (szerk.): *Közigazgatás*. Budapest, Osiris, 1994.
- Simon, Herbert A. (1982): *Korlátozott racionalitás*. Budapest, KJK.
- Stone, Deborah (1988): *Policy Paradox. The Art of Political Decision Making*. Glenview, Scott Foresman.
- Szabó Márton (2012): Közpolitikai diskurzuselemzés. *Politikatudományi Szemle*, 21 (3), 7–34.

DIKTÁTOROK ÉS LÁZADÓ CIVILEK

Bozóki András

(egyetemi tanár, Közép-európai Egyetem)

Bruce Bueno de Mesquita–Alastair Smith: *The Dictator's Handbook: Why Bad Behavior Is Almost Always Good Politics*. New York, Public Affairs, 2011.

Valerie J. Bunce–Sharon L. Wolchik: *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

Erica Chenoweth–Maria J. Stephan: *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. New York, Columbia University Press, 2011.

William J. Dobson: *The Dictator's Learning Curve: Inside the Global Battle for Democracy*. New York, Doubleday, 2012.

Az utóbbi évek kutatásainak köszönhetően, mind a demokráciáról és a tekintélyelvű rendszerekről, mind pedig a demokrácia lerombolásának, illetve újjáépítésének esélyeiről alkotott tudásunk jelentősen bővült. Habár kétségkívül van kapcsolat gazdasági fejlettség és demokrácia között, e viszony nem mindig egyértelmű. A gazdasági növekedés sem minden körülmények között kedvez a demokrácia létrejöttének, különösen akkor nem, ha a javak elosztását az állampolgárok nem tekintik igazságosnak (Marks–Diamond, 1992). Önmagában a demokratikus minimumnak tekintett választások nem garantálják a demokrácia fennmaradását, mert az autoriter vezetők megtanulták, hogy miként lehet demokratikus legitimitációval – félig vagy egészen – tekintélyelvű rendszert működtetni. Az autoriter vezetők többsége a demokrácia fogalmát paravánként használja, a demokrácia szellemétől és gyakorlatától idegen politikai berendezkedés kiépítésére. Átveszik a demokrácia több intézményét, de azokat eredeti rendeltetésüktől eltérő célokra használják. Demokratákként mutatják be önmagukat, csak éppen a liberális demokrácia helyett először többségi demokráciát, majd az emberi jogokat figyelmen kívül hagyó „illiberális demokráciát” működtetnek. Innen pedig már csak egy lépés az autoriter fordulat beteljesítése, a demokrácia elveinek megtagadása. „Patyomkin-demokrációkban” akár még korlátozottan versengő választásokra is sor kerülhet anélkül, hogy a szavazás végső eredménye megváltoztathatná a liberális demokráciától egyre távolabb sodródó rendszer alapvonalait.

Az itt tárgyalt könyvek arra hívják fel a figyelmet, hogy a demokrácia és a diktatúra között az utóbbi időben széles, szürkezőna alakult ki, amelyeket vegyes rendszerekként (*hybrid regimes*) írhatunk le (Levitsky–Way, 2010). E rendszerekben fennálló szűk társadalmi mozgásteret mind az autoriter vezető, mind pedig a demokratikus ellenzék a maga javára igyekszik kihasználni, ezért a politikai küzdelem rendszer-alternatívák harcát jelenti. Nemcsak a különböző országok demokratái képesek hatékonyan tanulni egymástól, hanem a diktátorok is. A nemzetközi politikában gyakran tapasztalt „dominóeffektus” nemcsak pozitív (Meyer, 2009), hanem negatív irányban is működhet. Számos esetben a már kialakult demokratikus intézményrendszer sem nyújt garanciát a diktatórikus vezetők felemelkedése ellen, ha azok rosszhiszeműen kihasználják a rendszer gyengeségeit. Nemcsak a demokrácia fenntartásának és expanziójának, de ellehetetlenítésének is megvannak a maga „legjobb gyakorlatai”: e destruktív gyakorlatok terjedése manapság globális méreteket ölt.

Mindazonáltal a demokrácia elfojtásában érdekelt tekintélyelvű vezetőkkel szemben az ellenállás új formái is megjelentek, s e tiltakozási formák is globalizálódnak. Történeti összehasonlító elemzésben kimutatható, hogy az erőszak nélküli civil ellenállás az esetek többségében jóval hatékonyabb a fegyveres ellenállásnál. A kommunikációs technológiák új formáit a felkelők sokáig a maguk javára tudták fordítani – például tüntetések szervezésekor – de ezeket nemcsak a civil társadalom ellenálló csoportjai, hanem a hatalom képviselői is hatékonyan képesek hasznosítani. Nemcsak a hatalom megtartásának, hanem megdöntésének is megvannak azok a szervezeti és logisztikai technikái, amelyek elsajátítása a résztvevők professzionalizálódását igényli.

A helyi demokratikus erők nyugati támogatásának állami nyomásgyakorlásra épülő politikája önmagában egyre kevésbé elégséges (Carothers, 2004). Nem csoda, hogy az utóbbi időben növekszik a helyi civil szervezetek nemzetközi támogatásának jelentősége, beleértve az ellenállás és mozgósítás különböző technikáira vonatkozó tudás átadását. A demokrácia visszahódítására vonatkozó tudás megszerzése éppúgy tanulási folyamat eredménye, mint a rendszer rutinszerű működtetése.

Az alábbiakban tárgyalt könyvek szerzői arra is figyelmeztetnek, hogy az erős népi elégedetlenség ellenére a diktátor sokáig megőrizheti hatalmát, ha erőforrásait át tudja csoportosítani a reá közvetlenül nem veszélyes szélesebb társadalmi rétegektől a hatalom megőrzése szempontjából kulcsfontosságú kevesekhez. A hatalom megtartásához nélkülözhetetlen kevesek lojalitásának megvásárlásával a diktátor sokak elégedetlenségét tarthatja ellenőrzése alatt, különösen akkor, ha az ellenzék megosztott, vagy a hatalom képviselői képesek az ellenzéki csoportok megosztására.

*

A Bruce Bueno de Mesquita és Alastair Smith által írt sikerkönyv (*The Dictator's Handbook: Why Bad Behavior Is Almost Always Good Politics*) a hatalom megszerzésének és megőrzésének szabályait tartalmazza. A szerzők szerint az autokratikus módszerek nemcsak tekintélyelvű rendszerekben, hanem demokráciákban is használhatók, mert ezek a politika általános, rendszerektől független szabályai. Ráadásul az autokrata vezetők a demokratáknál számos tekintetben sikeresebbek, mert hosszabb ideig tudják megőrizni hatalmukat. A könyv az úgynevezett realista iskola – Machiavellire visszavezethető – tanításait követi, így nem áll távol Vilfredo Pareto, Robert Michels vagy Carl Schmitt nézeteitől. A politikai realizmus abból az alaptételből indul ki, hogy nem engedhetjük meg magunknak, hogy a világot és legfőképp az embereket normatív alapon közelítsük meg, hanem – Max Weber (1962) nyomán – megértő, leíró módon kell értelmeznünk. Ne akarjuk az embereket megváltoztatni, azt értsük meg, hogy miként cselekednek és milyen megfontolások alapján. A megértés igénye persze nem jelent egyetértést. Bueno de Mesquita és Smith vitán felül állónak tekinti, hogy az egyének képesek felismerni saját érdekeiket és akár hatalomban, akár arra aspirálva, akár pedig választóként ezeket az érdekeket követik.

A könyv intellektuális háttérét az önérdekre alapozott individualista tézis, a racionális választás elmélete jelenti. Eszerint a politika világa mindenekelőtt racionális számításokon nyugszik, amelyet „politikai vállalkozók” végeznek el. Mint közismert, ez a megközelítés figyelmen kívül hagyja, hogy a politika távolról sem csak a racionalitás világa, hanem érzelmekre, szenvedélyekre, identitásokra és eltérő érdekekre épül, ahol nagy szerepe lehet a véletlennek és a szerencsének is (della Porta–Keating, 2008). Ezeket még a legragyogóbb manipulátor sem képes átlátni. A szerzők tudatosan provokatívan fogalmaznak és az erkölcsi állásfoglalást az olvasókra bízják. A szerzők által képviselt *selectorate* elmélet szerint a társadalom nagy részétől meg kell különböztetni azokat, akiknek elvileg beleszólásuk van a politikai folyamatokba: ez a névleges szelektorok köre, tehát azok, akik bár elmehetnének, mégsem mennek el szavazni. A demokrácia játékszabályait azok használják, akik elmennek szavazni, de a szerzők felhívják arra a figyelmet, hogy a passzívok köre nem kisebb a demokráciában, mint a diktatúrában s erre politikát lehet építeni. Választási kampány idején nemcsak mozgósítani kell – ez csak a feladat egyik része – hanem elérni azt is, hogy a másik tábor potenciális szavazói távol maradjanak a választásoktól. Ettől még maguk a politikai rendszerek különböznek, hiszen a demokráciákban a demokratikus szabályok a választásokon részt nem vevőkre is érvényesek, míg a diktatúrákban még a rendszert támogató szavazókra sem.

A nominális szelektoroktól tehát meg kell különböztetnünk a valódi szelektorokat, akik elmennek választani. A politikai vezető arra törekszik, hogy

adminisztratív és politikai eszközökkel úgy alakítsa a nominális és valódi szelektorok közti eltérést, hogy ezzel a saját híveit hozza előnyös helyzetbe. Előbbi módszerek közé tartozik a választási törvény átírása, a választói körzetek újrarajzolása (*gerrymandering*), míg utóbbiak közé a saját választók motiválása és az ellenfél választóinak demobilizálása. Ha a vezető ezt meg tudja oldani, akkor jön a következő politikai feladat: a valódi szelektorokon belül létrehozni a győztes koalíciót. Demokrációkban ez a választásokon résztvevők egyszerű többségét jelenti. A győztes koalíció elvileg viszonylag kisszámú is lehet, ha a többieket sikerül távol tartani a szavazástól és a választási részvételnek nincs jogilag rögzített minimális küszöbértéke. A szerzők játékelméleti megközelítése szerint győztes koalíción belül két kategória létezik: a nélkülözhetetlenek (*essentials*) és a befolyásosak (*influentials*) csoportja. A nélkülözhetetlenek azok körét jelenti, akik nélkül nem lehetséges a hatalom megszerzése vagy megtartása. A nélkülözhetetlen személyek köre persze cserélődhet. A történelemben számos példát tudunk arra, hogy a hatalom megszerzéséhez másokra van szükség, mint a hatalom megtartásához. Például a Lenin vezette orosz bolsevik párt belső köre tele volt értelmiségiekkel (Troickij, Buharin, Preobrazsenszkij és mások), míg a Sztálin vezette állampárt káderburokratákkal. A személyek változhatnak, de a politikai hatalom szempontjából nélkülözhetetlenek köre megmarad (Djilas, 1957). Közéjük tartozhatnak pénzemberek, titkosszolgálati, rendőri és katonai vezetők, személyes bizalmasok, gazdasági mogulok és így tovább. E körben nemcsak a pozíció számít, hanem a politikai vezetőhöz való feltétlen lojalitás. A nélkülözhetetlenekhez képest tágabb a befolyásosak köre. Ők azok, akik a győztes koalícióhoz szükséges társadalmi támogatást képesek biztosítani – szakszervezeti és vallási vezetők, etnikai csoportok vezetői.

Bueno de Mesquita és Smith azt tanácsolja a diktátoroknak, hogy a győztes koalíciót tartsák meg olyan kicsinek, amennyire csak lehetséges, mert minél kisebb a hatalmi koalíció, annál kevesebb embert kell ellenőrizni és annál kisebbek a rendszer fenntartásának költségei. A névleges szelektorokat úgy kell alakítani, hogy olyan sokan legyenek, amennyire csak lehetséges, így a helyettesíthető tagokat könnyedén le lehet cserélni. A szerzők szerint érdemes ellenőrizni a bevételek áramlását, mert a vezető számára mindig hasznosabb, ha ő mondhatja meg, hogy ki részesüljön az erőforrásokból, mintha mindenki odaférhet az elosztható javakhoz. A vezető számára hatékony lehet az a megoldás, ha a társadalom többségét elszegényíti, miközben saját támogatóit gazdaggá teszi. A diktátornak ki kell fizetnie kulcstámogatóit, ha meg akarja őrizni lojalitásukat. Nem szabad elfelednie, hogy közeli támogatói inkább szeretnének az ő helyében lenni, mintsem hogy tőle függjenek. A diktátor nagy előnye velük szemben abból fakad, hogy tudja, honnan jön a pénz, míg a többieknek nincs erről tudomásuk. A szerzők szerint a diktátornak egyszerre érdemes jó közoktatást és gyenge felsőoktatást működtetni, hogy sok képzett

szakmunkás szolgálja ki a rezsimet, de egyúttal a felsőoktatás ne termelje ki a rendszer ellenzékét. A túl sok művelt, kritikai gondolkodású ember a diktátorok számára nem kívánatos.

A szegénységben élőknek és az éhezőknek nem marad erejük, hogy a diktátor ellen forduljanak, de a szűkebb koalíció csalódott tagjai veszélyesek lehetnek rá. Ezért a koalíción belül ki kell küszöbölni a disszidencia lehetőségét. A hatalom alsóbb lépcsőfokain elhelyezkedő vezetők dezertálása viszonylag ritka, mert a párttagok és a párthoz közel állók általában korrumpálhatóak és zsarolhatóak. Ha a disszidencia jelenségének megszüntetése nem lehetséges, a disszidenseket el kell szigetelni a koalíció erőközpontjától, de marginalizált pozíciójukban is érdemes bent tartani őket a koalícióban, mert kitaszított „mártírokként” veszélyesek lehetnek.

A könyv nem kelti azt az illúziót, hogy a fenti szabályok csak a diktátorok által irányított, elmaradott országok működését írja le. Bár példáik többségét a szerzők a harmadik világból hozzák, azt is hangsúlyozzák, hogy nem különböző rendszerekről, hanem a politika immanens természetéről írnak. Szerintük tehát az önkényuralmi és a demokratikus államok vezetői lényegében ugyanazokat a szabályokat követik. A demokratikus vezetők is meg akarják szerezni a hatalmat és meg akarják őrizni azt. Ők sem szeretnek idő előtt távozni a vezető pozíciókból. Ahhoz tehát, hogy a demokraták megőrizhessék hatalmukat, innovatívabbnak kell lenniük autoriter kollégáiknál, mert a demokratikus rendszer – lényegénél fogva – nem épülhet az aktív választók teljes háttérbe szorítására.

Ahogy az állampolgárok különbözőek egymástól, ugyanez vezetőikről is elmondható. Nem eleve jók vagy eleve rosszak, hanem opportunisták, esendők, hol a jóra, hol a rosszra kaphatók. Demokrációkban széles konszenzussal kiépített intézmények korlátozzák a vezetők önkényét. Bueno de Mesquita és Smith könyvéből azért közvetett módon az is kiolvasható, hogy általában azok az országok sikeresek, amelyek a lehető legszélesebb képviselőlet biztosító demokrácia és a választási rendszer talaján állnak. Diktatúrákban és vegyes rendszerekben a választási rendszert úgy alakítják, hogy a választópolgárok könnyebben „megvásárolható” része biztosítsa a vezető számára hatalma megtartását. A szabályok gyakori átírása is kedvelt eszköze mindazoknak, akik a jogállamot csak időlegesen használják, de készek megválni tőle, ha érdekeik így kívánják. A jogszabályok „haszonelvű” felhasználásának egyik speciális esete, amikor az újra már nem választható elnök mandátumát meghosszabbítják, vagy esetleg a miniszterelnöki és elnöki pozíció cserélgetésével kiegészítve tartják fenn hatalmukat (mint például Oroszországban, Argentínában és néhány afrikai és latin-amerikai országban). Mindehhez aktívan felhasználható a politikai befolyással való visszaélés révén adódó hatósági, jogalkotói és jogalkalmazói együttműködés. Az ilyen rendszert az államhoz szorosan kötődő korrupció tartja életben.

A *Dictator's Handbook* szokatlan könyv, amelyben az élvezetes stílus sokszor ellentétben áll a valóságban megfigyelt, „bicskanyitogató” tartalommal. Talán épp ez a disszonancia volt a szerzők szándéka: annak bemutatása, hogy a politika eszményei és gyakorlata között sokszor milyen széles árok húzódik. A könyvben a cinizmus határait súroló (vagy átlépő) megjegyzések egész sora provokatívan figyelmeztet a politika diabolikus természetére.

*

A diktátorok elleni harc nem könnyű, de nem is kilátástalan. Ebben megerősítheti az olvasót Valerie Bunce és Sharon Wolchik kitűnő könyve (*Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries*), amely számos, eddig nem vizsgált szemponttal gazdagítja a demokratizáció folyamatáról szóló nemzetközi politikatudományi szakirodalmat. Az utóbbi húsz évben kialakult posztkommunista rezsimek egy része demokrácia, másik részük egyértelműen diktatúra, de a köztes tartományban számos vegyes rendszer található. A demokratikus átmenet első szakaszában általában még keverednek a demokratikus és autokratikus rendszer vonásai (erről bővebben lásd O'Donnell–Schmitter, 1986). Mivel az átalakulás sohasem visszafordíthatatlan folyamat, így előfordulhat, hogy a korábban demokráciáknak tekintett országok visszacsúsznak a versengő önkényuralmi (*competitive authoritarian*) rendszer szintjére, vagy a teljesen autokratikus rendszerbe (vö. Linz, 1978). Bunce és Wolchik ezekre a *mixed regime* kifejezést használja a szakirodalomban korábban elterjedt *hybrid regime* fogalmával szemben, ám a lényeg ugyanaz. A szerzők több ország példáján, konkrét események vizsgálatán keresztül azt vizsgálják, miként lehet megszabadulni a posztkommunista vegyes rendszerekben hatalomra kerülő diktatórikus vezetőktől. Olyanoktól, akik hatalmon maradásuk esetén a rendszert még inkább autokratikus irányba vezethették volna (Meciar, Milosevic, Kucsma és mások).

A szerzők az országos választások pillanatát olyan lehetőségnek tekintik, amelyek révén a negatív tendenciák megállíthatók, sőt sok esetben visszafordíthatók. Szemben a szakirodalomban használt „választásos forradalom” (*electoral revolution*) kategóriájával – amely teljes szakítást ígér az előző korszakkal, de ígéretét ritkán teljesíti be – a szerzők a „demokratizáló választások” (*democratizing elections*) fogalmát vezetik be. Úgy vélik, a forradalom és a választások fogalmának összekapcsolása tévútra visz, mert egyrészt normatív tartalmat kölcsönöz a folyamatnak, másrészt az esetek többségében valódi forradalomról nincs is szó. Bizonyos választások valódi mérföldkövet jelenthetnek egy ország átalakulásában (*breakthrough elections*), de ezek – szemben a résztvevők akkori elvárásaival – utólag már semmiképp sem nevezhetők forradalomnak.

A demokratizáló választások más választási előzmények nélkül, egyetlen lépésben is sikeresek lehetnek, ezt példázza Szlovákia (1998) és Horvátország

(2000) esete. Szlovákiában a nemzetközi közösség is komoly szerepet játszott az akkor már négy éve folyamatosan hatalmon lévő Vladimir Meciar miniszterelnök eltávolításában (Bunce–Wolchik, 2010). Hiába lett Meciar pártja a legerősebb, mert az összes többi demokratikus erő összefogott ellene, és e széles politikai koalíció révén juthatott a hatalomba Mikulás Dzurinda, aki 1998 és 2006 között Szlovákia EU-csatlakozását véghezvitte, és aki mindeközül az ország történetének legsikeresebb kormányfője volt. Horvátország esete annyiban kivételnek számít, hogy az „államalapító” nacionalista vezetőt, Franjo Tudjmant nem kellett eltávolítani hivatalából, mert 1999-ben még elnökként halt meg. De az is előfordul, hogy a demokratizáló választások a röviddel korábban elcsalt választások ellen kirobbanó népi tiltakozás következményei. Olyan megismételt választások, amelyek „helyrehozzák” az előző választás kudarcát. Ilyen volt a „narancsos forradalom Ukrajnában, 2004-ben (Nodia, 2005; Aslund–McFaul, 2006).

A paradigmátikus fordulat azonban Jugoszláviában következett be az ezredforduló évében. Mint Bunce és Wolchik érdekfeszítően bemutatja, ebben az országban az ellenzék sokáig reménytelennek tűnő küzdelmet folytatott Slobodan Milosevic elnök eltávolításáért. Milosevic opportunista módon ötvözte a szocialista és nacionalista ideológiát, így éveken át sikerrel le tudta szerezni nacionalista ellenzékét, önmagát „kisebb rosszként” feltüntetve (Brankovic, 1995). A boszniai szerbek háborúját „Nagy-Szerbia” nacionalista ígéretével támogatta, majd az 1995-ös daytoni megállapodás idején ugyanő már pragmatikus „béketeremtőként” szerepelt. A Clinton-adminisztráció kénytelen volt őt tárgyaló partnerként elfogadni, ha békét akart a Balkánon. Milosevic – aktuális politikai érdekei szerint – először a háború megnyerésének garanciájaként, majd a tartós béke biztosítékeként láttatta magát a választók előtt (Thomas, 1999). Hasonló sikerrel tudta átmenetileg kihasználni a forrongó Koszovó helyzetét politikája szerbiai támogatottságának növelésére. Sem az ország vérszenen romló gazdasági helyzete, sem a nemzetközi gazdasági szankciók, sem pedig a NATO 1999-es légitámadásai nem tudták megrendíteni hatalmát. A demokratikus ellenzék megosztott volt, ereje elsősorban a fővárosra korlátozódott. Milosevic ügyesen egyensúlyozott radikális nacionalista és demokratikus ellenzéke között, még azt is elfogadva, hogy a főváros, Belgrád demokrata ellenzéki politikus (Zoran Djindjic) irányítása alá került, mert a választások manipulációjával el tudta érni, hogy a vidéki választók többsége rá szavazzon. Habár ő maga hajlamai szerint diktátor volt, rendszere mégis inkább volt vegyes rezsim, mint klasszikus diktatúra, mert tartalmazta a versengés, a választás, a szólásszabadság és a többpártrendszer elemeit.

Az ellenzéki megosztottság miatt sikertelen maradt a Milosevic elleni *Zajedno* (Együtt) mozgalom 1996–97-ben. Ezt a megosztottságot tudta később kiküszöbölni a nagyrészt fiatalok által elindított *Otpor* (Ellenállás) nevű új mozgalom, amely 2000-ben végül demokratikus áttörést ért el. Felhasználva

Bueno de Mesquita és Smith kategóriáit, elmondhatjuk, hogy Milosevic csökkenő társadalmi bázisát az ellenzék sokáig azért nem tudta a maga javára fordítani, mert a diktátor nagy súlyt helyezett a hozzá közel álló nélkülözhetetlenek pozíciójának megerősítésére. Érdekes fejlemény volt Jugoszláviában, hogy Milosevic egyre nagyobb önbizalommal viszonyult a választásokhoz, mert „demokratikus legitimitációja” megerősítésének lehetőségét látta bennük. Az utóbbi tizenöt évben egyébként is megdőlt az a mítosz, hogy a diktátorok félnek a választásoktól, hiszen például Milosevic egészen 2000-ig minden választást megnyert, de egyiket sem tiszta eszközökkel. Ugyanez a jelenség Venezuelában is előfordult, amikor Hugo Chávez minden alkalmat megragadott újabb és újabb általa ellenőrzött „választások” és referendumok kiírására, hogy hatalmát tartósítsa (Ellner–Hellinger, 2003).

Milosevic azonban 2000-ben elkövetett néhány alapvető hibát. Rendőrsége egyre brutálisabban lépett fel a tüntetőkkel szemben, ami hozzájárult az ellenzéki egység megerősödéséhez. Lebecsülte az ellenzék mozgósítási képességét, valamint azt a tényt, hogy időközben az *Otpor* kovása lett az ellenzéki együttműködésnek. Nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy az Egyesült Államok politikája megváltozott: az amerikaiak Milosevicben már nem a „békeheremtőt”, hanem a demokrácia akadályát látták. Megnőtt az ellenzék nemzetközi támogatottsága – anyagi, logisztikai és stratégiai értelemben. A 2000 őszi megerősödő összefogás sikere látványos példáját adta annak, hogy autoriter vezetők erőszakmentes úton is eltávolíthatók a hatalomból. Mindez azért volt fontos, mert a jugoszláviai választások sikeréhez vezető módszerek gyorsan ellenzéki *know-how*-vá váltak Grúziában, Ukrajnában és más poszt-kommunista országokban.

Bunce és Wolchik azonban nem csupán a demokratizáló választásokkal foglalkozik, hanem az odavezető úttal és a választások utáni, eltérő fejlődési pályákkal is, különös tekintettel a demokratikus tapasztalatok nemzetközi elterjedésére. A könyv három nagyobb részből áll. Az elméleti bevezetés és a kulcsfogalmak definíciója után összehasonlító esettanulmányokat közöl, elkülönítve egymástól a demokratikus fordulat elérése szempontjából sikeres történeteket (Szlovákia, Horvátország, Jugoszlávia, Ukrajna, Grúzia és Kirgizisztán), a kudarccal végződött esetektől (Azerbajdzsán, Fehéroroszország és Örményország). Az elbukott esetekben az ellenzéki egység ellenére a külső demokratikus támogatás nem tudott elég hatékony lenni, mert az autoriter rezsim jelentős erőforrásokat tudott mozgósítani fennmaradásának biztosítására. Örményországban az amerikai külpolitika nem a demokratizáló választások sikerére, hanem a graduális változásra összpontosította figyelmét, ami gyengítette a demokratikus fordulat sikerének esélyét. Azerbajdzsánban a rezsim el tudta vágni a helyi NGÓ-kat az őket támogatni szándékozó külföldi forrásoktól, míg Fehéroroszországban a demokrácia transznacionális támogatását az orosz vezetés hasonlóan aktív fellépése ellensúlyozni tudta a diktató-

rikus Lukasenka-rezsim fenntartása érdekében. A könyv harmadik részében a szerzők részletes komparatív elemzést nyújtanak az eltérő választási eredményekről, a választási modellekről, a demokratizáló választások nemzetközi hatásáról, a választások utáni különböző rendszerátalakulásokról (*regime trajectories*), és végül a demokrácia amerikai promóciós gyakorlatainak lehetőségéről és korlátairól.

Bunce és Wolchik minden eddiginél nagyobb figyelmet fordít a civil társadalom aktivistáinak, intézményeinek és szervezetségének elemzésére. A könyv legérdekesebb részei közé tartoznak azok a fejtegetések, amelyek a Milosevic elleni politikai mozgalmak sikerével, a tapasztalatok összegzésével, és nemzetközi átadásával foglalkoznak. A szerzők empirikus elemzések sokaságára és a helyi civil vezetőkkel folytatott saját interjúikra hivatkozva azt állítják, hogy Közép-Európában az NGÓ-k, think tankek és mozgalmak döntő szerepet játszottak az ellenállás megszervezésében (erről bővebben lásd Forbrig–Demes, 2007), és ezt a mintát igyekeztek átvenni a posztszovjet diktatúrák és egyes rendszerek demokratikus civil mozgalmai is. Bunce és Wolchik a kutatás éveiben sok időt töltöttek terepmunkával a térségben. Nemcsak hét kerasztal-beszélgetést rendeztek politikusok és kutatók részvételével, hanem több mint 200 egyéni interjút készítettek Azerbajdzsán, Bulgária, Fehéroroszország, Grúzia, Horvátország, Kirgizisztán, Örményország, Szerbia és Ukrajna civil ellenzéki aktivistáival, továbbá a helyi véleményformáló értelmiségiekkel, szakértőkkel és politikusokkal. Ez a könyv a posztkommunista rendszerek problémáival foglalkozó minden más művet felülmúl abban a tekintetben, hogy újdonságnak számító elméleti következtetései széles empirikus kutatási alapra támaszkodnak.

*

Erica Chenoweth and Maria J. Stephan (*Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Action*) meggyőző érveket sorakoztatnak fel arra vonatkozóan, hogy miért képesek az erőszakmentes civil mozgalmak nagyobb hatékonysággal megdönteni a diktatúrákat, mint az erőszakos felkelések. Az Erőszakmentes és Erőszakos Mozgalmak és Eredményük (*Nonviolent and Violent Campaigns and Outcomes – NAVCO*) elnevezésű adatbázisukban a szerzők 323 erőszakos és erőszakmentes ellenállási mozgalmat vizsgáltak, az 1900 és 2006 közötti időszakból. Szerintük az erőszakmentes akciók történetileg kimutathatóan nagyobb sikere abban rejlik, hogy csökkentik a mozgalomhoz való csatlakozás „költségeit” az átlagember számára, és nagyobb eséllyel kínálják a pozitív kimenetel lehetőségét, mint a klasszikus puccsok, erőszakos lázadások és forradalmak. A radikális akciókhoz csatlakozók alapvetően két dolgot szeretnének elérni: saját túlélésüket és a mozgalom sikerét. Egészen szélsőséges helyzetektől eltekintve a résztvevők nem kívánják feláldozni az életüket, ugyanakkor olyan mozgalomhoz akarnak csatlakozni, amely eléri kítüzött célját.

Erre nyújt lehetőséget az erőszakmentes kampány. Ha az emberek kicsinek érzik a részvétel kockázatát, a mozgalom széles társadalmi koalíciót építhet ki a fennálló rendszer ellen. Minél sokszínűbb a mozgalom összetétele, annál szélesebb lesz azok köre, akiket megszólíthat a különböző társadalmi csoportokban. Az ilyen sokszínű koalíció (*diverse coalition*) üzenete könnyebben jut el a véleményirányító személyekhez, csoportokhoz és szervezetekhez, akiket a maga oldalára állíthat. A véleményirányítók kitüntetett szerepét Tocqueville (1955) nyomán többen is felismerték, köztük Charles Tilly, aki a forradalmi helyzet definíciójának egyik elemévé is tette (Tilly, 1978). Az értelmiségiek átállása megsokszorozhatja a mozgalom hatását, és csökkenti annak lehetőségét, hogy a rezsím csírájában elfojtsa vagy elszigetelje a kezdeményezést.

Chenoweth és Stephan könyve módszertanilag azért érdekes, mert a szerzők kombinálják a kvantitatív és kvalitatív elemzési módszereket. Szinte minden esetben arra törekednek, hogy a statisztikai adatok mögé nézzenek, és elemzéseiket mélyebb tudásra alapozzák. Felteszik például azt a kérdést, hogy vajon nem félrevezető-e az erőszakmentes mozgalmak sikeréről beszélni. Vajon nem azért győznek-e az erőszakmentes mozgalmak, mert eleve azokban az országokban indulnak el, ahol a rezsím egyébként is szétesőben van? Ha ez így lenne, az erőszakmentes mozgalmak és a rezsím összeomlása között nem lenne oksági kapcsolat, az ilyen mozgalmak legfeljebb kísérőjelenségei volnának az amúgy is elkerülhetetlenül bekövetkező rendszerváltásnak. És a kérdés fordítva is feltehető: vajon nem azért buknak-e el az erőszakos mozgalmak nagyobb arányban, mert eleve olyan rendszerekben kezdeményezik azokat, ahol az erőszakmentes ellenállásra eleve jóval kisebb a remény?

A tranzitológiai szakirodalom szerint totalitárius rendszerekből nem lehetséges békés átmenet a demokráciába, mert a hatalmon lévők egységesen ellenállnak a rezsímet pluralizáló reform csábításának, nem hajlandók tárgyalni az ellenzékkel és minden utcai ellenállást erőszakkal vernek le (vö. például Diamond–Plattner, 2002). Ilyen esetekben úgy tűnik, hogy a rendszer elleni erőszakos mozgalmaknak nincs alternatívája. Ha viszont a fennálló rezsím „puha diktatúra” – amelyben a vezetés megosztott, a civil társadalomnak nagyobb tér nyílik, a rezsím korábbi hívei egy adott ponton hajlamosak szembefordulni korábbi vezetőikkel és később az erőszakszervezetek lojalitása is megkérdőjeleződhet – ott esély nyílik a békés, tárgyalásos átalakulásra, vagy a tömegdemonstrációkra épülő, erőszak nélküli, „bársonyos” forradalomra. (Az erőszakmentes ellenállás stratégiájára vonatkozóan lásd: Sharp, 1973, 2012 és Schock, 2005). Minderre számos példát láttunk az 1970-es évek Spanyolországától kezdve az 1989-es Lengyelországon, Magyarországon át Csehszlovákiáig. E megközelítés szerint az erőszakmentes mozgalom csak akkor lehet sikeres, ha a korábbi totalitárius rezsím előbb poszt-totalitáriussá vagy autokratikussá válik. Az autoriter rendszerek ugyanis nem ideologikusak, hanem opportunisták és pragmatikusak, így adott pillanatban lehetségessé válnak a

tárgyalások, mert azoknak a rezsिम számára nincs elvi akadály (O'Donnell–Schmitter–Whitehead, 1986).

Hasonló determinációt tétel ez fel a strukturalista elmélet. E szerint társadalmi forradalom akkor lehetséges, ha az állam és a rendszer összefonódik, vagyis az állam nem képes ellensúlyként fellépni, azaz nem kínál törvényekben garantált védelmet a kiszolgáltatott társadalmi csoportoknak az uralkodó elit elnyomásával szemben. Sőt, éppen ellenkezőleg cselekszik: az állam az uralkodó elit közvetlen érdekeinek képviselőjeként lép fel. Ilyen esetekben a tiltakozás egyformán irányul az uralkodó elit és az állam ellen, mert nincs „intézményes kapaszkodó” a tárgyalások megkezdéséhez. A strukturalista megközelítés egy adott ország rendszerváltó mozgalmának sikerét sokszor nemzetközi tényezőktől is függővé teszi (ami helyes megközelítés), ám gyakran hajlik arra, hogy alábecsülje az egyes országok politikai kultúrájának szerepét, valamint a mozgalmi szereplők tetteinek jelentőségét a változás előidézésében. (Az irányzat prominens képviselője Theda Skocpol, 1979, 1991, 1994).

Chenoweth és Stephan szkeptikusan viszonyul a strukturalista és a tranzitológiai elméletek magyarázó erejéhez. A szerzők megkérdőjelezzik, hogy akár a fennálló elnyomó rezsिम természete, akár más strukturális tényezők eleve meghatároznák az erőszakmentes kampányok sikerét vagy sikertelenségét. Percepciójuk szerint a forradalmak és lázadások sokszereplős, nyitott végű folyamatok, amelyben a lázadók helyesen megválasztott stratégiai cselekvésének jelentős szerepe lehet az elnyomó rendszer elleni küzdelem sikerében. Elemzésük hasonlít a már említett Charles Tilly érvelésére, aki különbséget tett forradalmi helyzet és forradalmi eredmény között. A forradalmi helyzetet a többféle szuverenitás (*multiple sovereignty*) fogalmával írta le, amelynek elemei a következők: 1. a rezsimmel szembeni kihívók megjelenése, 2. az alternatív követelések jelentős támogatottsága a megcélzott társadalmi csoportokban, 3. a kormány képtelensége a helyzet uralására. A forradalmi helyzet fennállása azonban még nem garantálja a forradalom sikerét. Ez csak akkor következhet be, ha 1. a többféle szuverenitás mellett – amit Lenin „kettős hatalomnak” nevezett – forradalmi koalíció épül ki a rezsimhez tartozó csoportok és a kihívók között, továbbá, ha 2. a forradalmi koalíció a fegyveres testületek meghatározó részét ellenőrzése alá vonja. Szükség van tehát arra, hogy a társadalom és a véleményformáló elit jelentős része a felkelők mellé álljon, valamint a hatalmon lévők soraiban szakadás következzen be a lázadókhöz való viszony tekintetében (Tilly, 1978). Chenoweth és Stephan könyve abban hoz újdonságot, hogy szerintük a lojalitásváltás sokkal nagyobb eséllyel következik be az erőszakmentes mozgalmak, mint az erőszakos felkelések esetében.

Érveik alátámasztására a szerzők négy esettanulmányban olyan erőszakmentes mozgalmakat mutatnak be, amelyeket korábbi erőszakos felkelések kudarcra előzött meg. A négy eset közül kettő, az iráni forradalom (1977–79) és a Fülöp-szigeteki Néphatalom Mozgalom (1983–86) sikerre vezetett. Az első

palesztín intifáda (1987–92) részleges sikert hozott, ám a burmai forradalom (1988–90) elbukott. Míg az erőszakos megmozdulásokban való részvétel általában a társadalom szűkebb körére – elsősorban a fiatal férfiakra – korlátozódik, addig az erőszakmentes kampányok a társadalom százezres vagy milliós tömegeit szólíthatják meg. Olyan széles és sokszínű mozgalmi koalíció jöhet létre, amelyet az elnyomó hatalom lényegesen kisebb eséllyel tud csak kordában tartani. Ebben a koalícióban a fiatal férfiak mellett fontos szerepet játszhatnak a diákok, a nők, az értelmiségiek, a szakjogászok, valamint a vallási és szakszervezeti vezetők.

Egy széles társadalmi koalíció nagyobb hatást tud elérni nemzetközi kontextusban is, mert sikeresebben ösztönözheti a nemzetközi szervezeteket az erőszakmentes küzdelem intenzív, külső támogatására. A burmai erőszakmentes ellenállás bukása tisztán igazolja a szerzők téziseit: mivel a lázadók nem törekedtek a rezsimhez hű katonai és értelmiségi csoportok megosztására, nem tudták elválni az autoriter rendszert saját társadalmi, politikai és katonai bázisától. Lojalitásváltás nem következett be, a hatalmi blokk érintetlen maradt, ami megnövelte a mozgalomhoz csatlakozás kockázatát a szimpatizánsok körében. A rezsim elnyomó kapacitása megmaradt, amit nem tudott ellensúlyozni a civil mozgalom (viszonylag gyenge) külföldi támogatottsága. Sem a rezsimmel elégedetlen belső erők, sem a nemzetközi szervezetek nem láttak lehetőséget a hatékony fellépésre, így e tényezők együttes hatása miatt a mozgalom elbukott.

Chenoweth és Stephan elemzése világos, következtései korrektek. A szerzők nem állítják, hogy az erőszakmentes küzdelem minden esetben sikerre vezet. Valójában itt is nehéz harcról van szó, amelynek során a mozgalomban résztvevők számossága és sokszínűsége, a nemzetközi támogatás, valamint a rendszerhű erők lojalitásának átbillenése mellett az ellenállók taktikai repertoárjának diverzitására is szükség van. Ez a könyv fontos hozzájárulás a helyi társadalmi mozgalmak, és az erőszakmentes ellenállás globális szemléletű, nemzetközi összehasonlító elemzéséhez.

*

William J. Dobson könyve, *The Dictator's Learning Curve: Inside the Global Battle for Democracy*, abban különbözik az eddig tárgyalt munkáktól, hogy nem akadémiai jellegű írás, hanem politikai tényfeltárás, elsősorban zszurnaliszta módszerekkel. A szerző kétévi kutatómunkája alatt több önkényuralmi rezsimbe látogatott el (Kína, Malajzia, Oroszország, Egyiptom és Venezuela) és bemutatta a civil ellenállás jellegzetes szereplőit és momentumait. Dobson a frontvonalból tudósít, bemutatja, hogyan működik a civil kurázsizs az ilyen országok mindennapjaiban, továbbá azt vizsgálja, hogy milyen stratégiai és taktikai újításokra van szükség az egyre kifinomultabbá váló autoriter rendszerek elleni fellépésben. Interjú készített az orosz ellenzék vezetőjével, a felkelők oldalára

átálló egyiptomi katonával, az ellenállást támogató volt Chávez-hívó venezuelai politikussal éppúgy, mint az egyik prominens kínai ellenzékivel, az erőszakmentes civil ellenállás amerikai teoretikusával, és az *Otpor* nevű, egykori szerb ellenzéki mozgalom veteránjával.

Dobson könyvének egyik fő állítása, hogy a rendszerellenzéki csoportok sikerének nincsenek általános szociológiai szabályai, sok múlik azon, hogy az ellenzéki aktorok helyesen értelmezik-e a folyamatokat, képesek-e széles koalíciót felépíteni, majd kellő pillanatban hatékonyan cselekedni. A szerző észleli, hogy az utóbbi évtizedben a demokráciák száma nem bővül tovább, a Samuel Huntington (1991) által a demokratizálás harmadik hullámának nevezett globális változás véget ért. Mindazonáltal bővül azon rendszerek köre, amelyek szeretnék magukat demokráciának láttatni, ám a demokrácia *facade*-ja mögött valójában a diktatórikus gyakorlatok erősödnek meg (Diamond–Plattner, 2001). Az ilyen autoriter rendszerek jövője és az ellenük szervezett erőszakmentes ellenzéki mozgalmak sorsa a bizonytalanság ködébe vész.

Dobson megfigyelése szerint a helyzet ma bizonytalanabb, mint bármikor korábban volt. „Olyan rezsimek, amelyek korábban az összeomlás szélén voltak, mára újra megerősödtek. Erősnek látszó diktatúrák viszont napok alatt összeomlottak. Nem lehet közvetlen összefüggést találni a rezsimek brutalitása, a gazdasági nélkülözés, a társadalom etnikai összetétele, vagy az ország kultúrtörténete és a forradalom kirobbanásának valószínűsége között, történjen az ma, holnap, vagy tíz év múlva. Az számít, hogy ki hogyan számítja ki a lépéseit.” (Dobson, 2011) A szerző olyan eseteket mutat be, amikor a látszólag legreménytelenebb helyzetekben tér nyílik az ellenzéki cselekvés számára.

Az egyik orosz ellenzéki vezért, Boris Nyemcovot idézve Dobson rámutat, hogy a fő különbség a kommunizmus és a putyinizmus között nem a diktatúra és demokrácia eltérése, hiszen egyik esetben sincs szó demokráciáról. Nyemcov szerint „a putyinizmus ügyesebb, mert csak az emberek politikai jogait veszi el, de személyes szabadságukat érintetlenül hagyja. Utazhatsz, emigrálhatsz, ha akarsz, vagy olvashatsz az interneten. Ami viszont tiltott, az a televízió. A televíziót államilag ellenőrzik és korlátozzák, mert az ideológiai és propagandagépezet azt tekinti legfontosabb eszközének. A kommunisták a személyi és politikai szabadságot egyaránt megszüntették. Ezért ők sokkal ügyetlenebbek voltak a putyinizmusnál. [...] Ami most van, az olyan, mint a Szovjetunió, kígyózó sorok és gazdasági deficit nélkül, nyitott határokkal.” A mai orosz antidemokratikus rendszer több lehetőséget ad az ellenzéki szervezkedésre, mint a Szovjetunió tette (Gorbacsov korszakának kivételével), ám egyúttal az állam igyekszik ezeket szigorú ellenőrzése alatt tartani. Megfosztja őket potenciális belső és külső támogatóiktól, legyen szó az NGÓ-k külföldi szponzorairól, vagy akár liberális szellemű orosz oligarchákról. Az állam jelzi az aktivistáknak, hogy megfigyeli őket, ezáltal anélkül tud az elrettentés és elszigetelés eszközehez nyúlni, hogy közvetlenül bebörtönözné őket. Szük-

ség esetén azonban felbérelt bűnözők segítségével fellép ellenük – amint az számos esetben megtörtént – amikor újságírókat, aktivistákat megverték vagy likvidáltak. Látszólag az állam tudta és közreműködése nélkül következett be mindez, de árulkodó, hogy az ilyen leszámoló akciók minden esetben a rendszer fennmaradását szolgálták.

Dobson azon szerzők közé tartozik, akik az erőszak nélküli ellenállást hatékonyabbnak tartják az erőszakos lázadásnál. Utóbbi ugyanis olyan területen kívánja megvívni a harcot, amelyen az állam több erőforrással rendelkezik, tehát amiben az állam jobb. Az erőszakos felkelés csak akkor lehet sikeres, ha az erőszakszervezetek meghatározó része a felkelők oldalára áll. A széles társadalmi támogatottsággal rendelkező katonai puccsok ideje azonban leáldozóban van. Ha a katonai puccs sikeres, a kezdeményezés nem a társadalmi csoportok, hanem a katonai vezetők kezében marad, akik nem feltétlenül érdekeltek a rendszer megváltoztatásában. Olyan stratégia lehet célravezető, amely a társadalomból indul ki, és az elnyomottak céljait valósítja meg. Erre pedig legnagyobb eséllyel az erőszakmentes rendszerváltó mozgalom lehet képes – különösen azokban a félig autokratikus rendszerekben, amelyek demokráciáknak próbálják álcázni magukat. A diktátorok ugyanis csak addig képesek uralkodni, amíg az emberek engedelmessé válnak nekik. Ha ők megvonják bizalmukat a rezsimtől és ennek kollektív, összehangolt, erőszak nélküli módon kifejezést is adnak, a diktátor és rendszere elkerülhetetlenül megbukik.

A szerző osztozik az Arab Tavaszt övező nemzetközi reménykedésben, és meg van győződve arról, hogy nemcsak a struktúrák, de az aktorok is számítanak, azaz vannak a rendszerellenes aktivizmusnak olyan mintái és legjobb gyakorlatai, amelyek globálisan is működőképesek, és így terjesztendők. De célja nem e gyakorlatok listába vétele, vagy egyfajta „forradalmi katekizmus” megírása volt, hanem első kézből származó információkon alapuló, sztorikban bővelkedő, élvezetes könyv közreadása. Habár a kötet általános optimizmusát érdemes némi kétellyel fogadnunk, a szerző kitűzött célját kétségkívül sikerrel megvalósította.

IRODALOM

- Aslund, Anders–McFaul, Michael (eds.) (2006): *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*. Washington, Carnegie Endowment of International Peace.
- Brankovic, Srbobran (1995): *Serbia at War with Itself: Political Choice in Serbia 1990–1994*. Belgrade, Sociological Society of Serbia.
- Bunce, Valerie–Wolchik, Sharon (2010): Defining and Domesticating the Electoral Model: A Comparison of Slovakia and Serbia. In: Valerie Bunce, Michael McFaul–Kathryn Stoner-Weiss (eds.): *Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World*. Cambridge, Cambridge University Press, 134–154.

- Carothers, Thomas (2004): *Critical Mission: Essays on Democracy Promotion*. Washington, Carnegie Endowment for International Peace.
- della Porta, Donatella–Keating, Michael (ed.) (2008): *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Diamond, Larry–Plattner, Marc F. (eds.) (2001): *The Global Divergence of Democracy*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Diamond, Larry–Plattner, Marc F. (eds.) (2002): *Democracy after Communism*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Djilas, Milovan (1957): *The New Class: An Analysis of the Communist System*. New York, Praeger.
- Dobson, William J. (2011): *The Dictator's Learning Curve: Inside the Global Battle for Democracy*. New York, Doubleday, 9.
- Ellner, Steve–Hellinger, Daniel (eds.) (2003): *Venezuelan Politics in the Chávez Era: Class, Polarization and Conflict*. Boulder, Lynne Rienner.
- Forbrig, Jörg–Demes, Pavol (2007): *Reclaiming Democracy: Civil Society and Electoral Change in Central and Eastern Europe*. Bratislava, GMF.
- Huntington, Samuel P. (1991): *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, University of Oklahoma Press.
- Levitsky, Steven–Way, Lucan (2010): *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Linz, Juan J. (1978): *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Machiavelli, Niccolo (1988): *The Prince*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Marks, Gary–Diamond, Larry (eds.) (1992): *Reexamining Democracy: Essays in Honor of Seymour Martin Lipset*. Newbury Park, Sage.
- Meyer, Michael (2009): *The Year that Changed the World: The Untold Story Behind the Fall of the Berlin Wall*. New York, Scribner.
- Michels, Robert (1959): *Political Parties: A Sociological Study on the Oligarchical Tendencies of Modern Society*. New York, Dover.
- Nodia, Ghia (2005): Orange Revolution: Explaining the Unexpected. In: Michael Emerson (ed.): *Democratisation in the European Neighbourhood*. Brussels, Centre for European Policy Studies.
- O'Donnell, Guillermo–Schmitter, Philippe C. (1986): *Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- O'Donnell, Guillermo–Schmitter, Philippe C.–Whitehead, Laurence (1986): *Transitions from Authoritarian Rule*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Pareto, Vilfredo (1935): *The Mind and Society: A Treatise on General Sociology*. New York, AMS Press.
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma*. Budapest, Osiris, Pallas Stúdió, Attraktor.
- Schock, Kurt (2005): *Unarmed Insurrections: People Power Movements in Nondemocracies*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Sharp, Gene (1973): *The Politics of Nonviolent Action: Power and Struggle*. Boston, Porter Sargent.
- Sharp, Gene (2012): *From Dictatorship to Democracy: A Conceptual Framework of Liberation*. New York, New Press.

- Skocpol, Theda (1979): *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Skocpol, Theda (ed.) (1991): *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Skocpol, Theda (1994): *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Thomas, Robert (1999): *Serbia under Milosevic: Politics in the 1990s*. London, Hurst & Company.
- Tocqueville, Alexis de (1955): *The Old Regime and the French Revolution*. Garden City, Doubleday.
- Tilly, Charles (1978): *From Mobilization to Revolution*. Reading, Allison-Wesley.
- Weber, Max (1962): *Basic Concepts in Sociology*. Westport, Greenwood Press.

A MAGYAR DEMOKRATIKUS ÁTALAKULÁS ANOMÁLIÁI

Bérces Viktor

(mb. előadó, Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Jog- és Államtudományi Kar, Büntetőjogi Tanszék)

Kulcsár Kálmán: *Az új politikai rendszer és a magyar valóság*. MTA Társadalomkutató Központ, 2006.

Első olvasatra kissé borúlátónak tűnik a könyv címe, ugyanakkor tökéletesen kifejezi a szerző szkepticizmusát az elmúlt két évtized bel- és külpolitikai, valamint közjogi változásaival kapcsolatban. Megjegyezném: e borúlátás nem minden ok nélküli, hiszen egyrészt – ahogyan a könyv főbb gondolati csomópontjai is jelzik – a magyar demokratikus átalakulás nem igazán azokat az eredményeket hozta, amelyeket a közvélemény döntő többsége a rendszerváltás idején prognosztizált.

Még mielőtt azonban azt gondolná a Tisztelt Olvasó, hogy egy prognózist, javaslatokat és konkrét elemzéseket nélkülöző, amolyan kiüresedett hangvételű kritikai tanulmányról lesz szó, ki kell, hogy ábrándítsam a kétkedőket. Kulcsár Kálmán ugyanis egyfelől nemcsak a rendszerváltás utáni időszak negatívumairól és tanulságairól szól művében, hanem azokról a pozitív folyamatokról is, amelyek kivitelezésüket tekintve példaértékűek lehetnek a jövődő jogász, avagy politikai generációk számára.

Másfelől: a könyv nemcsak politikatörténeti vonatkozású alkotás, de helyzetértékelés és jövőorientált okoskodás egyaránt, ugyanis olyan aktuális kérdésekre is megpróbál adekvát választ adni, hogy 1. mit várhat hazánk az európai integrációtól, 2. milyen nagyhatalmi erőterben kell majd helytállnia Magyarországnak az elkövetkezendő évtizedek alatt.

A MŰRŐL ÁLTALÁBAN

A könyv célkitűzése az 1989-es esztendőt követő politikai átalakulás vázlatos bemutatása egészen a 2004. év végéig, ezen belül az új közjogi intézmények, közszereplők közötti kölcsönhatások elemzése, a legitimációs elméletkör történeti, intézményi megközelítése, valamint a demokratikus politikai rendszer

kapcsolatrendszerének értelmezése. A kötet szerkezetében és logikai felépítésében egységesnek mondható: öt fejezetből áll, és minden egyes fejezeten belül az adott témakörrel kapcsolatos kisebb gondolati részegységek találhatóak. E szerkezeti tagolás célja nyilvánvalóan annak az általános értelemben vett szerzői igényességnek az érvényre juttatása, amelynek keretében Kulcsár gondosan ügyelni próbál az egyes ténykérdések és egyéni vélemények egzakt szétválasztására. Mindeközben leíró és összehasonlító módszertannal egyaránt operál, igen széles körben támaszkodik külföldi szakirodalomra, és nemcsak a jogtudomány képviselőinek elméleti téziseit, de egyéb tudományágak (pl. politológia, pszichológia, bölcsészettudomány) szerzőinek álláspontjait is figyelembe veszi.

A művel azonos címet viselő 1. fejezet bevezetőjének alapkérdése: sikerült-e Magyarországon az átmenet folyamatában olyan állapotokat kialakítani, amelyekre ráépülhet a demokratikus berendezkedés konszolidációja? (13. o.) Nos, e kérdés ugyan rendkívül komplex, több tudományágat is érintő vizsgálatot igényelne, a szerző azért megkísérli a válaszadást – politikai, gazdasági és közjogi aspektusból egyaránt. Kiindulópontja, hogy a sikeres gazdasági reform a politikai konszolidáció alapfeltétele (14. o.). Ahhoz azonban, hogy az adott gazdasági formáció hosszú távon, és pedig sikeresen működjön, feltétlenül szükséges a politikai rendszer gyors és pontos visszacsatolási mechanizmusa – mégpedig a gazdasági szféra és a társadalom irányában egyaránt (a későbbiekben Kulcsár rámutat arra, hogy ezen „visszacsatolási mechanizmus” működtetése számos kormányzatnak nem sikerült).

A fejezet első két részegysége a rendszerváltozás ideológiai hátterét mutatja be. Ennek során a szerző kritikus hangnemben jegyzi meg, hogy a *rendszert változtató politikai elit* túlfentúl is automatikus és absztrakt módon értelmezi a korabeli liberális jogszemléletet. Ez pedig azt eredményezte, hogy 1. figyelmen kívül maradtak a fejlett nyugati államokban kialakult, és pedig a liberális demokráciák működésével kapcsolatos tapasztalatok, 2. egyáltalán nem tulajdonítottak jelentőséget a '49–'89 közötti időszak (jelentős torzulásokat okozó) politikai – gazdasági – társadalmi hatásainak, 3. nem vették figyelembe a magyar társadalom aktuális tűrőképességét és a korabeli politikai kultúra elavult állapotát sem. A rendszerváltozás politikai anomáliáinak sokaságát csak tettezte az a tény – írja a szerző –, hogy kelet-közép-európai (ex-szocialista) állam lévén egyébként is számos *idegen elem* jelent meg az átalakulás folyamatában (15. o.).

Ilyenkor persze az olvasóban óhatatlanul felmerül a „Hogyan kellett volna másképpen?” kérdése. Erre Kulcsár akként próbál adekvát választ adni, hogy részletesen elemzi a *nyugati demokráciák működési elveit, módszereit és eredményeit*. A fontosabb szerzői megállapítások közül itt csak néhány jelentősebbet emelnék ki: 1. a nyugat-európai társadalmak általánosságban nem kérdőjele-

zik meg a képviseleti demokrácia fontosságát, sőt, az egymással versengő pártok szerepét sem, 2. ezek a társadalmak már régen nem elégednek meg a politikában való időszakos részvétellel, 3. a társadalmi méretű modernizáció mellett megjelenik az individuális modernizáció is (azaz az egyén – mint társadalomalakító tényező szerepe felértékelődik), 4. a képviseleti demokrácia egyébként is igen ritka és behatárolt politikai részvételt biztosít az állampolgárok számára (17. o.).

A könyv 2. fejezete a magyar belpolitika alakulásának folyamatát ábrázolja, mégpedig az egyes kormányzati ciklusokhoz kötötten. A fejezet első részében Kulcsár a közjogi változások kiindulópontjaként az 1988-as esztendő jelöli meg, amelyet – számos szerzőtársával egyetemben – több szempontból is a „fordulat évének” tekint: egyfelől azért, mert addigra az MSZMP állampárti mivolta olyan mértékben erodálódik, hogy központi bizottsága semmilyen fontosabb politikai döntést nem hoz, avagy az csak utólagos (formális) jóváhagyás szintjén jelentkezik. Másfelől: ennek az esztendőnek a hozadéka a gazdasági társaságokról szóló törvény parlament általi elfogadása, amely már egyértelműen a piacgazdaság kialakításának irányába tett határozott lépésnek tekinthető. Ettől függetlenül Kulcsár is hangsúlyozza, hogy az új politikai, társadalmi és gazdasági rend létrejötte *formál jogilag* az 1989. évi XXI. törvény, azaz az alkotmány kihirdetésétől, *politikailag* pedig az 1990. évi tavaszi országgyűlési választástól datálható. A szerző a kezdeti nehézségeket természetesen, a problémák kezelésének módját és stílusát azonban baljósnek tartja. Rámutat ugyanis arra, hogy az egyes pártok képviselői között már ekkor sincs hajlandóság a konstruktív együttműködésre (még a legalapvetőbb kérdésekben sem).

A mű harmadik fejezetében a politikai terepről a közjogi kérdések felé helyeződik át a súlypont. A fejezet három nagyobb részegységből áll: az első részben a szerző az 1988–2001 közötti időszak legfontosabb közjogi tárgyú törvényeit tárgyalja. Ezzel kapcsolatosan a törvényhozó hatalom kezdeti produktivitásáról ír, s ennek során kijelenti, hogy a rendszerváltozás óta eltelt több mint másfél évtized alatt – ha nem is minden jogszabályban és jogágazatban – de egyrészt a jogrendszer egésze szempontjából pozitív változások történtek, másrészt a négyévente egymást váltó kormányok hatalomra kerülése jelentős jogalkotási változásokat hozott (90. o.).

A szerző teljes „korképfestésre” törekszik, és olyan kényes momentumokra is felhívja az olvasó figyelmét, mint a köztársasági elnök megválasztásának módját, a kétharmados többséget igénylő törvényhozási tárgyakat, illetőleg a parlament egy-, vagy kétkamarás voltát érintő kezdeti viták. Az államfő választása kapcsán tárgyalja a „négy igenes népszavazás,” valamint az ominózus MDF–SZDSZ-paktum politikai jelentőségét.

Ami a köztársasági elnök közvetlen vagy közvetett választási módjával kapcsolatos vitát illeti, a szerző nem foglal állást e kérdésben. Csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy a politikai elit döntő többsége az alkotmányozási folyamat során mindig is a közvetett (parlament általi) választást támogatta. Én úgy gondolom azonban, hogy a helyes alkotmányértelmezés az államfő közvetlen választására sarkall és e választási mód egyben jobban kifejezi a vizsgált közjogi méltóság funkciójának valós rendeltetését is. Maga az Alaptörvény is akként rendelkezik, hogy a köztársasági elnök „kifejezi a nemzet egységét.” Tehát nem az országgyűlési képviselőket, hanem a társadalom egészének egységét!

A fejezetrészben továbbhaladva, a kétharmados törvényhozási tárgyak meghatározásával kapcsolatos vitákról olvashatunk. Az alkotmányozás folyamatában abban kivételesen mindegyik párt egyetértett – írja Kulcsár –, hogy sok ilyen típusú törvényre lesz szükség a továbbiakban.

Mint említettem, további kérdésként merült fel, hogy a törvényhozás egy-, vagy kétkamarás rendszerben működjenek-e. A pártok többsége az első változat mellett foglalt állást, így tulajdonképpen nemcsak a magyar, de az európai hagyományokkal is szembe fordult a parlament működését illetően. Azonban maga Kulcsár sem tartja szerencsésnek a jelenkori magyar megoldást és ezen fejezetrészben további kommentárt fűz a kétkamarás rendszer előnyeit és a leendő második kamara lehetséges jogköreit illetően (111. o.). Itt csak néhányat emelnék ki említés szintjén: részt vehetne néhány közjogi méltóság megválasztásában, véleményt nyilváníthatna a kormány programjáról, illetve a felsőházzal együttes ülésen dönthetne olyan létfontosságú kérdésekben, mint a hadiállapot, vagy békekötés kérdése stb.

A magam részéről egyetérték a szerzővel, a kétkamarás rendszer valóban képes lenne csökkenteni az országban tapasztalható „demokrácia-deficitet,” amely pedig annak köszönhető, hogy az országos politika terepét szinte kizárólagosan a pártok uralják. Kérdés: mi a helyzet azokkal a honfitársainkkal, akik nem élnek aktív választójogukkal? Úgy vélem, hogy az ő magatartásukat baljós lenne a szimpla lustaság és közömbösség számlájára írni, sokkal inkább arról van szó, hogy a társadalom nagy részének nincs meg a számára kívánatos képviseleti formája. Ezt a választói csoportot pedig csakis úgy lehet aktívan bevonni a közügyek intézésébe, ha kiszélesítik a potenciális részvétel lehetőségeit. Ennél fogva meggyőződésem, hogy egy korszerű demokráciában elmaradhatatlan a civil szféra törvényhozásban való közvetlen részvételi jogának és döntési kompetenciájának biztosítása, amelyet pedig egy második kamara felállításával lehetne hatékonyan megoldani.

A továbbiakban Kulcsár még számos jelentős közjogi tárgyú törvényt említ, de már csak felsorolás szinten és mindössze grammatikai szempontból értelmezi azokat. Magam sem térnék ki e jogszabályok részletes elemzésére, de – a kulcsári megállapítással egyetértve – úgy vélem, hogy a 1988–2001 közötti időszak valóban aktív törvényhozói munkát tudhat maga mögött és végered-

ményben sikerül minden – a közjogi rendszer egésze szempontjából jelentős kérdést (ld. a pártok működése, a választási eljárás, a kormány tagjainak jogállása, az alkotmánybíróság működése, a volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezése, stb.) többé-kevésbé adekvát módon szabályozni.

A negyedik fejezetben elérkezünk a mű második nagyobb gondolati csomópontjához, amelynek célja Magyarország nemzetközi helyzetének – elsősorban politikai szempontú – felvázolása, ezen belül pedig a globalizációval és az európai integrációval kapcsolatos kérdések tárgyalása.

Ami a globalizáció fogalmát illeti, annak természetesen számos különböző vonatkozása van, az azonban bizonyos, hogy politikai értelmezést csak a legutóbbi évtizedekben nyert. A politikum, mint tényező megjelenését Kulcsár elsősorban abban látja, hogy az egyre bővülő tudományos és technikai vívmányok mindinkább áttörik az országhatárokat, kezelésük pedig transznacionális összefogást igényel (133. o.). Mindazonáltal a szerző nem jelenkori problémákból indul ki, hanem egyfajta áttekintést ad a globalizáció eszméjének történeti fejlődéséről, ugyanakkor például élesen elválasztja azt a regionális integráció jelenségétől.

E kérdéskör kapcsán azonban azt gondolom, elsősorban az állami szuverenitás alakulásának mikéntje a legkényesebb kérdés. Az biztos, hogy ma még különösen sok fenntartás él az államok részéről a hatáskörök megosztása tekintetében. Mindazonáltal – Varga Csaba szavaival élve – a „jogátvételek korát” éljük (Varga, 2007: 64.).

Nem véletlenül foglalkozik Kulcsár ezen fejezet második részében a nacionalizmus kérdésével, a nemzetállam fogalmának tisztázása során pedig az alábbi megállapításokat teszi: ebben az esetben nem egy gondolati konstrukcióról van szó, hanem egy organikus fejlődés eredményezte képződményről. Számos külföldi szerzőt idéz a fogalom értelmezése és rendeltetésének magyarázata kapcsán, és különösen arra az álláspontra hívja fel a figyelmet, miszerint idővel e képződmény elavulása elkerülhetetlen lesz: felfelé haladva szupranacionális, lefelé pedig regionális szinten.

A globalizáció problematikájával kapcsolatban Huntington elméletét analizálja, akinek a szerző által ismertetett nézőpontjai közül az alábbi emelném ki: „A történelem során először fordul elő, hogy a világpolitika sokpólusú és sokcivilizációjú országok gazdasági együttműködése nyomán formálódik. Ráadásul, minthogy a modernizációt nem tarthatjuk azonosnak a nyugatosodással, hiszen a jelenség jóval bonyolultabb, semmilyen értelemben sem vezet egyetemes civilizációhoz, illetve a nem nyugati társadalmak nyugatosodásához.” (Huntington, 1997: 4.).

Kulcsár a fejezet további részében arra törekszik, hogy az egyes nagyhatalmi államok jövődi világpolitikai súlyával kapcsolatos prognózisokat állítson fel. Ennek során elsősorban az „Ázsia–Kína–Amerika-tengely” között húzódó el-

lentétekről tesz említést és különösen Kína igen kecsegtető gazdasági perspektíváira hívja fel a figyelmet. Gondolatmenetét azzal a huntingtoni idézettel zárja, hogy „a jövő veszélyes összeütközéseit valószínűleg a nyugati arrogancia, az iszlám intolerancia és a kínai magabiztosság elegye okozza majd.” (147. o.).

Az ötödik fejezet első része az Unió kialakulásának történeti háttérével, bővülésével és a magyar csatlakozás körülményeivel foglalkozik. Kulcsár az EU történetének egyik legmeghatározóbb éveként a 2000-es évet jelöli meg, két okból is: mint írja, egyfelől ekkor indul meg az a folyamat, amelyben megszületik e szerveződés alkotmányozó testülete, másfelől ebben az esztendőben kezdődnek meg a felvételi tárgyalások – többek között Magyarországgal is (163. o.). Mint rámutat, továbbra is nyitott kérdés marad, hogy a volt szocialista berendezkedésű államok mennyire lesznek képesek beilleszkedni egy nyugati típusú integrációba. Ugyanitt Friedbett H. Rühle véleményét idézi, aki szerint „egy állam befejezetlen vagy meghíúsult átalakulása könnyen összekapcsolódhat a régi, megszokott és törvényt nem tisztelő kommunista állam elemével, új államformában egyesítve a két állam különböző elemeit” (164. o.).

Kulcsár szerint e feltevés nem alaptalan. Álláspontom szerint azonban az „Unió-kompatibilis” államszervezeti megoldások idővel nem maradhatnak el hazánkban sem. A mintakövetés csak idő kérdése lehet, jóllehet a közigazgatás kérdése továbbra is tagállami hatáskörbe tartozik.

A fejezet utolsó egységében Kulcsár az Unió működésével kapcsolatos perspektíváit vázolja fel. Ennek során megfogalmazza személyes elvárásait, némely kérdésekben egyenesen bizakodó, más kérdésekben kissé szkeptikus hangvételben ír. Egy bizonyos: a szerző „örvendetes és jelentős történelmi eseménynek” (182. o.) tartja a magyar csatlakozást, e tekintetben tehát kimondhatjuk, hogy a többségi álláspontot képviseli.

Rámutat azonban arra is, hogy a 2004-es, újabb tagfelvételekkel még nem teremődött meg a minden szempontból egységes Európa. Leginkább azért nem – írja –, mert a kulturális, etnikai és vallási széttagoltság továbbra is fennáll (182. o.). E véleménnyel magam is egyetértek, hiszen a római és bizánci hagyományokon alapuló kultúrkörök közötti eltérések jelentősek, a közös európai identitástudat kialakulásának kérdése ezért belátható időn belül nem merülhet fel. Ehhez hozzátennem azt is, hogy az Uniónak sokkal inkább a politikai és gazdasági egység megteremtése a célja, jelenleg nem ragaszkodik a nemzetállami sajátosságok felszámolásához. Más kérdés persze, hogy egyáltalán elérhető-e egy jól működő, koherens politikai unió heterogén identitástudat mentén?

További szerzőktől is idéz az európai integráció mibenlétének és jövőjének megítélése kapcsán: elsőként Erhard Busek, volt osztrák miniszterelnök-helyettes véleményét emeli ki, aki szerint az Unió kialakulása tulajdonképpen arra vezethető vissza, hogy a II. világháború szörnyűségei ráébresztették a fej-

lett államok vezetőit valamiféle társulás szükségességére. Az osztrák szerző ehhez hozzáteszi, hogy az integráció eddigi utolsó jelentős lépése a (már ismert) 2004. május 1-i időpont, amely „nemcsak egyedülálló az európai történelemben, hanem fél évszázad vagy még hosszabb időszak kóros állapotát orvosolja.” (Busek, 2004: 3.).

Egyetértek Kulcsár azon véleményével, amely szerint az EU jövőbeni sorsa elsősorban a közös alkotmány ratifikációjától függ majd. Kulcsár ehhez még azt is hozzáteszi a kötet zárógondolataként, hogy akár megvalósul a politikai, közjogi integráció, akár nem, századunk mindenképpen a strukturális változásokról fog szólni (190. o.).

ZÁRÓ GONDOLATOK

Kulcsár Kálmán könyve meglepően nagyívű munka. Politikatörténeti, aktuálpolitikai, közjogi, szociológiai kérdéseket egyaránt taglal, elsősorban azonban a politikatudomány területére sorolható alkotás. A tartalmi komplexitás egyfelől érdekessé teszi a könyvet, másfelől azonban néha magát a szerzőt is megakadályozza egy-egy téma részletesebb kifejtésében.

A szerző témaválasztásait jellegüknel fogva három csoportra osztanám: 1. kényes, 2. „száraz”, 3. időszerű. A kényes kérdések taglalására különösen a 2. fejezet lehet példa, amelyekben a parlamenti frakcióval rendelkező pártok programjait mutatja be, illetőleg az egyes kormányzatok tevékenységét értékeli. Jóllehet, a politikai értékelés sohasem lehet teljességgel objektív – azt mindig determinálják bizonyos szerzői előítéletek –, mégis reálisként értékelhető kommentárokat olvashatunk az egyes ideológiai csoportosulások alapvető tulajdonságairól. A kormányzatok tevékenységével kapcsolatban elsősorban hatalomtechnikai és ideológiai aspektusú analízisekkel találkozhat az olvasó.

A 3. fejezetben tárgyalt Alkotmánybíróság mibenlétének és tevékenységének szerzői elemzése „színesnek” mondható – annál is inkább, mert nemcsak az egyes lényegesebb AB határozatok kiemelésére fókuszál, hanem a testület politikai rendszerünkben betöltött helyét és szerepét is tárgyalja. Emellett a vizuális megjelenítésre is törekszik: ábrák, táblázatok segítségével szemlélteti e fórum két évtizedes munkáját.

A szerzői témaválasztások jellege szerinti csoportosításom harmadik típusába a 4. és 5. fejezetek tartoznak, mert időszerű és megkerülhetetlen témákat dolgoznak fel (globalizáció, regionalizáció, EU-csatlakozás, nemzetállamiság, stb.). Bár a nemzetközi szakirodalom széles spektruma komoly segítséget jelenthet a szerzőnek, mégis gondosan, logikusan és lényegre törően válogat az egyes nézetrendszerek méltán elismert képviselőinek (ld. Huntington, Fukuyama, stb.) állásfoglalásai közül. Érdekességképpen megjegyezném, hogy Magyarország nemzetközi politikai jövőképével csak kevéssé foglalkozik. Ellen-

ben ezt nem tartom problematikusnak, legyen inkább az olvasó dolga a következtetések levonása és a prognózisok felállítása. Kulcsár ehhez minden segítséget megad – lévén körvonalazza a nemzetközi politikai erőtér várható struktúráját és az EU nagyhatalmi törekvéseinek lehetőségeit, illetőleg korlátait. Felelőtlen jóslatokba azonban ezúttal sem bocsátkozik.

Befejezésül: az olvasmány azért nyújtott számomra kivételesen nagy élményt, mert egyfelől túllépett a szerzői témaválasztások általánosságban tapasztalható korlátoltságán, másfelől bátran fogott bele az egyébiránt kimeríthetetlen tárgykörök sűrített, tömörített elemzésébe. Emiatt olvasmányos és elgondolkodtató e könyv, amelyet jó szívvvel ajánlok nemcsak jogászok, avagy politológusok, hanem a téma szempontjából laikus olvasók számára is.

IRODALOM

- Balázs P. (2003): A nemzetállam bosszúja – Az Európai Konvent tanulságai. *Európa Fórum*, XIII. évf.
- Busek, G. (2004): Tehetetlen Európa. *Európa Szemle*, 2004/3.szám.
- F. B. Rühle (1999): Az állami tényezők kiépülése a posztkommunista demokráciákban. In: *Politikatudományi Szemle*, VIII. évf., 1999/3. szám.
- Huntington, S. P. (1997): After Twenty Years: The Future of the Third Wave. *Journal of Democracy*, October, Vol. 8., No. 4.
- Huntington, S. P. (1998): *A civilizációk összecsapása és a világrend kialakulása*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Kulcsár Kálmán (2006): *Az új politikai rendszer és a magyar valóság*. MTA Társadalomkutató Központ.
- Varga Csaba (2007): *Jogállami? Átmenetünk?* Pomáz, Kráter Kiadó.

ABSTRACTS

Éva Ványi

REPLACEMENT AND LATE REPRODUCTION OF THE ELITE. GOVERNMENTAL ACTORS BETWEEN 1990 AND 2010

The paper studies the continuity of the state party in the governmental elite being shaped after the change of the system. It analyses to what extent the governments in power between 1990 and 2010 appointed such governmental officials and to what positions that had held decisive nomenclatura positions in the previous state socialist system. The main issue is what role the actors of the previous state party elite played in the shaping of the new elite, were it the main decision makers or the second line members who got an opportunity to fill the new roles in the democratic political system. The research does not only extend over the members of government in the narrower sense of the term, to the prime minister and to ministers but also to the political and administrative secretaries of state due to their decisive influence on political and decision making processes. It studies whether there was any difference between positioning political and professional leaders in this respect and how far the earlier position in the nomenclatura influenced appointments to positions of various natures.

Keywords: Government, elite, party state, nomenclatura, recruitment of the elite, circulation of the elite

Szilvia Horváth

IDENTITY, POLITICAL DISCOURSE THEORIES AND THE POSSIBILITY OF CRITICISM. SOME THEORETICAL ISSUES OF POLITICAL IDENTITY

The study deals with the questions of political identity formation in discourse theoretical framework. It aims at revealing the basic philosophical and theoretical assumptions about the construction of political identities, but also tries to offer a normative base for critical analysis, heading towards a democratic political theory. For this purpose it uses concepts and theories deriving from poststructuralist and hermeneutical discourse theories, e. g. Hungarian political discourse analysis (CEPODS, Center for Political Discourse Studies). The critical and normative interpretation of political identities is based on the assumption that identities are formed by constructions of discursive frontiers, but from a democratic perspective we should differentiate between them taking into account the intensity of frontier building. The hermeneutical approach points

to the importance of the existence of “the other”, and to the complexity of discursive positions and their constructions by political actors.

Keywords: Political discourse theories, political identity, democracy

Kálmán Pócza

THE ENGLISH PATTERN OF GOVERNANCE

At the beginning of the 20th century both countries, Hungary and the United Kingdom experienced serious constitutional crises. According to Vernon Bogdanor the constitutional crises in the UK in 1909–1911 (power of veto of the House of Lords), in 1914 (Irish Home Rule Act) and in 1931 (appointment of Ramsay MacDonald as prime minister) shed light on the fact that the British monarch would still have been able to exercise his royal prerogatives in spite of the gradual emergence of basic constitutional conventions of parliamentary government. The events in 1931 demonstrated that the monarch was still able to appoint a prime minister who did not enjoy the confidence of the House of Commons. The effective exercise of the royal prerogative to appoint a prime minister provoked an even more serious crisis in Hungary in 1905–1906. The appointment of his bodyguard (Géza Fejérváry) to prime minister, despite his explicit rejection by the parliamentary majority, revealed that the Austrian Emperor took his royal prerogatives very seriously in an exceptional situation. Since the competence of the monarch to appoint a prime minister – even in absence of the confidence of the parliamentary majority behind him – was one of the most discussed topics in both countries. I will try to compare the prevalence and exercise of this royal prerogative in both countries. After describing and evaluating the events of the constitutional crises at the beginning of the 20th century in both countries I also hope to draw a more sophisticated picture on the mechanism of instrumentalization of the image of the British parliamentary system in Hungary.

Keywords: Comparative political science, constitutional crises, parliamentarism, royal prerogatives

Milán Pap

„THE TRUE LOVE OF THE PEOPLE AND MOTHERLAND“. THE CONCEPT OF SOCIALIST PATRIOTISM IN THE KÁDÁR REGIME

In the last decade, several historical works on modern Eastern European history attempted to reevaluate the relationship between Communism and Nationalism. In the post-Stalinist era, the political-ideological experiments of the integration of the idea of nation into official Marxism-Leninism resulted in a great variety of Socialist Patriotisms in Eastern Europe. In Hungary, this process commenced

right after the fall of the revolution of 1956. This essay makes an attempt to follow and analyse the concept of Socialist Patriotism in the last three decades of the Kádár regime. Harnessing the methodological achievements of conceptual history, different layers of the meaning of Socialist Patriotism can be revealed in a diachronic analysis. In this text, I will refer to three main groups of this semantic field: Socialist Patriotism as a borderline concept of distinguishing between political enemies and friends; as a reference of the identity of a Socialist political community; and ultimately, as a historical stage in the line of Communist civilisational progression.

Keywords: Socialist patriotism, the idea of nation, socialism, Kádár regime, ideology, history of concepts

Pál Gyene

THE PERSPECTIVES OF THE KYRGYZ PARLIAMENTARY EXPERIMENT –
A DEVIANT CASE STUDY

In the nineties, related to the debate on the opening study titled “*The Perils of Presidentialism*” written by Juan Linz, in the special literature of political science a productive debate evolved regarding the effects exercised by the forms of parliamentary and presidential government on the democratic transition and the consolidation of democracy. Our study, using the theoretical frames of the “neo-institutional debate”, makes an attempt to analyse the experience so far obtained from the “Kyrgyz parliamentary attempt” which evolved in relation to the revolution in 2010. In our opinion, regarding several determining features of the Kyrgyz political system, it is similar to the “standard Central Asian model” represented by the other four post-Soviet successor states. The Kyrgyz political system can be characterized by a low level of institutionalization and party formation in politics, a strongly person-centred political culture, as well as the informal dominance of regional clans. In addition to this, in the southern part of the country, ethnic conflicts and Jihadist radicals becoming active in the recent years mean serious destabilizing factors. The change to the form of parliamentary government may cause permanent change of the above features in the long run: it may catalyse the process of party formation and reduce the person-centred nature of Kyrgyz domestic politics, as well as it may promote cooperation among the regional élite groups. By doing so, it may greatly contribute to the success of democratic transition in Kyrgyzstan. At the same time, parliamentary governance also involves serious risks in the present Kyrgyz conditions: if the role of the real programme-based political parties cannot be strengthened to the detriment of the informal clans then in the lack of real political parties at first the destabilizing effects of parliamentarism may emerge and then the whole Kyrgyz political system may even be destabilized.

Keywords: Central Asia, Kyrgyzstan, neo-institutionalist, parliamentary, presidential